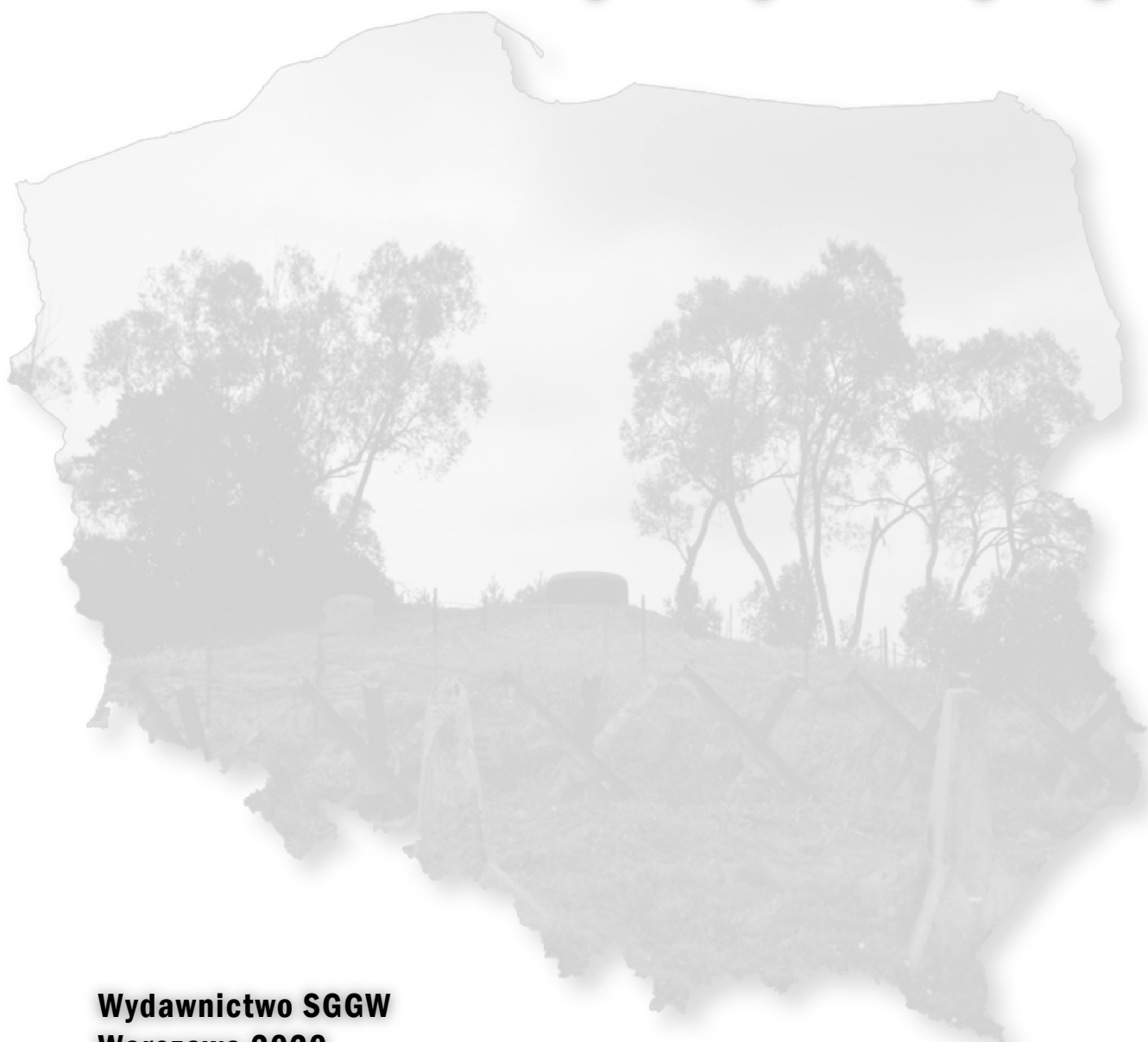

Piotr Gabryjończyk

Ekonomiczno-społeczne konsekwencje turystycznego wykorzystania obiektów fortyfikacji nowożytnej

**Wydawnictwo SGGW
Warszawa 2020**

© Copyright by Wydawnictwo SGGW, Warszawa 2020

Recenzenci: prof. dr hab. Irena Ozimek
dr hab. Beata Meyer, prof. US

Opracowanie redakcyjne – Katarzyna Gabryjończyk, Agata Cienkusz
Opracowanie graficzne – Tomasz Ruchniewicz

ISBN 978-83-7583-983-8

Wydawnictwo SGGW
ul. Nowoursynowska 166, 02-787 Warszawa
tel. 22 593 55 20 (-22, -25 – sprzedaż)
e-mail: wydawnictwo@sggw.edu.pl
www.wydawnictwosggw.pl

Druk: ZAPOL, sp.j., al. Piastów 42, 71-062 Szczecin

Pracownikom KTKSiD SGGW

SPIS TREŚCI

Wstęp	7
1. Ekonomiczno-społeczne funkcje turystyki	10
1.1. Przedmiot badań w teorii ekonomii	10
1.2. Ekonomiczne znaczenie turystyki	19
1.3. Turystyka w kształtowaniu współczesnych społeczeństw	30
2. Cel i metodyka badań oraz charakterystyka próby badawczej	39
2.1. Cel i problematyka	39
2.2. Metody i organizacja badań	41
2.3. Charakterystyka próby badawczej	45
3. Charakterystyka przestrzenna i ekonomiczno-społeczna badanych gmin	55
3.1. Położenie administracyjne i fizjograficzne	55
3.2. Sytuacja demograficzna	57
3.3. Gospodarka	61
3.4. Walory i infrastruktura turystyczna	66
3.5. Fortyfikacje nowożytnie jako element walorów turystycznych	78
4. Lokalne skutki turystycznego wykorzystania obiektów fortyfikacyjnych	84
4.1. Korzyści ekonomiczne	84
4.1.1. Oddziaływanie dziedzictwa kulturowego na lokalną gospodarkę	84
4.1.2. Wielkość i struktura wydatków ponoszonych przez turystów w ramach zwiedzania obiektów	91
4.1.3. Lokalna przedsiębiorczość powiązana z branżą turystyczną	96
4.2. Korzyści społeczne	109
4.3. Negatywne skutki turystyki w obiektach fortyfikacyjnych	118
5. Aktywność gospodarczo-społeczna a atrakcyjność turystyczna badanych jednostek terytorialnych szczebla lokalnego	125
5.1. Atrakcyjność turystyczna badanych gmin na tle gmin z grupy porównawczej	125
5.2. Poziom aktywności gospodarczo-społecznej badanych gmin na tle gmin z grupy porównawczej	143
5.3. Atrakcyjność turystyczna a aktywność gospodarczo-społeczna gmin	159
Podsumowanie i wnioski	169
Bibliografia	173
Aneks – tabele bonitacyjne	180

Wstęp

Przemiany ekonomiczno-społeczne zachodzące w Polsce po 1989 roku, a zwłaszcza wzrost mobilności mieszkańców kraju oraz ich wymagań co do atrakcyjnego spędzania czasu wolnego, spowodowały znaczną intensyfikację i upowszechnienie podróżowania, opartego coraz częściej na nietuzinkowych i nowatorskich atrakcjach turystycznych. Zmiany te oraz towarzyszące im poszukiwanie ekscytujących, niecodziennych przeżyć, wzmocnione dodatkowo wieloletnimi zaniedbaniami w tworzeniu nowoczesnej, spełniającej wymagania odbiorców infrastruktury, stały się tym samym silnym bodźcem do kreacji właściwego zaplecza turystycznego.

Nastawienie i oczekiwania uczestników ruchu turystycznego spowodowały, iż coraz większe znaczenie w kształtowaniu przestrzennego rozkładu ruchu turystycznego, a w konsekwencji czerpania z niego określonych korzyści ekonomicznych i społecznych, odgrywa umiejętność skutecznej konkurencji między regionami, która jednocześnie determinuje rozwój turystyki na danym obszarze. Konkurencyjność, czyli umiejętność lepszego, atrakcyjniejszego zaprezentowania siebie na tle innych, w turystyce sprowadza się przede wszystkim do zdolności wytworzenia unikalnej i łatwo identyfikowalnej oferty turystycznej (produktu), która premiuje dany obszar względem otoczenia w procesie pozyskiwania uczestników ruchu turystycznego oraz osiągania korzyści ekonomicznych i społecznych z turystyki. Czynniki, które modelują turystyczną konkurencyjność regionów, jest bardzo wiele¹, ale duża część z nich nie jest w żaden sposób zależna od miejscowych decydentów – mogą oni jedynie profilować swe działania tak, aby w jak najlepszy sposób wykorzystywać tzw. czynniki egzogenne (np. położenie geograficzne czy sezonowy charakter turystyki). Dlatego najistotniejsze wydaje się skupienie wysiłków lokalnych społeczności i ich władz na czynnikach zależnych (endogennych), wśród których podstawowe znaczenie mają miejscowe walory (czyli docenione przez uczestników ruchu turystycznego zasoby) i zagospodarowanie turystyczne, a zatem elementy tworzące podstawę wyodrębnienia atrakcji turystycznej².

Obszar Polski, wskutek swojej burzliwej historii, zwłaszcza tej XX-wiecznej, pełen jest różnorodnych dzieł fortyfikacyjnych o rozmaitej proveniencji narodowej. Według specjalistów, szacunkowa liczba dawnych obiektów obronnych w kraju wynosi dziś około 16 000, co daje ogromne możliwości prezentacji, poznawania i zrozumienia ewolucji sztuki fortyfikacyj-

¹ M. Derek, *Walory turystyczne jako czynnik turystycznej konkurencyjności regionów w Polsce*, [w:] G. Gołemb-ski (red.), *Turystyka jako czynnik wzrostu konkurencyjności regionów w dobie globalizacji*, Akademia Ekonomiczna, Poznań 2008, s. 69-70.

² Cf. A. Jackowski, J. Warszńska, *Podstawy geografii turystyki*, PWN, Warszawa 1978, s. 27-28; Z. Kruczek, *Polska. Geografia atrakcji turystycznych*, Proksenia, Kraków 2003, s. 273-274.

nej od najdawniejszych czasów³. Wiele z tych budowli, z racji ówczesnych względów i potrzeb militarnych, wznoszono na terenach nieurbanizowanych, o typowo wiejskim charakterze, których atrakcyjność turystyczna opiera się głównie na elementach przyrodniczych lub dość monotematycznym i klasycznym pod względem rodowodu dziedzictwie kulturowym, co niekoniecznie spełnia wszystkie współczesne oczekiwania przyjezdnych, jak również teoretyczne wymogi skutecznej turystycznej konkurencyjności, wspomniane powyżej. Szansą dla tego typu obszarów mogą być zatem właśnie obiekty fortyfikacyjne, ubogacające lokalne walory antropogeniczne i dające możliwości kreacji bardziej nowatorskich i relatywnie odmiennych, w skali lokalnej, atrakcji turystycznych – zjawisko to zostało już zauważone m.in. przez Sikorę, który wskazał, że krajobraz kulturowy wsi to również obiekty wojskowe czy pola bitew⁴.

W kontekście bogatej historii sztuki fortyfikacyjnej (a zwłaszcza jej nowożytnych dzieł) należy podkreślić, iż niniejsza monografia poświęcona jest szeroko rozumianym skutkom turystyki w obiektach należących wyłącznie do fortyfikacji rozproszonej, powstałej w końcowej części ostatniego okresu rozwoju sztuki obronnej (okresie tzw. obszarów warownych)⁵. Za protoplastę tego typu fortyfikacji w zakresie założeń teoretycznych i rozwiązań konstrukcyjnych uważa się wznoszoną we Francji w latach 1928-1940 Linie Maginota, która dla innych państw stanowiła punkt odniesienia przy opracowywaniu koncepcji własnych linii umocnień. Mimo dużej liczby tego typu obiektów na terenie Polski oraz coraz liczniejszych inicjatyw, służących ich zagospodarowaniu i udostępnieniu, temat szeroko pojmowanych skutków turystycznego wykorzystania budowli obronnych dotychczas nie był przedmiotem dokładnych analiz i opracowań naukowych, pozostając poza głównymi nurtami zajmującymi się ekonomiką turystyki, także w skali lokalnej. Powody te skłoniły zatem autora do podjęcia badań w zakresie poznania korzyści oraz negatywnych aspektów ruchu turystycznego w XX-wiecznych obiektach fortyfikacyjnych. Efektem tych badań jest m.in. niniejsza publikacja, której podstawowy cel to identyfikacja szeroko rozumianych skutków turystyki w obiektach militarnych na płaszczyznach ekonomicznej i społecznej.

Monografia składa się z pięciu rozdziałów, co pozwoliło na pełne przedstawienie zjawiska oraz realizację wyznaczonych przez autora celów i weryfikację postawionych hipotez. W pierwszym rozdziale zaprezentowano cele i hipotezy badawcze, zagadnienia metodologiczne oraz dokonano charakterystyki próby objętej badaniami własnymi. Rozdział drugi autor poświęcił osadzeniu przedmiotu badań w teorii ekonomii, jak również przedstawieniu ekonomicznego i społecznego znaczenia turystyki. Trzeci rozdział obejmuje charakterystykę prze-

³ T. Jędrzyak, A.M. von Rohrscheidt, *Militarna turystyka kulturowa*, PWE, Warszawa 2011, s. 9.

⁴ J. Sikora, *Agroturystyka. Przedsiębiorczość na obszarach wiejskich*, C.H. Beck, Warszawa 2012, s. 214.

⁵ J. Bogdanowski, *Architektura obronna w krajobrazie Polski. Od Biskupina do Westerplatte*, PWN, Warszawa–Kraków 2002, s. 28-29.

strzenną i ekonomiczno-społeczną badanych gmin. Przedstawiono w nim w sposób zwięzły położenie administracyjne i fizjograficzne jednostek samorządu lokalnego, ich sytuację demograficzną i gospodarczą, jak również walory i zagospodarowanie turystyczne, stanowiące później podstawę oceny atrakcyjności turystycznej. W rozdziale czwartym ukazano lokalne skutki turystycznego wykorzystania obiektów fortyfikacyjnych z perspektywy ekonomicznej i społecznej (w odniesieniu do miejscowej społeczności), prezentując zarówno korzyści, jak i negatywne aspekty zjawiska. Ostatni, piąty rozdział, to próba pomiaru atrakcyjności turystycznej metodą bonitacji punktowej gmin wiejskich i miejsko-wiejskich powiatów, w których znajdują się schrony, jak również konstrukcji dla tych jednostek samorządu terytorialnego syntetycznego wskaźnika aktywności gospodarczo-społecznej przy wykorzystaniu metody porządkowania liniowego. Przedstawiono w nim także statystyczne zależności między atrakcyjnością turystyczną i jej składowymi a aktywnością gospodarczo-społeczną gmin, wykazując istnienie związku między obiema zmiennymi.

1. Ekonomiczno-społeczne funkcje turystyki

1.1. Przedmiot badań w teorii ekonomii

Podstawowym obszarem zainteresowania niniejszej pracy jest kwestia oddziaływania ekonomicznego i społecznego zdefiniowanych atrakcji turystycznych o specyficznym charakterze, odbywającego się poprzez kumulację w tych miejscach lokalnego ruchu turystycznego oraz związanych z nim skutków. Jednakże właściwe ułożenie oraz rozpatrywanie tego zagadnienia, odbywającego się w danym przypadku z racji rozmiaru większości obiektów w skali mikro, a więc na poziomie lokalnych jednostek administracyjnych, wymaga zrozumienia miejsca turystyki i jej wpływu na otoczenie w kontekście ogółu teorii ekonomicznych. Z tego też względu w dalszej części podrozdziału zaprezentowano wybrane koncepcje, w których można umiejscowić problematykę poruszaną w pracy.

Samo powiązanie turystyki i ekonomii, choć intuicyjnie uchwytnie od czasów najdawniejszych, stawało się coraz bardziej wyraźne wraz z rozwojem cywilizacji. Po raz pierwszy oficjalnie zauważone zostało przez przedstawiciela merkantylistów Thomasa Muna, który w swym opus magnum *Bogactwo Anglii w handlu zagranicznym* zauważył, iż z jednej strony wyjazdy zagraniczne wiążą się z wieloma rodzajami wydatków, z drugiej zaś, że wydatki te – w zależności od tego, kto je ponosi i w jakim miejscu – powinny być ujmowane po różnych stronach bilansu płatniczego⁶. Związek ten w stopniu zasadniczym zaczął być natomiast postrzegany i oficjalnie wykorzystywany w ekonomicznych koncepcjach teoretycznych rozwoju społeczno-gospodarczego dopiero wraz z rozwojem turystyki masowej⁷, dającej możliwość wykorzystania korzyści skali. Proces ten został zapoczątkowany w pierwszych latach drugiej połowy XX wieku i wiązał się z ekonomią rozwoju, która traktowała turystykę jako szansę dla państw bądź regionów peryferyjnych, zniszczonych w ciągu ostatniej wojny, względnie wychodzących na samodzielność z epoki kolonializmu⁸. Kraje te, stając się obszarami recepcyjnymi dla obywateli krajów rozwiniętych, a więc tym samym zamożnych, miały poprzez dominującą rolę turystyki w gospodarce zapewnić sobie bezpieczne źródło dochodu i stałego zatrudnienia swoich mieszkańców, niekoniecznie dysponujących kwalifikacjami wystarczającymi do innej działalności wytwórczej bądź usługowej. Pogląd ten bazował z jednej strony na powstałych w latach czterdziestych i pięćdziesiątych XX wieku teoriach Rosenstein-Rodana

⁶ T. Mun, *Bogactwo Anglii w handlu zagranicznym*, [w:] E. Lipiński (red.), *Merkantylizm i początki szkoły klasycznej. Wybór pism ekonomicznych XVI i XVII wieku*, PWN, Kraków 1958, s. 148-150.

⁷ M. Kachniewska, A. Niezgoda, E. Nawrocka, A. Pawlicz, *Rynek turystyczny. Ekonomiczne zagadnienia turystyki*, Wolters Kluwer, Warszawa 2012, s. 23.

⁸ R. Piasecki (red.), *Ekonomia rozwoju*, PWE, Warszawa 2007, s. 7.

i Nurksego, z drugiej zaś nawiązywał do rewolucyjnych swego czasu poglądów, przedstawionych w 1936 roku przez Keynesa w *Ogólnej teorii zatrudnienia, procentu i pieniądza*⁹. Rosenstein-Rodan zauważył, iż kraje zapóźnione muszą w rozwoju pokonać niezwykle trudną barierę początkową, stanowiącą efekt słabości tak popytu (rynek wewnętrzny), jak i podaży (infrastruktura i kapitał)¹⁰, dlatego niezbędne jest dla nich początkowe nagromadzenie kapitału, wykorzystanego następnie do szeroko zakrojonych inwestycji oraz rozwoju umiejętności i wykształcenia społeczeństwa (teoria *wielkiego pchnięcia*¹¹). Koncepcję tę rozwinął następnie Nurkse, który opierając się o podobny mechanizm, wprowadził pojęcie błędnego koła ubóstwa¹², dla którego przerwania niezbędna jest ingerencja państwa w gospodarkę, co było zgodne z założeniami prezentowanymi przez Keynesa. Rozwinięciem tego początkowego podejścia z lat pięćdziesiątych XX wieku była popularna w kolejnej dekadzie teoria zależności (*dependency*), a zwłaszcza jej nurt strukturalistyczny (*structuralism*), bazująca na podobnych założeniach teoretycznych w postaci konieczności interwencjonizmu państwowego oraz atrakcyjności gospodarczej turystyki jako gałęzi wykorzystującej lokalny zasób niewykwalifikowanych kadr¹³. W kontekście tak ujmowanego zagadnienia można także rozpatrywać peryferyjne terytory wiejskie borykające się ze strukturalnymi problemami gospodarczymi, dla których turystyka oparta o doinwestowane atrakcje stanowi szansę zapewnienia sobie środków do *wielkiego pchnięcia*.

Równoległe do teorii strukturalizmu kształtowała się koncepcja modernizacji (*modernisation*), zakładająca model rozwoju naśladowujący etapy przekształcania społeczeństwa tradycyjnego w nowoczesne na wzór przemian mających miejsce w Ameryce Północnej i Europie Zachodniej. W późniejszym okresie Harrison¹⁴ nazwał ten proces *westernizacją*, w której wewnętrzne struktury rozwijającego się społeczeństwa stają się podobne do tych na Zachodzie, co rzekomo ma być zasługą naśladowania zachodnich wzorców rozwoju. Takie ujęcie tematu, premiującego zachodni etnocentryzm, spowodowało, iż koncepcja ta była często postrzegana jako wygodny sposób tłumaczenia angażowania się krajów bardziej rozwiniętych w sprawy wewnętrzne pozostałych państw, mającego na celu ich zdominowanie gospodarcze w dalszej perspektywie czasowej¹⁵, gdyż konieczność „doganiania” bardziej zaawansowanych podmio-

⁹ J.M. Keynes, *Ogólna teoria zatrudnienia, procentu i pieniądza*, PWN, Warszawa 2017.

¹⁰ P. Rosenstein-Rodan, *Problems of Industrialisation of Eastern and South-Eastern Europe*, The Economic Journal, 1943, vol. 53, no. 210–211, s. 202–211.

¹¹ P. Rosenstein-Rodan, *Uwagi o teorii „wielkiego pchnięcia”*, Ekonomista, 1959, nr 2, s. 360–369.

¹² R. Nurkse, *Growth in Underdeveloped Countries. Some International Aspects of the Problem of Economic Development*, American Economic Review, 1952, vol. 42, no. 2, s. 571–583.

¹³ Szerzej znaczenie i teorię oddziaływania tego nurtu w turystyce opisał Telfer w R. Sharpley, D.J. Telfer (red.), *Tourism and Development. Concepts and Issues*, Channel View Publications, Clevedon 2002, s. 53–56.

¹⁴ D. Harrison, *International tourism and the less developed countries: The background*, [w:] Idem (red.), *Tourism and the Less Developed Countries*, Belhaven, Toronto 1992, s. 1–18.

¹⁵ R. Sharpley, D.J. Telfer (red.), *op. cit.*, s. 41.

tów wiązała się z importem ich produkcji i większą penetracją rynku, napędzając gospodarki eksporterów. W ramach teorii modernizacji powstał m.in. model pięciu etapów wzrostu ekonomicznego Rostowa¹⁶, zakładający przejście od fazy społeczeństwa tradycyjnego, przez fazy wstępnych warunków startu, drogi w dojrzałość aż do fazy wysokiej konsumpcji masowej. Adaptacją i rozwinięciem tego modelu dla potrzeb turystyki zajęli się później m.in. Miossec (pięcioetapowy schemat od zerowej znajomości obszaru wśród turystów do jego uporządkowanego nasycenia obiektami specjalistycznymi)¹⁷, Gormsen¹⁸ oraz Butler¹⁹. Ten ostatni stworzył sześć etapów rozwoju miejsca recepcji turystycznej (eksploracja, wprowadzenie, rozwój, konsolidacja, stagnacja, upadek bądź ożywienie). Koncepcję tę później rozwinął Keller²⁰, uwzględniając wzrastający poziom międzynarodowej kontroli, dokonujący się wraz ze wzrostem liczby napływających turystów, z kolei na gruncie polskim Liszewski, przekładając fazy na następujące rodzaje przestrzeni turystycznej: eksploracji (odkrywanie miejsca dla turystyki), penetracji (poznawanie), asymilacji (kontakty turyści – mieszkańcy), kolonizacji (permanentne zagospodarowanie turystyczne) i urbanizacji (przekształcenie w teren zamieszkania przez mieszkańców miast)²¹. Równie istotnym wkładem koncepcji modernizacji było pojawienie się teorii wywodzącej się z keynesowskiego mnożnika inwestycyjnego, ale dotyczącej tylko turystyki, a mianowicie mnożnika turystycznego (*multiplier effect*), sformułowanej w 1961 roku przez Clementa²² i opisującej proces cyrkulacji oraz towarzyszącego mu powielania pochodzących spoza regionu środków pieniężnych, wydatkowanych przez przyjezdnych w miejscach recepcji turystycznej. Mimo głosów krytycznych (m.in. Levitt i Gulati²³ oraz Bryden i Faber²⁴) oraz znacznych trudności estymacji wartości multiplikatora w zależności od obszaru badania, teoria ta stała się punktem wyjścia do wielu kolejnych analiz i praktycznych wyliczeń (m.in.

¹⁶ V. W. Rostow, *The Stages of Economic Growth: A Non-Communist Manifesto*, Cambridge University Press, Cambridge 1960.

¹⁷ V. J.M. Miossec, *Elements pour une theorie de l'espace touristique. Les cahiers du tourisme*, C-36, Aix-en-Provence 1976.

¹⁸ E. Gormsen, *The Spatiotemporal Development of International Tourism: Attempts at a Centre-Periphery Model*, [w:] *La consommation d'espace pour le tourisme et sa preservation*, Centre des Hautes Etudes Touristiques, Aix-en-Provence, 1981, s. 150-170.

¹⁹ R.W. Butler, *The Concept of a Tourism Area Cycle of Evolution: Implications for Management of Resources*, *Canadian Geographer*, 1980, vol. 24, issue 1, s. 5–12.

²⁰ V. C.P. Keller, *Centre-Periphery Tourism Development and Control*, [w:] J. Long, R. Heacock (red.) *Leisure, Tourism and Social Change*. University of Edinburgh 1983, Centre for Leisure Research, Dunfermline 1984.

²¹ S. Liszewski, *Przestrzeń turystyczna*, Turyzm, 1995, tom 5, zeszyt 2, s. 87-103.

²² V. H.C. Clement, *The Future of Tourism in the Pacific and Far East*, Department of Commerce USA, Washington 1961.

²³ K. Levitt, I. Gulati, *Income Effect of Tourist Spending: Mystification Multiplied. A Critical Moment on the Zinder Report*, *Social and Economic Studies*, 1970, vol. 19, no. 3, s. 326-343.

²⁴ Cf. J. Bryden, M. Faber, *Multiplying the Tourist Multiplier*, *Social and Economic Studies*, 1971, vol. 20, no. 1, s. 61-82; J. Bryden, *Tourism and Development: A Case Study of the Commonwealth Caribbean*, Cambridge University Press, London 1973.

Zinder²⁵, Baretje i Defert²⁶ oraz Archer²⁷), znajdując ostatecznie swoje stałe miejsce w turystyce i będąc przywoływaną w większości publikacji dedykowanych ekonomicznemu oddziaływaniu tej gałęzi. Wreszcie u schyłku lat osiemdziesiątych XX wieku Pearce²⁸ zauważył, iż turystyka wobec obszarów powinna mieć wymiar narzędzia sprawiedliwej dystrybucji²⁹ i nie może nie uwzględniać specyfiki miejsca, w którym ma być realizowana i rozwijana, gdyż jednowymiarowe myślenie w tym zakresie prowadzi do turystycznej gettoizacji – powstawania enklaw, które w nikły lub żaden sposób nie przyczyniają się do ogólnego postępu gospodarczego w regionach, a wręcz powodują szkodliwe koszty społeczne i środowiskowe. Co więcej, z racji wysokich nakładów początkowych i słabości lokalnej podaży, enklawy te są finansowane kapitałem zewnętrznym, co sprawia, iż finalnie czerpane z nich korzyści finansowe są transferowane poza miejsce recepcji. Postrzeganie turystyki w obiektach fortyfikacyjnych na terenach wiejskich przez pryzmat nurtu modernizacji podkreśla wielowymiarowość wpływu tego zjawiska na obszar i jego mieszkańców, nie tylko poprzez zróżnicowane procesy gospodarcze (mnożnik, wzrost produkcji i konsumpcji) i kreowanie zmian w przestrzeni, ale również oddziaływanie na sferę społeczną i kulturową (kontakty wieś – miasto, czyli społeczności postrzeganych wciąż jako tradycyjne ze względnie nowoczesnymi, przepływ i adaptacja wzorców).

Podsumowujące zestawienie, prezentujące cechy i podstawowe różnice między obiema scharakteryzowanymi teoriami oraz ich wpływem na turystykę, zawarto w tabeli 1.

²⁵ V. H. Zinder, *The Future of Tourism in the Eastern Caribbean*, Agency for International Development, Washington, 1969.

²⁶ V. R. Baretje, P. Defert, *Aspects économiques du tourisme*, Berger-Levrault, Paris 1972.

²⁷ Cf. B. Archer, *Tourism Multipliers: the State of the Art*, University of Wales Press, Cardiff 1977; *Idem*, *The Value of Multipliers and their Policy Implications*, *Tourism Management*, 1982, vol. 3, issue 4, s. 236-241; *Idem*, *The Economic Impact of Tourism in the Seychelles*, *Annals of Tourism Research*, 1996, vol. 23, issue 1, s. 32-47.

²⁸ V. D. Pearce, *Tourism Development*, Longman, New York 1989.

²⁹ R. Sharpley, D.J. Telfer (red.), *op. cit.*, s. 53.

Tabela 1. Różnice między teorią modernizacji i zależności oraz ich oddziaływaniem na rozwój turystyki

Wyszczególnienie	Teoria modernizacji			Teoria zależności (strukturalizm)		
Czas	Lata 1950-1960			Lata 1950-1960		
Kluczowe założenia	Społeczeństwa rozwijają się na wzór drogi pokonanej przez kraje zachodnie; rozwój w regionach bierze impuls z obszarów bardziej rozwiniętych; zakładane zaangażowanie państwa			Zapóźnienie rozwojowe spowodowane jest wykorzystaniem niektórych krajów przez państwa rozwinięte; zróżnicowanie ekonomiczne w skali państwowej i regionalnej; koncentracja na rynkach krajowych; zakładane zaangażowanie państwa, protekcjonizm i substytucja importu		
Skala i kontrola rozwoju						
Wyszczególnienie	Specyfika	Zalety	Wady	Specyfika	Zalety	Wady
Orientacja	Gospodarka	Wysokie zyski	Mała ekologiczność	Gospodarka	Wysokie zyski krajowe	Mała ekologiczność
Skala rozwoju	Duża	Duże korzyści	Brak dopasowania do społeczności	Duża/mała	Zróżnicowane korzyści	Ryzyko braku dopasowania do społeczności
Tempo rozwoju	Szybkie	Duże korzyści	Utrata kontroli na szczeblu lokalnym	Szybkie	Większe korzyści krajowe	Ryzyko braku dopasowania do społeczności
Dystrybucja	Przesądzanie od góry do dołu	Efekt rozprzestrzeniania	Korzyści dla elit	Właściciele lokalni	Zwiększony mnożnik	Korzyści dla elit
Planowanie	Z góry na dół	Nadzór ekspertów	Brak wkładu lokalnego	Z góry na dół	Kontrola publicznych agencji	Nadmierna regulacja
Zaangażowanie lokalne	Ograniczone	Nadzór ekspertów	Niezadowolenie mieszkańców	Duże	Zwiększona kontrola lokalna	Brak doświadczenia w turystyce
Własność	Zagraniczna	Nadzór ekspertów	Wyciek kapitału	Lokalna	Zwiększona kontrola lokalna	Brak doświadczenia w turystyce
Kontrola przemysłu	Zewnętrzna	Nadzór ekspertów	Neokolonializm	Wewnętrzna	Zwiększona kontrola lokalna	Zmniejszenie rynku globalnego
Rola rządu	Duża-mała	Ułatwianie inwestycji	Niski wkład społeczności	Duża	Protekcjonizm	Nadmierna regulacja
Zarządzanie	Zagraniczne	Nadzór ekspertów	Niezadowolenie pracowników	Krajowe	Wiedza lokalna	Brak doświadczenia w turystyce
Typ zakwaterowania	Enklawa	Ekonomia skali	Brak dopasowania do społeczności	Mieszany	Użycie lokalnych zasobów	Ograniczony zysk
Rozkład przestrzenny	Koncentracja	Ekonomia skali	Ograniczony dostęp lokalny	Zróżnicowanie	Szanse lokalne	Ograniczony zysk
Typ turysty	Masowy	Wyższe zyski	Przeciążenie pojemności	Mieszany	Podróże w nowe miejsca	Ograniczony zysk
Cel marketingowy	Pakietywanie	Nakierowanie na masowego turystę	Wyciek kapitału	Mieszany	Wzrost lokalnych turystów	Brak wpływów zagranicznych
Rodzaj zatrudnienia	Oficjalne	Przeszkoleni pracownicy	Utrata wkładu nieoficjalnego	Oficjalne i nieoficjalne	Mnożnik zatrudnienia	Brak doświadczenia

Wyszczególnienie	Teoria modernizacji			Teoria zależności (strukturalizm)		
Poziom infrastruktury	Wysoki	Także wykorzystanie pozaturystyczne	Brak dopasowania do społeczności	Wysoki/niski	Także wykorzystanie pozaturystyczne	Brak dopasowania do społeczności
Nakłady kapitałowe	Wysokie	Zwiększony mnożnik	Brak dopasowania do społeczności	Wysokie/niskie	Mogą zwiększać mnożnik	Brak dopasowania do społeczności
Transfer technologii	Wysoki	Internacjonalizacja	Ograniczony dostęp lokalny	Mieszany	Samodzielność	Zmniejszenie rynku globalnego
Powiązania ze środowiskiem i społeczeństwem						
Wyszczególnienie	Specyfika	Zalety	Wady	Specyfika	Zalety	Wady
Zużycie zasobów	Duże	Zwiększony mnożnik	Szkody środowiskowe	Duże/małe	Może zwiększać mnożnik	Szkody środowiskowe
Ochrona środowiska	Mała	Minimalizacja kosztów	Szkody środowiskowe	Mieszana	Minimalizacja kosztów	Szkody środowiskowe
Integracja z zapleczem	Mała	Stabilny import zasobów	Duże wycieki	Duża	Użycie lokalnych zasobów	Nieciągłe zaopatrzenie
Powiązania międzysektorowe	Niskie	Znani dostawcy	Zmniejszony mnożnik	Intensywne	Zwiększony mnożnik	Nieciągłe zaopatrzenie
Świadomość kulturowa	Eksploracja	Kultura jako przedmiot	Rozpad kultury	Ochrona	Integralność kulturowa	Ograniczenia turystyczne
Rozwój instytucjonalny	Niski	Zależność od zagranicznych ekspertów	Ograniczone powiązania	Wysoki	Wzmocnienie instytucji	Brak doświadczenia turystycznego
Dopasowanie do warunków lokalnych	Małe	Minimalizacja kontaktów	Niezadowolenie mieszkańców	Duże	Akceptacja mieszkańców	Zmniejszenie rynku globalnego

Źródło: opracowanie własne na podstawie R. Sharpley, D.J. Telfer (red.), *op. cit.*, s. 39, 63-65 (za D. Telfer, *Development Through Economic Linkages: Tourism and Agriculture in Indonesia*, nieopublikowana rozprawa doktorska, University of Waterloo, Waterloo).

Niejako na obrzeżach opisanych wyżej nurtów plasują się teorie dostrzegające problematykę rozwoju w skali regionalnej (mezoekonomicznej) i zakładające, iż rozwój nie musi przyjmować formy równoważnej niezależnie od miejsca, zaś sam brak równowagi w gospodarce regionów jest czynnikiem sprawczym i dynamizującym pozytywne przemiany³⁰. Przy tym impulsy do tych przemian mogą być wysyłane z góry do dołu, kiedy rozwój jest zapoczątkowywany w określonych miejscach (branżach), głównie za sprawą inspiracji regionalnych władz, skąd następnie rozchodzi się na okoliczne obszary, lub z dołu do góry, kiedy to najważniejszą rolę odgrywają czynniki i zasoby endogeniczne, pozostające w gestii lokalnych społeczności i wykorzystywane dzięki oddolnym inicjatywom³¹. Wśród nich najlepiej do

³⁰ J. Chądzyński, A. Nowakowska, Z. Przygocki, *Region i jego rozwój w warunkach globalizacji*, CeDeWu, Warszawa 2007, s. 54.

³¹ K. Dyjach, *Teorie rozwoju regionalnego wobec różnicowań międzyregionalnych*, *Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska, Lublin - Polonia*, sectio H, 2013, vol. XLVII, I, s. 54.

zagadnień będących przedmiotem dalszych rozważań nawiązują teorie lokalizacji, biegunów wzrostu i polaryzacji (teorie *od góry*) oraz koncepcje rozwoju endogenicznego (teorie *od dołu*). Te pierwsze opierają się na ekonomicznym wyjaśnieniu znaczenia istnienia struktur przestrzennych, zakładając, iż tak dochody, jak i koszty z jakiegokolwiek działalności, są determinowane jej lokalizacją – tym samym niezbędna jest jej optymalizacja³². Ojcem tej grupy teorii był von Thünen, który, sam będąc właścicielem ziemskim, w 1826 roku stworzył koncepcję kręgów produkcji rolniczej, powstających wokół miast-rynków zbytu i opartych o konieczność minimalizacji kosztów transportu³³. Niemal wiek później koncepcję von Thüнена dostosował do potrzeb przemysłu Weber³⁴. W kontekście turystyki większe zastosowanie miały jednak prace Christallera, który po raz pierwszy opublikował swoją koncepcję ośrodków centralnych w 1933 roku i rozwijał ją w kolejnych pracach, w latach pięćdziesiątych przedstawiając teorię peryferii (dopracowaną w kolejnej dekadzie³⁵), określając kierunek przemieszczania się turystów (z miast-centrów na obszary peryferyjne, gdzie znajdują się walory przyrodnicze)³⁶. Wraz z nimi, jako względnie bogatszymi, miały się przemieszczać środki finansowe (waluty), a całemu procesowi powinno towarzyszyć tworzenie miejsc pracy, finalnie prowadzące do rozwoju gospodarczego obszarów peryferyjnych³⁷. Równoległe z koncepcjami Christallera powstawały teorie Lösch (1940), zakładające możliwość specjalizacji produkcji (usług) w określonym miejscu³⁸, oraz Isarda (1956), który dostrzegł i sformułował korzyści wynikające z koncentracji przedsiębiorstw różnych branż (*korzyści urbanizacji*)³⁹. Grupa teorii biegunów wzrostu i polaryzacji, skupiająca się z jednej strony na rozwoju ośrodków centralnych (biegunów wzrostu), z drugiej zaś na ich wpływie na okalającą przestrzeń (relacje centrum – peryferie), rozwinęła się w latach pięćdziesiątych równoległe w pracach Perrouxa, Myrdala i Hirschmana⁴⁰. Jako pierwszy swoje wnioski opublikował Perroux⁴¹, który w 1955 roku wprowadził pojęcie biegunów wzrostu⁴² (*growth poles*), nawiązu-

³² S. Pastuszka, *Uwarunkowania rozwoju regionalnego. Przegląd koncepcji teoretycznych*, Wrocławskie Studia Politologiczne, 2009, nr 10, s. 133.

³³ P. Bórawski, *Wykorzystanie teorii lokalizacji Johanna Heinricha von Thüнена do oceny efektywności gospodarstw z alternatywnymi dochodami*, Roczniki Nauk Rolniczych, seria G, 2010, t. 97, zeszyt 2, s. 176-182.

³⁴ S. Pastuszka, *op. cit.*, s. 134.

³⁵ W. Christaller, *Some Considerations of Tourism Location in Europe: The Peripheral Regions - Underdeveloped Countries - Recreation Areas*, [w:] *Regional Science Association, Papers XII, Lund Congress*, Lund 1963, s. 95-105.

³⁶ L. Butowski, *Turystyka jako czynnik rozwoju w świetle wybranych teorii rozwoju regionalnego*, Turyzm, 2010, 20/1, s. 9-10.

³⁷ R. Sharpley, D.J. Telfer (red.), *op.cit.*, s. 112.

³⁸ S. Pastuszka, *op. cit.*, s. 134.

³⁹ V. W. Isard, *Location and Space Economy*, MA: MIT Press, Cambridge 1956.

⁴⁰ K. Dyjach, *op. cit.*, s. 54.

⁴¹ F. Perroux, *Economic Space: Theory and Applications*, The Quarterly Journal of Economics, 1950, vol. 64, no. 1, s. 89-104.

⁴² *Idem*, *Note sur la notion de pôle de croissance*, Économie Appliquée, 1955, 8, s. 307-320.

jąc w ten sposób do pól magnetycznych (stąd także wprowadzenie terminu polaryzacji) poprzez analogię z przyciąganiem przez określone miejsca czynników z otoczenia⁴³. Biegunami takimi są miejsca, w których lokują się przedsiębiorstwa (bądź ich zespoły, mogą to być także miasta) napędzające rozwój poprzez rozprzestrzeniające się w otoczeniu inwestycje, co generuje efekt mnożnikowy⁴⁴. Myrdal w swoich teoriach⁴⁵ inspirował się wspomnianą już koncepcją błędnego koła Nurksego, którą rozwinął w zasadę okrężnej i kumulatywnej przyczynowości (*cumaltive causation*), rozumianej jako efekt domina powodowany przez zmianę choćby jednego z czynników, niekoniecznie ekonomicznego, czego finalnym skutkiem jest wzmacnianie określonych procesów, a nie ich samoregulacja, co jedynie pogłębia (polaryzuje) dysproporcje⁴⁶. O ile proces taki może generować pozytywne skutki (ekspansja z centrów wzrostu), to wiąże się również z odwróconym przepływem (zasysanie siły roboczej z peryferii), co może prowadzić do zwiększenia regionalnych nierówności⁴⁷. Ostatnim z prekursorów teorii polaryzacji był Hirschman, który stworzył koncepcję geograficznych centrów wzrostu⁴⁸ (*geographical growth centres*), które początkowo eskalują efekt polaryzacji, a dopiero po przekroczeniu pewnego punktu krytycznego, związanego ze wzrostem dochodów i negatywnymi efektami urbanizacji, stają się zaczątkiem procesu ekspansji rozwoju na obszary sąsiednie poprzez efekt przesączania⁴⁹. Z tego też względu zalecał pierwotną koncentrację na rozwoju miejsc centralnych i w kolejności ułatwienie ich późniejszego wpływu na peryferie poprzez rozbudowę infrastruktury komunikacyjnej⁵⁰. Warto przy tym nadmienić, iż w przeciwieństwie do Myrdala Hirschman dostrzegał wyłanianie się biegunów wzrostu jako czynnik warunkujący przyszłe tendencje (w długim czasie) wyrównywania pierwotnych nierówności⁵¹. Na koniec rozpatrywania tej grupy teorii warto jeszcze wspomnieć o koncepcji Friedmanna, który w 1966 roku stworzył znany model centrum i peryferii⁵² (*centre-periphery model*), uzupełniany przez niego w kolejnej dekadzie poprzez wskazywanie roli miast⁵³ jako dynamicznych czynników ogólnego rozwoju. Według tego autora wzrost gospodarczy jest wywoływany zewnętrznie przez tworzenie właściwego klimatu inwestycyjnego centrów, sta-

⁴³ S. Pastuszka, *op. cit.*, s. 141.

⁴⁴ E. Wojnicka-Sycz, *Growth Pole Theory as a Concept Based on Innovation Activity Development and Knowledge Diffusion*, Przedsiębiorstwo we Współczesnej Gospodarcie – Teoria i Praktyka, 2013, nr 3, s. 18.

⁴⁵ V. G. Myrdal, *Economic Theory and Under-Developed Regions*, University Paperbacks, Londyn 1963.

⁴⁶ S. Pastuszka, *Interwencjonizm czy liberalizacja w polityce regionalnej?*, Gospodarka Narodowa, 2014, 6 (274), s. 12.

⁴⁷ R. Sharpley, D.J. Telfer (red.), *op. cit.*, s. 117.

⁴⁸ V. A. Hirschman, *The Strategy of Economic Development*, Yale University Press, New Haven 1958.

⁴⁹ R. Sharpley, D.J. Telfer (red.), *op. cit.*, s. 117.

⁵⁰ K. Dyjach, *op. cit.*, s. 56.

⁵¹ S. Pastuszka, *Uwarunkowania...*, s. 143.

⁵² V. J. Friedmann, *Regional Development Policy: A Case Study of Venezuela*, M.I.T. Press, Londyn 1966.

⁵³ *Idem*, *The Role of Cities in National Development*, [w:] L.S. Bourne, J.W. Simmons (red.), *Systems of Cities Readings on Structure, Growth, and Policy*, Oxford University Press, New York 1978, s. 70-81.

jących się zapleczem dla mniej rozwiniętego otoczenia⁵⁴. Z tego też względu pierwotne dysproporcje narastają w czasie i jedynym sposobem podtrzymania rozwoju jest koncentracja na obszarach centralnych. Co ciekawe, ten sam autor w kolejnej dekadzie zmienił zdanie, gdy razem z Forestem⁵⁵ uznał, iż najważniejsze znaczenie odgrywa sama istota danego miejsca i realizowana względem niego polityka, zaś rozwój powinien opierać się na oddolnym planowaniu, wykorzystującym cechy społeczności lokalnej oraz rodzime podejście. Było to więc podejście bardziej zbliżone do ostatniej poruszanej grupy teorii, opartej na rozwoju *od dołu*, mianowicie koncepcji endogenicznego rozwoju gospodarczego (*endogeneous growth theory*). Jest to niewątpliwie nurt najmłodszy spośród rozpatrywanych w niniejszej pracy, pochodzący z końca XX wieku, a wśród jego reprezentantów warto wymienić przede wszystkim Romera, Lucasa i Barro⁵⁶. Najstarsze w tym zakresie były prace Romera, zapoczątkowane w połowie lat osiemdziesiątych⁵⁷ i kontynuowane w późniejszym okresie⁵⁸, także w oparciu o opracowania Lucasa⁵⁹. Ogólnie koncepcje te, koncentrując się na wykorzystaniu kapitału i roli poziomu technologicznego⁶⁰, zakładają różnorodność możliwości rozwojowych w regionach, w niewielkim stopniu uzależnioną od decyzji na szczeblu centralnym (teorie te o wpływ polityki fiskalnej i publiczne decyzje inwestycyjne rozwinął Barro⁶¹), bazującą za to w pierwszej kolejności na potencjale własnym – przy czym możliwości regionów i ich zdolność do reagowania na zmiany makrootoczenia zależą od wewnętrznych czynników materialnych (m.in. położenie geograficzne, środowisko naturalne, infrastruktura komunikacyjna, infrastruktura społeczna, czynniki produkcji) oraz niematerialnych (wykształcenie, innowacje, przedsiębiorczość, kultura i świadomość mieszkańców)⁶². Warto zwrócić uwagę, iż te ostatnie, współcześnie uznawane za determinujące lokalną jakość życia, zostały dostrzeżone już znacznie wcześniej przez Schumpetera⁶³, którego dorobkiem inspirowali się zresztą także

⁵⁴ R. Sharpley, D.J. Telfer (red.), *op. cit.*, s. 117.

⁵⁵ J. Friedmann, Y. Forest, *The Politics of Place: Toward a Political Economy of Territorial Planning* [w:] B. Higgins, D. Savoie (red.) *Regional Economic Development – Essays in Honour of Francois Perroux*, Hyman, Boston 1988, s. 115-130.

⁵⁶ E. Nawrocka, *Kierunki rozwoju gospodarki turystycznej w Polsce w świetle współczesnych teorii wzrostu gospodarczego i rozwoju*, Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Szczecińskiego, 2010, nr 627, s. 26-27.

⁵⁷ P. Romer, *Increasing Returns and Long Run Growth*, *Journal of Political Economy*, 1986, vol. 94, s. 1002-1037.

⁵⁸ Cf. *Idem*, *Endogenous Technological Change*, *Journal of Political Economy*, 1990, vol. 98, s. 71-102; *Idem*, *The Origins of Endogenous Growth*, *Journal of Economic Perspectives*, 1994, vol. 8, issue 1, s. 3-22.

⁵⁹ R.E. Lucas, *On the Mechanics of Economic Development*, *Journal of Monetary Economics*, 1988, vol. 22, no. 1, s. 3-42.

⁶⁰ Cf. M. Księżyk, *Ekonomia. Podejście historyczne i perspektywne*, Oficyna Wydawnicza AFM, Kraków 2012, s. 245; Ł. Jabłoński, *Ewolucja poglądów na temat konwergencji w ekonomii rozwoju*, *Gospodarka Narodowa*, 2008, nr 5-6, s. 34-36.

⁶¹ R.J. Barro, *Government Spending in a Simple Model of Endogenous Growth*, *Journal of Political Economy*, 1990, vol. 98, no. 5, part 2, s. 103-125.

⁶² S. Pastuszka, *Uwarunkowania...*, *op. cit.*, s. 145.

⁶³ V. J.A. Schumpeter, *The Theory of Economic Development. An Inquiry into Profits, Capital, Credit, Interest, and the Business Cycle*, Harvard University Press, Cambridge 1961.

Romer i Lucas⁶⁴. W kontekście tak przedstawionych obu grup teorii można zauważyć, iż wyraźnie znajdują one swoje odniesienie do rozpatrywanego problemu turystyki w obiektach fortyfikacyjnych na obszarach wiejskich. Obszary te bowiem mogą być traktowane jako nieciekawe i peryferyjne względem bardziej rozwiniętych regionów emisyjnych, ale jednocześnie same, dzięki transferowi środków i inwestycjom turystycznym oraz obranej specjalizacji, a jednocześnie interdyscyplinarności zjawiska turystyki, mogą przekształcić się w centra rozwojowe, oddziałujące aktywizująco na otoczenie. Z drugiej strony rozpatrywanie ich możliwości rozwojowych z punktu widzenia endogenicznego sugeruje koncentrację na czynnikach premiujących m.in. turystykę (zasoby regionu, w tym społeczne i kulturowe, transfer doświadczeń). Zwrócili na to uwagę m.in. Pastuszka⁶⁵ oraz Butowski⁶⁶, który zresztą nawiązał w kontekście teorii rozwoju endogenicznego do przedstawionych w dalszej części pracy oraz częściowo wykorzystanych w badaniach metod kompleksowej oceny potencjału turystycznego, zaproponowanych przez Kaczmarka, Stasiaka i Włodarczyka⁶⁷. Decydującą o rozwoju w skali lokalnej rolę czynników wewnętrznych i oddolnych dostrzegł również Adamowicz, który stwierdził, iż ich oddziaływanie jest *silnie powiązane z określoną lokalizacją i z charakterem danej jednostki, a czynniki te mają zawsze związek ze społeczno-gospodarczymi, przyrodniczymi i kulturowymi cechami terytorium, przy czym ich właściwe wykorzystanie zależy w dużej mierze od postaw samych mieszkańców*⁶⁸.

1.2. Ekonomiczne znaczenie turystyki

Turystyka w kontekście gospodarczym jest najczęściej postrzegana jako dynamicznie rozwijająca się sfera, która generuje dochody regionów oraz państw⁶⁹. Potwierdzeniem tego stanu rzeczy są choćby dane publikowane w światowych raportach⁷⁰ – w 2016 roku liczba podróży międzynarodowych przekroczyła 1,2 miliarda, z czego źródłem połowy była Europa. Co więcej, był to siódmy z rzędu rok, w którym odnotowano stabilny wzrost zjawiska (o co najmniej 4%), zaś niesłabnący trend wzrostowy utrzymuje się od 1995 roku (z wyjątkiem dwóch lat), w którym liczba podróży międzynarodowych wynosiła zaledwie nieco ponad pół

⁶⁴ W. Florczak, *Koncepcja wzrostu endogenicznego i gospodarki opartej na wiedzy w naukach ekonomicznych*, Studia Prawno-Ekonomiczne, 2009, t. LXXX, s. 217.

⁶⁵ S. Pastuszka, *Uwarunkowania...*, op. cit., s. 145.

⁶⁶ L. Butowski, op. cit., s. 5-6.

⁶⁷ V. J. Kaczmarek, A. Stasiak, B. Włodarczyk, *Produkt turystyczny*, PWE, Warszawa 2005.

⁶⁸ M. Adamowicz, *Kształtowanie rozwoju lokalnego*, [w:] Idem (red.), *Strategie rozwoju lokalnego*, t. 2, *Aspekty instrumentalne*, SGGW, Warszawa 2003, s. 11-22.

⁶⁹ B. Marciszewska, *Turystyka w gospodarczej i naukowej perspektywie*, [w:] G. Gołębski (red.), *Turystyka w ujęciu podmiotowym i przestrzennym. Człowiek - przestrzeń - przedsiębiorstwo*, Akademia Ekonomiczna w Poznaniu, Poznań 2006, s. 23.

⁷⁰ 2016 Annual Report. World Tourism Organization, UNWTO, Madryd 2017, s. 11, http://cf.cdn.unwto.org/sites/all/files/pdf/annual_report_2016_web_0.pdf [dostęp 20.12.2017].

miliarda⁷¹. W 2014 roku turystyka, traktowana jako światowa kategoria eksportu, zajmowała pod względem zarobków trzecie miejsce, za sektorem paliw i chemikaliów, ale przed branżą spożywczą oraz motoryzacyjną⁷². Nic zatem dziwnego, iż szacunkowo turystyka odpowiada za 1 na 10 miejsc pracy w świecie, zaś jej przełożenie na globalne PKB w 2016 roku wyniosło ponad 10%, przy wyraźnym trendzie wzrostowym w poprzednich latach⁷³ i korzystnych prognozach na kolejną dekadę (udział w PKB rzędu 11,5%, zatrudnienie 1 na 9 osób w świecie)⁷⁴.

Niewątpliwie turystyka jest zjawiskiem interdyscyplinarnym, łączącym i jednocześnie oddziałującym na wiele dziedzin, o czym pisało już wielu autorów (m.in. Alejziak⁷⁵, Marak i Wyrzykowski⁷⁶, Darbellay i Stock⁷⁷). Jest to konstatacja tyleż oczywista, co istotna w kontekście dalszego zrozumienia roli turystyki w rozwoju gospodarczym regionu oraz jej ekonomicznych skutków. Jędrzejczyk zauważa, iż aktywność podmiotów sektora turystycznego, rozumiana jako *wszystkie ich działania w otoczeniu, podejmowane w celu rozwoju firmy, w szczególności budowy przewagi konkurencyjnej i wzrostu wartości*⁷⁸, nie jest homogeniczna i dotyczy różnych grup i dziedzin, a mianowicie wytwórców usług turystycznych, pośredników, przewoźników, gastronomii, hotelarstwa, a także organizacji samorządu turystycznego i terytorialnego⁷⁹. Także Iwicki dostrzega wzajemne pozytywne powiązania turystyki z takimi obszarami gospodarczymi, jak transport, szeroko rozumiane usługi, osadnictwo, ochrona środowiska kulturowego czy rolnictwo (zwłaszcza proekologiczne)⁸⁰. Gralak⁸¹ z kolei zauważa, iż we współczesnych procesach społeczno-gospodarczych zwraca się szczególną uwagę na zjawisko turystyki w wymiarze ekonomicznym. Co więcej, uwaga ta dotyczy różnych układów przestrzennych, w tym obszarów wiejskich, dla których *funkcja turystycz-*

⁷¹ UNWTO Annual Report 2015, UNWTO, Madryd 2016, s. 15, http://cf.cdn.unwto.org/sites/all/files/pdf/annual_report_2015_lr.pdf [dostęp 20.12.2017].

⁷² Ibidem, s. 16.

⁷³ Travel & Tourism. Economic Impact 2016. World, WTTC, Londyn 2016, s. 1, <https://www.wttc.org/-/media/files/reports/economic%20impact%20research/regions%202016/world2016.pdf> [dostęp 20.12.2017].

⁷⁴ Travel & Tourism. Global Economic Impact & Issues 2017, WTTC, Londyn 2017, s. 1, <https://www.wttc.org/-/media/files/reports/economic-impact-research/2017-documents/global-economic-impact-and-issues-2017.pdf> [dostęp 20.12.2017].

⁷⁵ W. Alejziak, *Geneza i rozwój teorii turystyki (refleksje na kanwie książki B. Vukonica "Turizam ususret buducnosti")*, Folia Turistica, 1998, nr 8, s. 99-125.

⁷⁶ J. Marak, J. Wyrzykowski, *Turystyka jako przedmiot interdyscyplinarnych badań naukowych*, Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Szczecińskiego, 2009, nr 567, s. 165-180.

⁷⁷ F. Darbellay, M. Stock, *Tourism as Complex Interdisciplinary Research Object*, Annals of Tourism Research, 2012, vol. 39, no. 1, s. 441-458.

⁷⁸ I. Jędrzejczyk, *Przedsiębiorstwo turystyczne podmiotem europejskiej polityki rozwoju rynku wewnętrznego i usług*, [w:] G. Gołembski (red.), *Turystyka w ujęciu...*, s. 282.

⁷⁹ Ibidem, s. 283.

⁸⁰ S. Iwicki, *Problemy koegzystencji z innymi funkcjami gospodarczymi i ochronnymi na obszarach wiejskich*, [w:] M. Pietrzak (red.), *Geoekologiczne podstawy badania i planowania krajobrazu rekreacyjnego*, AWF w Poznaniu, Poznań 1999, s. 173-182.

⁸¹ K. Gralak, *Funkcja turystyczna i jej znaczenia dla rozwoju lokalnego i regionalnego*, [w:] H. Powęska (red.), *Sposoby wykorzystania dóbr kultury dla potrzeb rozwoju funkcji turystycznej na Mazowszu przy wsparciu z funduszy strukturalnych*, SGGW, Warszawa 2008, s. 22.

na, ujmowana w kategoriach działalności społeczno-gospodarczej, jest [...] jedną z wiodących, pod warunkiem, że obszary te dysponują walorami przyrodniczymi i kulturowymi oraz infrastrukturą, umożliwiającymi realizację celu wyjazdu turystycznego. W tym znaczeniu można rozumieć przytaczane przez Roque i Forte słowa Halla i in., że turystyka jest środkiem zapewnienia wartości obszarom, które bez niej są postrzegane jako nieprodukcyjne pustkowia⁸². Gralak twierdzi, iż turystyka, zależnie od roli funkcji turystycznej, może mieć polaryzacyjny (dominacja ww. funkcji), stymulujący (turystyka jako jeden z elementów struktury funkcjonalnej obszaru) lub neutralny (funkcja uzupełniająca) wpływ na rozwój obszaru⁸³. Kosmaczewska wykazała, iż między wskaźnikiem rozwoju funkcji turystycznej a sytuacją społeczno-gospodarczą obszarów wiejskich istnieje istotna statystycznie umiarkowana korelacja dodatnia⁸⁴.

Korzyści, jakie danemu regionowi przynosi turystyka, najczęściej postrzegane są przez pryzmat wymiernej wartości związanych z nią środków finansowych, trafiających dzięki przyjeźdnym do danego miejsca – dzieje się tak dlatego, iż stanowi to najprostszy do rozpoznania wskaźnik dokonujących się zmian⁸⁵. Choć waga tego elementu niewątpliwie pozostaje niebagatelna, to jednak najważniejszymi bezpośrednimi efektami pozytywnymi turystyki dla lokalnej ekonomii są wywoływane przez nią zmiany w obszarze rynku pracy⁸⁶, przedsiębiorczości, infrastrukturze i lokalnym budżecie⁸⁷.

Obsługa przybywających do regionu turystów wymaga zaspokojenia ich potrzeb, co można zrealizować poprzez określone usługi i towary, oferowane z kolei przez odpowiednio przygotowanych ludzi. Skutkiem tego następuje zarówno aktywizacja (choć często tylko sezonowa), jak i dywersyfikacja zawodowa lokalnych społeczności⁸⁸. Co ważne, tworzy się dzięki temu swego rodzaju samonapędzający się mechanizm: turyści oraz obsługujący ich ludzie generują zapotrzebowanie na dalszy rozwój infrastruktury, co z kolei przekłada się na powstawanie nowych podmiotów gospodarczych oraz zatrudnianie pracowników realizują-

⁸² M.J. Forte, M.I. Roque, *Digital Strategies to a Local Cultural Tourism Development: Project e-Carnide*, [w:] V. Katsoni, A. Stratigea, A. Upadhy (red.), *Tourism, Culture and Heritage in a Smart Economy*, Springer, Cham 2017, s. 368 (za C.M. Hall, D. Harrison, D. Weaver, G. Wall, *Vanishing Peripheries: Does tourism Consume Places?*, Tourism Recreation Research, 2013, 38(1), s. 77).

⁸³ K. Gralak, *op. cit.*, s. 30.

⁸⁴ Wynosi ona 0,5 dla $p \leq 0,001$. V. J. Kosmaczewska, *Turystyka jako czynnik rozwoju obszarów wiejskich*, Bogucki Wydawnictwo Naukowe, Poznań 2013.

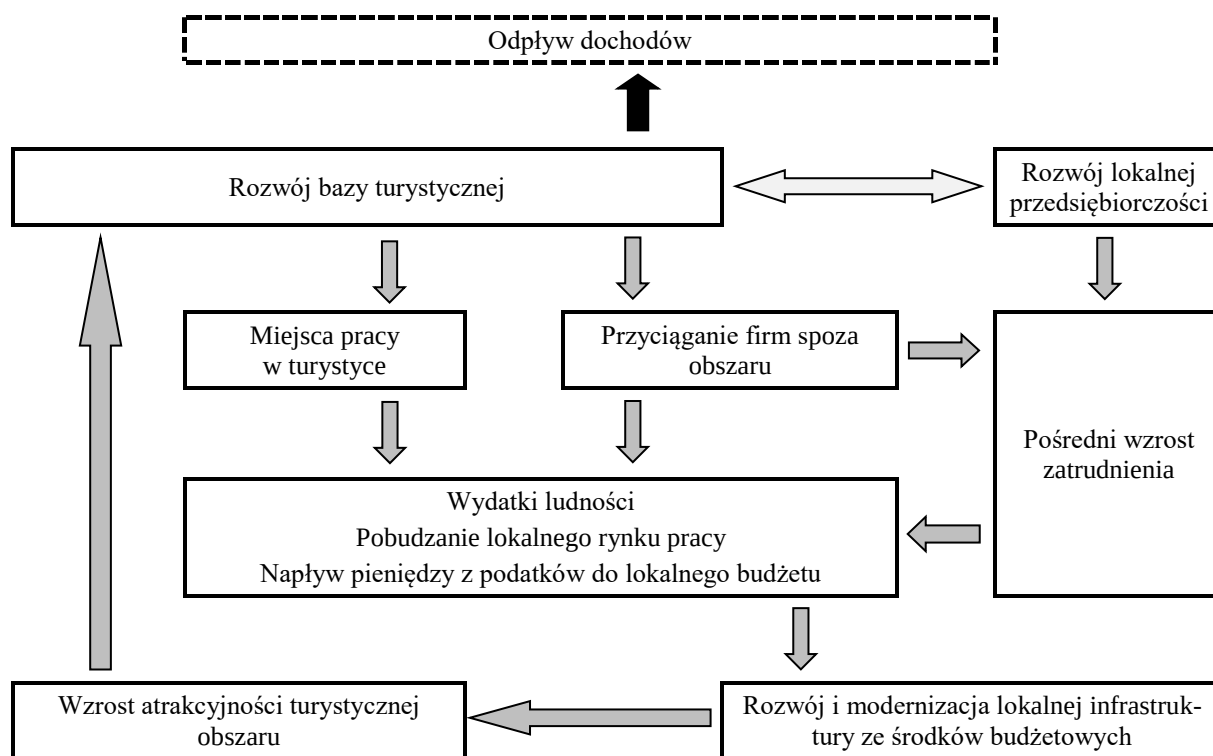
⁸⁵ G. Gołębowski (red.), *Przedsiębiorstwo turystyczne. Ujęcie statyczne i dynamiczne*, PWE, Warszawa 2007, s. 15-16.

⁸⁶ Stynes na hipotetycznym przykładzie wykazał, iż dodatkowy milion dolarów wydatków turystów przekłada się na 35 nowych miejsc pracy. D.J. Stynes, *Economic Impacts of Tourism*, s. 4-5, <http://citeseerx.ist.psu.edu/viewdoc/download?doi=10.1.1.541.2793&rep=rep1&type=pdf> [dostęp 20.12.2017].

⁸⁷ Cf. A. Panasiuk (red.), *Ekonomika turystyki i rekreacji*, PWN, Warszawa 2011, s. 56; K. Gralak, *op.cit.*, s. 30-31.

⁸⁸ Cf. *Ibidem*; S. Wodejko, *Ekonomiczne zagadnienia turystyki*, WSHiP w Warszawie, Warszawa 1998, s. 96; W. Gaworecki, *Turystyka*, PWE, Warszawa 2003, s. 215, 409.

cych tę rozbudowę. Proces ten nie może obejść się bez niezbędnych kolejnych towarów i usług, zwykle mocno zróżnicowanych, potrzebnych zarówno do realizacji inwestycji, jak i zaspokojenia potrzeb ludzi je realizujących, co skutkuje dalszym wzrostem zatrudnienia⁸⁹. Schematycznie, w formie graficznego cyklu przyczynowo-skutkowego, zależność tę przedstawił Mika (rys. 1).

Rysunek 1. Ekonomiczne oddziaływanie rozwoju turystyki

(źródło: M. Mika, *Przemiany pod wpływem rozwoju turystyki na obszarach recepcji turystycznej*, [w:] W. Kurek (red.), *Turystyka*, PWN, Warszawa 2008, s. 412)

Ekonomiczne korzyści z rozwoju funkcji turystycznych wydają się zwłaszcza istotne w kontekście obszarów wiejskich, dotkniętych wieloma problemami natury demograficznej i gospodarczej⁹⁰. Zwrócił na to uwagę Sikora, wskazując jednocześnie na występowanie w obszarze wsi i okolicznych miejscowości opisanego w dalszej części efektu mnożnikowego⁹¹. Z kolei Sikorska-Wolak określa płynące dla obszarów wiejskich korzyści i zagrożenia z ruchu turystycznego w bardzo szczegółowy i rozbudowany sposób (tab. 2).

⁸⁹ Cf. G. Gołębski (red.), *op. cit.*, s. 15-16; W. Gaworecki, *op. cit.*, s. 409.

⁹⁰ Cf. I. Sikorska-Wolak, *Kształtowanie funkcji turystycznych obszarów wiejskich - potrzeby i możliwości*, [w:] Eadem (red.), *Turystyczne funkcje obszarów wiejskich*, SGGW, Warszawa 2009, s. 23-34; M. Drygas, M. Stanny (red.), *Przestrzenne, społeczno-ekonomiczne zróżnicowanie obszarów wiejskich w Polsce*, Instytut Rozwoju Wsi i Rolnictwa PAN, Warszawa 2010.

⁹¹ J. Sikora, *op. cit.*, s. 45-49, 66.

Tabela 2. Skutki rozwoju turystyki w wymiarze ekonomicznym na obszarach wiejskich

Korzyści	Zagrożenia
• Pobudzenie inicjatyw gospodarczych • Rozwój przedsiębiorczości • Różnicowanie działalności gospodarczej (rozwój wielofunkcyjny) • Zagospodarowanie lokalnych zasobów (w tym pracy) • Zagospodarowanie przestrzeni wiejskiej • Transfer kapitału (wydatki turystów i inwestycje zewnętrzne) • Redystrybucja dochodów (dodatkowe dochody dla mieszkańców) • Poprawa stanu i rozbudowa infrastruktury technicznej i społecznej • Wzrost konkurencyjności obszarów wiejskich	• Ryzyko utraty wiejskiego charakteru obszaru recepcji • Ryzyko przesadnej koncentracji na funkcji turystycznej (nadmiar podaży) • Niekontrolowany rozwój inwestycji, zaburzający funkcjonowanie wsi • Wzmószona eksploatacja zasobów • Dostosowanie cen do możliwości finansowych turystów • Nieład przestrzenny

Źródło: opracowanie własne na podstawie Sikorska-Wolak I., *Turystyka wiejska jako wielowymiarowe zjawisko i jako przedmiot badań naukowych*, [w:] Eadem, *Ekonomiczne i społeczne aspekty rozwoju turystyki wiejskiej*, SGGW, Warszawa 2008, s. 15.

Autorka ta zauważa również, iż turystyka na obszarach wiejskich wiąże się na ogół z mniejszym obciążeniem finansowym samych turystów, a więc przynosi korzyści ekonomiczne również uczestnikom ruchu turystycznego. Tego typu zjawisko zauważył również, choć w odniesieniu do okresów historycznych (lata siedemdziesiąte w Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej), Drzewiecki⁹². Warto jednak zauważyć, iż poza już wspomnianymi czynnikami, po stronie zagrożeń można uwzględnić również elementy, takie jak ryzyko napływu silniejszej rynkowo konkurencji spoza regionu recepcji, nadmierną realizację funkcji turystycznej, powodującą ciążenie ku monokulturze⁹³, działania spekulacyjne na rynku nieruchomości, ograniczanie lokalnych zasobów⁹⁴, wzrost cen (inflacja), utracone korzyści alternatywnych możliwości rozwoju, niewłaściwe oszacowanie kosztów rozwoju turystycznego czy jego niepożądane koszty alternatywne w postaci transferu środków z działów odpowiedzialnych za edukację i ochronę zdrowia⁹⁵. Są to zjawiska o charakterze uniwersalnym, towarzyszące turystyce nie tylko na obszarach wiejskich i nie zawsze występujące w jednakowej skali. Niemniej należy uwzględnić je w rozrachunku ogólnym, w którym to korzyści przeważają nad sferą negatywną. Ciekawe spostrzeżenia, odnoszące się jednakże nie do skali ogólnej, ale konkretnych obiektów-atrakcji turystycznych i ich ekonomicznego wpływu na otoczenie,

⁹² M. Drzewiecki, *Agroturystyka. Założenia – uwarunkowania – działania*, Świadectwo, Bydgoszcz 1995, s. 50.

⁹³ K. Przeclawski, *Społeczny wymiar turystyki*, [w:] G. Gołembski (red.), *Turystyka w ujęciu...*, s. 16.

⁹⁴ *Ibidem*. Autor twierdzi, iż w skrajnych przypadkach współczesna turystyka do krajów Trzeciego Świata bywa utożsamiana z formą neokolonializmu.

⁹⁵ C.M. Hall, S.J. Page, *The Geography of Tourism and Recreation. Environment, Place and Space*, Routledge, Nowy Jork 2006, s. 200.

przedstawili Butler, Weidenfeld i Williams, przytaczając m.in. przykład Muzeum Guggenheima w Bilbao⁹⁶.

Podsumowaniem rozważań o ogólnym wpływie turystyki na ekonomię może być klasyfikacja korzyści i kosztów ekonomicznych turystyki dokonana przez Jafarię (tab. 3).

Tabela 3. Skutki rozwoju turystyki w wymiarze ekonomicznym (według Jafarię)

Korzyści	Koszty
• Napływ dewiz • Wykorzystanie istniejącej infrastruktury • Rozbudowa • Rozwój oparty o wykorzystanie miejscowych zasobów i produktów • Komplementarny produkt pozostałej działalności gospodarczej • Efekt mnożnikowy • Zatrudnienie (pełne, częściowe, sezonowe), w tym osób niewykwalifikowanych	• Inflacja • Przecieki dewiz • Sezonowość • Bezrobocie • Podatność na zmiany (wrażliwość względem polityki, chorób, plotek) • Wahania ekonomiczne • Niezrównoważony rozwój gospodarczy • Działalność na pokaz • Zeszpecenie krajobrazu • Niszczenie zasobów

Źródło: J. Jafari, *Jak rozumieć strukturę turystyki*, Problemy Turystyki, 1986, nr 1/2, s. 99.

Ogólne postrzeganie skutków ekonomicznych jest tylko jedną stroną zauważania gospodarczej roli turystyki. Drugą stanowi próba wymiernego zmierzenia jej wkładu w rozwój obszaru recepcji. Jednym ze sposobów wymiernego pomiaru oddziaływania turystyki na sferę ekonomiczną jest wspomniana już teoria mnożnika turystycznego autorstwa Clementa. Jej zaletą jest próba uchwycenia wpływu zjawiska podróżowania na aktywizację lokalnej, regionalnej bądź krajowej gospodarki poprzez pryzmat konsumpcji tak turystów, jak i mieszkańców obszaru recepcyjnego, przy prostym założeniu, że rosnące spożycie powoduje wzrost mnożnika. Zaletą tej metody jest to, iż dzięki takiemu spojrzeniu umożliwia ona oszacowanie wpływu turystyki na całokształt miejscowych stosunków gospodarczych, a nie tylko ich części⁹⁷. Jest to o tyle istotne, że, z racji wspomnianej już interdyscyplinarności, wkład sektora turystycznego w gospodarkę jest bardzo szeroki, a wpływając na produkcję i zatrudnienie w branżach pozornie bardzo odległych staje się trudnym do zmierzenia. Jest to widoczne na poziomie klasyfikacji składowych gospodarki turystycznej, która dzieli się na⁹⁸:

✓ bezpośrednią, w której skład z kolei wchodzi:

- typowa (oferująca usługi niemal wyłącznie dla potrzeb uczestników ruchu turystycznego, np. hotelarstwo, gastronomia w obiektach noclegowych turystyki, udostępnianie walorów turystycznych czy biura podróży);

⁹⁶ R. Butler, A. Weidenfeld, A.M. Williams, *Visitor Attractions and Events*, Routledge, Oxon 2016, s. 157-180.

⁹⁷ A. Niemczyk, R. Seweryn, *Mnożnik turystyczny w Polsce jako regionie zjednoczonej Europy*, [w:] G. Gołembski (red.), *Turystyka jako czynnik...*, op. cit., s. 259.

⁹⁸ Cf. R. Łazarek, *Ekonomika turystyki - wybrane zagadnienia*, WSE, Warszawa 2004, s. 155-158; B. Meyer, *Gospodarka i przemysł turystyczny*, [w:] A. Panasiuk (red.), *Gospodarka turystyczna*, PWN, Warszawa 2008, s. 22-24.

- uzupełniająca (produkcja dóbr i usług przez podmioty z różnych sektorów gospodarki, która swoim zasięgiem obejmuje w części kreację typowych produktów turystycznych, jak np. produkcja sprzętu turystycznego, map, przewodników, pamiątek i handel wyżej wymienionymi, działalność świadczona przez obiekty kulturalno-rozrywkowe i sportowo-rekreacyjne);
- ✓ pośrednią (aktywność gospodarcza jednostek, które zaspokajają potrzeby różnych grup konsumentów, w tym m.in. turystów, ale nie tworzą typowych produktów turystycznych, np. produkcja żywności, sprzętu elektronicznego, odzieży, kosmetyków etc. i handel nimi, gospodarka komunalna, pozostałe placówki gastronomiczne i transport pasażerski, bankowość czy poczta).

Zasadniczą ideą mnożnika jest teoria akceleracji, mająca początek w szeroko rozumianych wydatkach ponoszonych przez turystów na swoje podróże, które *wywołują efekt kaskady w ramach gospodarki lokalnej*⁹⁹. Efekt ten przyjmuje trzy poziomy: bezpośredni, pośredni oraz indukowany. Pierwszy dotyczy wydatków związanych z opisaną już bezpośrednią gospodarką turystyczną, drugi sytuacji, w której przedsiębiorstwa obsługujące ruch turystyczny (bądź ich dostawcy) dokonują zakupów od podmiotów z innych sektorów gospodarki. Co ważne, im system powiązań na danym obszarze jest większy, tym dłuższy staje się łańcuch powyższych zależności. Efekt indukowany z kolei polega kolejnych cyklach wydatków, możliwych wskutek zwiększenia dochodów osób zatrudnionych w bezpośredniej i pośredniej gospodarce turystycznej¹⁰⁰. Warto podkreślić, iż efekty pośredni i indukowany są wtórne względem wydatków turystycznych, a ich waga jest tym większa, im wyższy jest poziom integracji turystyki z lokalną gospodarką¹⁰¹. Obrazowo efekt mnożnikowy przedstawił Pansański (rys. 2).

Podsumowując zagadnienie teoretycznego funkcjonowania mnożnika można zauważyć, że wydatki *stricte* turystyczne powodują w dalszej kolejności lawinę wydatków *quasi* turystycznych, co w konsekwencji przyczynia się do zmian w zakresie dochodów, zatrudnienia, wydatków prywatnych i publicznych, w konsekwencji sięgając skali makroekonomicznej¹⁰². Formuła mnożnika turystycznego Clementa przyjmuje postać¹⁰³:

⁹⁹ K. Gralak, *op. cit.*, s. 31.

¹⁰⁰ Funkcjonowanie wszystkich poziomów w skali mikro, na przykładzie instytucji kultury bądź pojedynczego wydarzenia kulturalnego, przedstawili R. Kasprzak, T. Skalska, *Badanie oddziaływania społeczno-ekonomicznego przedsięwzięcia kulturalnego na region. Raport końcowy z wyników badań*, Fundacja Kultury, Warszawa 2010, s. 29-32.

¹⁰¹ A. Niemczyk, R. Seweryn, *op. cit.*, s. 259-260.

¹⁰² *Ibidem*, s. 258.

¹⁰³ J. Marak, J. Wyrzykowski, *Turystyka w ujęciu interdyscyplinarnym*, WSH Wrocław, Wrocław 2010, s. 124.

Rysunek 2. Efekt mnożnikowy w turystyce

(źródło: A. Panasiuk (red.), op. cit., s. 83)

$$K_t = \frac{1}{1 - \frac{\Delta C}{\Delta Y}} \cdot W_t$$

gdzie:

ΔC – wzrost konsumpcji ludności,

ΔY – wzrost dochodów ludności,

W_t – wielkość wydatków turysty (bądź instytucji, ale poniesionych w jego imieniu) w obszarze recepcji turystycznej.

Warto zwrócić uwagę, iż powyższy wzór implikuje dwie wyraźne, wzajemnie wykluczające się jednak zbieżności¹⁰⁴:

- 1) zależność efektu mnożnikowego od tzw. krańcowej skłonności do konsumpcji (przyrost konsumpcji względem przyrostu dochodu), której wielkość jest w znacznej mierze uzależniona od dochodu (im niższy dochód, tym skłonność ta jest większa); a zatem efekt mnożnikowy jest tym silniejszy, im słabiej rozwinięta jest lokalna gospodarka;
- 2) zależność efektu mnożnikowego od ilości wprowadzonego do obrotu z zewnątrz pieniądza, na co wpływa sama wielkość wydatków jednostek, jak i liczba turystów w miejscu docelowym; wydatki te zależą od atrakcyjności i kompleksowości lokalnej podaży dóbr i usług, przy ogólnym założeniu, iż turysta jest bardziej skłonny do konsumpcji w czasie wyjazdów oraz gotów jest ponieść większe koszty w przypadku produktów niepowtarzalnych w innym miejscu czy okolicznościach.

Widać zatem, iż zwiększanie efektu mnożnikowego jest raczej problematyczne w obu przypadkach, gdyż gospodarki o niższym stopniu rozwoju rzadko kiedy są w stanie w pełni wytworzyć i zapewnić turystom pożądane przez nich dobra i usługi, co zmusza je do importu, a tym samym wyprowadzania środków poza obszar recepcji. Zjawisko takie, zakładające konieczność zaspokajania popytu turystycznego podażą pochodzącą spoza miejsca destynacji, nosi nazwę *wycieków* z efektu mnożnika. Niemczyk i Seweryn podają, iż w niektórych przypadkach (kraje Trzeciego Świata) ich rozmiar sięga nawet 80% środków wydatkowanych przez turystów¹⁰⁵, co m.in. jest również efektem internacjonalizacji własności lokalnych przedsiębiorstw¹⁰⁶ wyprowadzających zyski poza obszar recepcji. Należy podkreślić, iż zjawisko to nie musi mieć jednak wcale międzynarodowego charakteru – w skali lokalnej wystarczy, iż dominująca inwestycja jest finansowana kapitałem spoza miejsca destynacji i stamtąd też zarządzana. Nawet w takiej sytuacji może tworzyć się enklawa turystyczna, niekorzystnie wpływająca nie tylko na całokształt lokalnej gospodarki, ale i przestrzeń czy śro-

¹⁰⁴ A. Niemczyk, R. Seweryn, *op. cit.*, s. 263-264.

¹⁰⁵ *Ibidem*.

¹⁰⁶ B. Teye, D.J. Timothy, *Tourism and the Lodging Sector*, Elsevier, Oxford 2009, s. 51.

dowisko¹⁰⁷. Dodatkowo swoich obliczeniach Clement nie uwzględnił konsumpcji mieszkańców realizowanej poza regionem zamieszkania – o ile jest ona bardzo trudno mierzalna w przypadku wielu bieżących potrzeb, to można ją określić przy wydatkach turystycznych rezydentów, które przecież napędzają efekt mnożnikowy w innym miejscu (wyjątkiem jest tutaj wypoczywanie w obszarze swojego regionu, co poniekąd wyjaśnia też rolę turystyki krajowej, dzięki której środki turystów krążą wewnątrz gospodarki państwa). Korektę uwzględniającą ten czynnik zaproponowały Niemczyk i Seweryn, według których zmodyfikowany mnożnik powinien przyjąć postać:

$$K_t = \frac{1}{1 - \frac{\Delta C - \Delta C_{tz}}{\Delta Y}} \cdot W_t$$

gdzie:

ΔC_{tz} – wzrost wydatków turystycznych miejscowej ludności.

Wartość pionierskiego mnożnika turystycznego, oszacowana przez Clementa dla krajów Pacyfiku i Dalekiego Wschodu, wynosiła niemal 3,5 przy 13 kolejnych cyklach transakcji, przy czym największe znaczenie miało pierwsze pięć cykli obrotu, rola pozostałych była już marginalna¹⁰⁸ (wielkość mnożnika rzędu 0,2). Warto zwrócić uwagę, iż efekt mnożnikowy nie jest taki sam we wszystkich obszarach wydatków – najsilniej obserwuje się go w przypadku zakwaterowania oraz korzystania z atrakcji (zwiedzanie, rozrywki). Z tego też względu należy podkreślić konieczność jak najdłuższego przytrzymania turysty w regionie poprzez rozbudowaną, dedykowaną jego potrzebom ofertę, co z jednej strony zapewni wpływy z zakwaterowania (zależne od cen i długości pobytu właśnie), a z drugiej ze wspomnianych atrakcji, o czym pisali m.in. Alegre i Pou¹⁰⁹.

Próby szacunków efektu mnożnikowego dla innych państw, w tym także dla Polski, dają niejednoznaczne i dość zróżnicowane rezultaty¹¹⁰, przy jednak ogólnie obserwowanej tendencji, iż przyjmuje on wyższe wartości w krajach bardziej rozwiniętych. Pokazuje to, iż waga odpowiednio rozbudowanej podaży i minimalizacji wycieków jest znacznie większa aniżeli rola krańcowej skłonności do konsumpcji. Rozmiar mnożnika kształtuje się także w różnych relacjach względem swojego odpowiednika dla całości gospodarki, a zjawisko to jest uzależnione od etapu rozwoju turystyki w danym obszarze¹¹¹.

¹⁰⁷ Na przykład przypadek Hotelu Gołębiowski w Karpaczu. F. Springer, *Wanna z kolumnadą. Reportaże o polskiej przestrzeni*, Czarne, Wołowiec 2013, s. 89-108.

¹⁰⁸ J. Marak, J. Wyrzykowski, *Turystyka w ujęciu...*, op. cit., s. 123-124.

¹⁰⁹ J. Alegre, L. Pou, *The Length of Stay in the Demand for Tourism*, Tourism Management, 2006, vol. 27, s. 1343-1355.

¹¹⁰ A. Niemczyk, R. Seweryn, op. cit., s. 265-268.

¹¹¹ T. Mihalič, *Economic Impacts of Tourism, Particularly Its Potential Contribution to Economic Development*, [w:] C.A. Tisdell (red.), *Handbook of Tourism Economics. Analysis, New Applications and Case Studies*, World Scientific Publishing, Singapur 2013, s. 656.

Idea mnożnika, choć odgrywa istotną rolę w szacowaniu ekonomicznych rezultatów turystyki, nie jest jednak pozbawiona wad, z których najważniejsze to¹¹²:

- 1) niedostateczna ilość danych do przeprowadzenia pełnych i wiarygodnych analiz;
- 2) restrykcyjne założenia i ograniczenia wejściowe, które nie uwzględniają złożoności zjawiska;
- 3) istnienie ograniczeń podaży, która może nie sprostać zgłaszanemu popytowi;
- 4) założenie o ciągłości funkcji konsumpcji, która nie podlega zmianom jakościowym wraz ze wzrostem dochodów;
- 5) ograniczenie uwzględnienia mechanizmu zwrotnego (import dóbr z obszarów emisyjnych może przyczyniać się do poprawy ich kondycji i w konsekwencji wzmożonej emisyjności);
- 6) zbyt krótka perspektywa czasowa skutków nieuwzględniająca szybkości przepływu środków w gospodarce;
- 7) niska wrażliwość na zmiany elementów składowych.

Nie wyczerpuje ona także sposobów pomiaru oddziaływania turystyki na sferę gospodarczą. Innymi stosowanymi metodami, w większości szczegółowo opisanymi, także w kontekście praktycznego zastosowania w wybranych regionach i krajach przez Mazumdera et al.¹¹³, są m.in.:

- ✓ rachunek satelitarny turystyki (*tourism satellite account, TSA*)¹¹⁴;
- ✓ zbliżona w założeniach, ale bardziej szczegółowa i złożona metoda przepływów międzygałęziowych (*input-output, I-O*¹¹⁵, na podstawie której bazują m.in. modele TREIM, IMPLAN, RIMS II¹¹⁶), możliwa do zastosowania także w przypadku rozpatrywania wpływu pojedynczych wydarzeń¹¹⁷;

¹¹² S. Rusu, *Tourism Multiplier Effect*, Journal of Economic and Business Research, 2011, year XVII, no. 1, s. 74-75.

¹¹³ M.N.H. Mazumder, A. Al-Mamun, A.Q. Al-Amin, M. Mohiuddin, *Economic Impact of Tourism - A Review of Literatures on Methodologies and Their Uses: 1969-2011*, [w:] M. Kasimoğlu (red.), *Visions for Global Tourism Industry - Creating and Sustaining Competitive Strategies*, InTech, Rijeka 2012, s. 269-291.

¹¹⁴ Cf. R. Łazarek, *op.cit.*, s. 179-180; A. Anszperger, *Racjonalność w gospodarce turystycznej*, Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego w Katowicach, 2014, nr 180, cz. 2, s. 12-15.

¹¹⁵ Cf. A. Pawlicz, *Wydatki turystów a korzyści netto ruchu turystycznego dla regionów. Ujęcie teoretyczne*, Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Szczecińskiego, 2009, nr 567, s. 254-256; T. Hara, *Introduction to Input-Output Framework for Analysis of Tourism as an Industry*, [w:] M. Kasimoğlu (red.), *op.cit.*, s. 49-72; Z.O. Ambargis, R. Bess, *Input-Output Models for Impact Analysis: Suggestions for Practitioners Using RIMS II Multipliers*, https://www.bea.gov/papers/pdf/wp_iomia_rimsii_020612.pdf [dostęp 20.12.2017].

¹¹⁶ J. Berbeka, K. Borodako, A. Niemczyk, R. Seweryn, *Wpływ ekonomiczny przemysłu spotkań na gospodarkę Krakowa*, Fundacja Uniwersytetu Ekonomicznego w Krakowie, Kraków 2014, s. 12-14.

¹¹⁷ J. Carlsen, *The Economics and Evaluation of Festivals and Events*, [w:] J. Ali-Knight, S. Drummond, U. McMahon-Beattie, M. Robertson, I. Yeoman (red.), *Festival and Events Management. An International Arts and Culture Perspective*, Elsevier Butterworth-Heinemann, Oxford 2004, s. 254-256.

- ✓ model CGE (*computable general equilibrium*)¹¹⁸;
- ✓ rzadziej stosowana macierz rachunkowości społecznej (*social accounting matrix*, SAM).

1.3. Turystyka w kształtowaniu współczesnych społeczeństw

Istotą socjologii turystyki jest jej badanie jako zjawiska społecznego, które ma określony przebieg i prowadzi od przyczyn do konkretnych (mierzalnych) społecznie skutków¹¹⁹. Wśród przedmiotu i zakresu badań socjologii turystyki Przecławski wyróżnił m.in. obszar odpowiedzialny za analizę społecznych skutków jej rozwoju, obejmujący przemiany zachodzące generalnie w ramach trzech układów: obszarów emisyjnych, obszarów recepcyjnych oraz samych uczestników ruchu turystycznego¹²⁰.

Zwartego omówienia problematyki dotychczasowych badań i ustaleń socjologii turystyki dokonali Wyrzykowski i Marak¹²¹. Autorzy ci za Przecławskim podają, iż w wymiarze społecznym turystyka odgrywa istotną rolę w zakresach takich jak¹²²:

- ✓ tworzenie więzi międzyludzkich (kontakty na linii turyści – pracownicy obsługi ruchu turystycznego oraz mieszkańcy odwiedzanych obszarów, jak również turyści między sobą), wspierane także poprzez powstawanie wywołanych ruchem turystycznym instytucji, które wpływają na zmiany lokalnej struktury społecznej (niekoniecznie pożądane);
- ✓ powstawanie odrębnych grup społecznych w ramach samych turystów (wspólne zainteresowania) czy też pracowników obsługujących ruch turystyczny (kryterium zawodowe);
- ✓ tworzenie się nowych procesów społecznych (*turystyfikacja*);
- ✓ kształtowanie osobowości społecznej (wpływ turystyki na osobowość uprawiających ją osób, wychowawcza funkcja turystyki).

Z kolei za najbardziej interesujące problemy badawcze Wyrzykowski i Marak uznają te dotyczące obszarów recepcyjnych, przypisując im największą wartość poznawczą i użyteczną. Są to¹²³:

- ✓ wpływ turystyki na przemiany społeczno-kulturowe w miejscach destynacji;
- ✓ rola turystyki w powstawaniu patologii społecznych;
- ✓ oddziaływanie zjawiska na zachowania miejscowej młodzieży oraz jego wpływ na przemiany na poziomie lokalnych rodzin (struktura i funkcjonowanie).

¹¹⁸ Cf. *Ibidem*, s. 256-257; A. Pawlicz, *op.cit.*, s. 254-256; S. Meng, M. Siriwardana, *Assessing the Economic Impact of Tourism. A Computable General Equilibrium Modelling Approach*, Springer, Cham 2017, s. 61-77.

¹¹⁹ J. Suprewicz, *Socjologia turystyki*, Wyższa Szkoła Społeczno-Przyrodnicza, Lublin 2008, s. 43.

¹²⁰ K. Przecławski, *Człowiek a turystyka. Zarys socjologii turystyki*, Albis, Kraków 1997, s. 50-55.

¹²¹ J. Marak, J. Wyrzykowski, *op. cit.*, s. 94-104.

¹²² *Ibidem*, s. 92.

¹²³ *Ibidem*, s. 94.

Zasadniczą rolą turystyki w kontekście społecznym jest kształtowanie postaw, rozumianych jako *określony, względnie trwały stosunek emocjonalny lub oceniający do przedmiotu lub dyspozycja do występowania takiego stosunku, wyrażająca się w kategoriach pozytywnych, negatywnych lub neutralnych*¹²⁴. Ciekawą ilustracją praktycznego wymiaru realizacji tychże zmian wśród osób podejmujących działalność świadczenia usług turystycznych na obszarach wiejskich są same głosy zainteresowanych, podkreślające możliwość kształtowania określonych cech charakteru (cierpliwość, otwartość na innych), poznania nowych, ciekawych ludzi, wzajemnej wymiany doświadczeń oraz zdobywania i poszerzania wiedzy z wielu dyscyplin okołoturystycznych¹²⁵. Przeclawski stwierdził, iż *turystyka – będąc niewątpliwie zjawiskiem ekonomicznym, przestrzennym – jest przede wszystkim zjawiskiem społecznym dlatego, że to człowiek jest jej podstawowym podmiotem*¹²⁶. Dostrzega to również Sikora, opisując społeczny wymiar relacji powstającej na obszarach wiejskich między miejscowymi i przybyszami¹²⁷. Podobnie twierdzi Sikorska-Wolak, która nie deprecjonując wagi ekonomicznej roli turystyki na obszarach wiejskich, uważa, iż ma ona przede wszystkim wymiar społeczny¹²⁸, który, z racji ograniczonej przestrzeni recepcyjnej i panujących w niej relacji, stwarza możliwości nawiązywania osobistych kontaktów z mieszkańcami¹²⁹. Autorka podaje także inne, nie mniej istotne aspekty oddziaływania ruchu turystycznego na społeczności obszarów wiejskich, które przedstawiono w tabeli 4.

Także Przeclawski wymienia wśród najważniejszych przemian zachodzących w społecznościach odwiedzanych przez turystów miejscowości wzrost poziomu dochodów, poprawę poziomu wykształcenia (rozumianą również jako ogólna chęć rozwoju i poszerzania wiedzy), większe możliwości awansu społecznego, modernizację i zmianę modelu rodziny (wzrost roli społecznej kobiet), modyfikację kultury lokalnej (raczej w pozytywnym kontekście) oraz zmiany postaw mieszkańców, zwłaszcza młodych¹³⁰. Poza wymiarem dotyczącym miejsca recepcyjnego, dostrzegalny jest także wymiar oddziaływania turystyki na jej uczestników, zwłaszcza w obszarach: poznawczym, edukacyjnym, emocjonalnym oraz integracyjnym¹³¹. Nieco inaczej wymiar tego oddziaływania postrzega Jafari, dla którego korzyści i koszty społeczne turystyki przyjmują postać bardziej ogólną, postrzeganą w dużo szerszej skali (tab. 5).

¹²⁴ S. Mika, *Psychologia społeczna*, PWN, Warszawa 1984, s. 113-114.

¹²⁵ K. Krzyżanowska, I. Sikorska-Wolak, *Doradztwo rolnicze w stymulowaniu rozwoju agroturystyki*, [w:] K. Krzyżanowska (red.), *Komunikowanie i doradztwo w turystyce wiejskiej*, SGGW, Warszawa 2013, s. 151-152.

¹²⁶ K. Przeclawski, *Spółeczny wymiar...*, s. 14.

¹²⁷ J. Sikora, *op. cit.*, s. 66-67.

¹²⁸ I. Sikorska-Wolak, *Turystyka wiejska...*, s. 11.

¹²⁹ *Ibidem*, s. 13.

¹³⁰ K. Przeclawski, *Spółeczny wymiar...*, s. 16-17.

¹³¹ I. Sikorska-Wolak, *Turystyka wiejska...*, *op. cit.*, s. 11.

Tabela 4. Skutki rozwoju turystyki w wymiarze społecznym na obszarach wiejskich

Korzyści	Zagrożenia
• Wzrost świadomości społecznej • Wzrost świadomości regionalnej • Różnicowanie struktury społecznej • Wzrost tolerancji, akceptacja odmienności • Zmiana postaw • Nobilitacja mieszkańców wsi i wiejskiego stylu życia • Poprawa warunków i jakości życia • Przewartościowanie wartości lokalnego dziedzictwa kulturowego i zmiana nastawienia wobec niego • Rozwój regionalnej kultury i kultywowanie obyczajów • Ochrona zabytków • Edukacja kulturowa • Ograniczenie migracji z terenów wiejskich	• Rozwój postaw konsumpcyjnych, komercjalizacja regionalnej kultury • Wzrost liczby zjawisk patologicznych • Przejmowanie, zwłaszcza przez młodzież, nie zawsze wskazanych wzorców zachowań od turystów • Dezintegracja społeczności lokalnej • Zanik lokalnej autentyczności i odrębności kulturowej, utrata charakteru miejsca • Niszczenie zabytków

Źródło: opracowanie własne na podstawie I. Sikorska-Wolak, *Turystyka wiejska...*, op. cit., s. 13, 15-16.

Tabela 5. Skutki rozwoju turystyki w wymiarze społecznym (według Jafariego)

Korzyści	Koszty
• Docenianie własnych i cudzych wartości społeczno-kulturowych • Wzbogacenie treści oświatowych • Międzynarodowy pokój i zrozumienie • Przełamywanie barier (językowych, społecznych i klasowych, religijnych, rasowych)	• Brak zrozumienia • Operowanie stereotypami • Ksenofobia • Skażenie środowiska społecznego • Komercjalizacja kultury, religii i sztuki • Działalność na pokaz • Konflikty • Prostytucja • Przestępczość

Źródło: J. Jafari, op. cit., s. 99.

Choć jest to spojrzenie bardziej historyczne, nieco anachroniczne względem wielu aktualnych obecnie zjawisk, to wciąż trafne pod względem większości założeń. Przegląd bardziej współczesnych podejść, zwłaszcza w kontekście turystyki kulturowej, prezentuje Fernandes¹³², który, wskazując na podobne korzyści, zwraca uwagę na czynniki takie jak tłok, hałas, poczucie wyalienowania czy społeczną frustrację prekariatu, który w kontaktach z turystami może odczuwać poczucie zazdrości i wrażenie, iż prawdziwe, lepsze życie toczy się gdzie indziej, będąc poza jego udziałem. Zjawisko to może wystąpić zwłaszcza w przypadku wyraźnie widocznych różnic w poziomie zamożności obu grup¹³³. Turystyka jest także związana z pojęciem jakości życia (*quality of life*), w której kształtowaniu może odgrywać wiodącą rolę, co potwierdzają opracowania Perdue, Uysala i Sirgy¹³⁴ oraz Hashimoto¹³⁵. Jej oddzia-

¹³² C. Fernandes, *The Impact of Cultural Tourism on Host Communities*, [w:] K. Griffin, N. Morpeth, R. Raj (red.), *Cultural Tourism*, CABI, Oxfordshire 2013, s. 30-32.

¹³³ L. Lawton, D. Weaver, *Tourism Management*, Milton 2014, s. 262.

¹³⁴ R.R. Perdue, M. Uysala, M.J. Sirgy (red.), *Handbook of Tourism and Quality-of-Life Research. Enhancing the Lives of Tourists and Residents of Host Communities*, Springer, Nowy Jork 2012, *passim*.

ływanie może jednak również przyjmować niekoniecznie pożądany wymiar, doprowadzając w konsekwencji nawet do wrogości względem przyjezdnych, co można prześledzić na przykładzie tzw. indeksu turystycznej irytacji (*index of tourist irritation*), prowadzącego mieszkańców od euforii z początkowych szybkich efektów rozwoju turystyki, przez apatię, irytację i antagonizm aż do punktu zwrotnego, w którym konieczne jest zastanowienie się nad dalszą drogą rozwoju w otoczeniu, gdzie nastąpiły nieodwracalne zmiany¹³⁶. Warto przy tym zauważyć, iż oddziaływanie turystyki na sferę społeczną w obszarze recepcji zależy od wielu różnorodnych czynników, spośród których kluczowe wydają się¹³⁷:

- 1) liczba turystów;
- 2) rodzaj turystów;
- 3) zróżnicowanie poziomu rozwoju gospodarczego obszaru emisyjnego i recepcyjnego;
- 4) zróżnicowanie norm kulturowych obowiązujących dla obszaru emisyjnego i recepcyjnego;
- 5) fizyczny rozmiar obszaru recepcyjnego, determinujący zagęszczenie ruchu turystycznego;
- 6) stopień wykupu nieruchomości przez turystów oraz wielkość własności pozostającej w gestii mieszkańców;
- 7) nastawienie lokalnych decydentów;
- 8) rodzaj i siła wierzeń religijnych społeczności miejscowej;
- 9) stopień narażenia na zmiany technologiczne i ekonomiczne;
- 10) kreowany w działaniach marketingowych wizerunek miejsca docelowego;
- 11) jednorodność społeczności lokalnej;
- 12) dostępność obszaru recepcyjnego;
- 13) siła regionalnej tradycji.

Choć problematyka oddziaływania turystyki na samych jej uczestników nie znajduje się zasadniczo w kręgu zainteresowania niniejszej pracy, to należy pamiętać, iż również ta grupa jest kształtowana poprzez zjawisko podróżowania, z którego wynosi określone doświadczenia i emocje. Krzyżanowska zwróciła uwagę, iż z punktu widzenia jednostki aktywność turystyczna ma wielopłaszczyznową wartość, której podział przebiega następująco¹³⁸:

¹³⁵ A. Hashimoto, *Tourism and Socio-cultural Development Issues*, [w:] R. Sharpley, D.J. Telfer (red.), *Tourism and Development. Concepts and Issues. 2nd edition*, Channel View Publications, Bristol 2015, s. 209-216.

¹³⁶ A. Mathieson, G. Wall, *Tourism: Change, Impact and Opportunities*, Pearson Education Limited, Harlow 2006, s. 145-150, 227-241 (indeks za G.V. Doxey, *When Enough's Enough; The Natives Are Restless in Old Niagara*, Heritage Canada, 1976, 2(2), s. 26-27). Autorzy ci zwracają również m.in. uwagę na takie negatywne aspekty turystyki, jak seks, prostytutka, przestępczość czy hazard (s. 242-250).

¹³⁷ D.A. Fennel, *op. cit.*, s. 166-167 (za C. Ryan, *Recreational Tourism: A Social Science Perspective*, Routledge, Nowy Jork 1991, s. 164).

¹³⁸ K. Krzyżanowska, *Motywacja w aktywności turystyczno-rekreacyjnej*, [w:] I. Kotowicz-Borowy, Z.J. Przychoź (red.), *Problemy rozwoju turystyki edukacyjno-kulturowej w Polsce i na świecie*, tom XI, SGGW, Warszawa 2008, s. 158.

- ✓ autoteliczna (będący pochodną ludzkiej ciekawości motyw eksploracji, którego realizacja dostarcza człowiekowi poczucie kompetencji, doskonalenia się i rozwoju oraz pozytywnych emocji);
- ✓ instrumentalna:
 - wewnętrzna (potrzeby pozaeksploracyjne, jak np. wyciszenie, wypoczynek, utrzymanie kondycji i zdrowia);
 - zewnętrzna (uwarunkowana środowiskowo i związana z wpływem społecznym, np. pożądaniem przynależności do grupy i docenienia w jej ramach).

Wynikające z turystyki konkretne korzyści ludności miejscowej realizowane są – poza omówioną już w poprzednim podrozdziale płaszczyzną ekonomiczną – przede wszystkim poprzez jej określone funkcje, takie jak¹³⁹:

- ✓ kształceniową (w tym funkcję edukacji kulturowej i kształtowania świadomości ekologicznej),
- ✓ wychowawczą,
- ✓ etniczną,
- ✓ kształtowania przestrzeni,
- ✓ urbanizacyjną,
- ✓ kształtowania środowiska przyrodniczego.

Funkcja kształceniowa z punktu widzenia społeczności lokalnej stanowi odbicie zjawisk zachodzących wśród turystów, a zatem sprowadza się do nabywania bądź pogłębiania wiedzy jednostek o rzeczywistości, w której funkcjonują. Tym samym turystyka staje się elementem teoretycznego i praktycznego kształcenia, definiowanego jako *suma czynności człowieka podejmowanych dla osiągnięcia określonego zasobu wiedzy o otaczającym świecie, poznania samego siebie, zdobycia umiejętności potrzebnych do przeobrażania świata i do rozwoju jego określonych uzdolnień, zainteresowań i ogólnej sprawności umysłowej*¹⁴⁰. Funkcja edukacji kulturowej jest efektem wzajemnych, złożonych relacji zachodzących między turystyką a kulturą, sprawiających, iż turystyka jednocześnie stanowi m.in. przekaz kultury, spotkanie kultur oraz element przemian kulturowych¹⁴¹. Zatem dzięki niej mieszkańcy mogą zapoznać się z uosabianą przez turystów kulturą inną od własnej (co m.in. może stymulować wzrost zapotrzebowania na określone dobra kulturalne), docenić wagę własnego dziedzictwa (w tym folkloru) oraz potrzebę jego rozwoju, pielęgnacji i zachowania dla przyszłych pokoleń, a także uzmysłwić sobie potrzebę pogłębiania posiadanego wykształcenia oraz

¹³⁹ A. Panasiuk (red.), *op. cit.*, s. 52-55, 58-59.

¹⁴⁰ W. Gaworecki, *op. cit.*, s. 395.

¹⁴¹ K. Przeclawski, *Człowiek a...*, *op. cit.*, s. 32-33.

zdobywania nowych i podnoszenia już posiadanych kwalifikacji zawodowych. Z kolei kształtowanie świadomości ekologicznej odbywa się poprzez fakt podkreślenia wartości (m.in. przez samo zainteresowanie nim turystów) miejscowego środowiska przyrodniczego, będącego podstawą funkcjonowania lokalnej społeczności, a tym samym uświadomienia potrzeby troski o jego protekcję i zachowanie w jak najlepszym stanie, m.in. poprzez implementację idei zrównoważonego rozwoju¹⁴².

Funkcja wychowawcza, występująca podczas całego życia człowieka, kształtuje jego osobowość oraz przygotowuje go do funkcjonowania w społeczeństwie¹⁴³. Realizowana jest poprzez relacje między jednostką a grupami społecznymi, w skład których owa jednostka wchodzi, oraz przyjmowanie w ramach tychże grup różnych ról społecznych. W kontekście społeczności lokalnych przejawia się ona poprzez interakcje z turystami, które prowadzić mogą do przeobrażeń w obszarze poglądów, zachowań i przejawianych przez autochtonów zainteresowań¹⁴⁴.

Funkcja etniczna, rozpatrywana z punktu widzenia badanych jednostek administracyjnych, dotyczy przede wszystkim turystów, w dużo zaś mniejszym stopniu społeczności lokalnych. Wyeksponowanie jej znaczenia dla tych ostatnich jest zatem nieco utrudnione, a co więcej, dotyczy ona tylko wybranych miejsc, niemniej jednak warto zasygnalizować jej istnienie. Funkcja etniczna realizowana jest przez turystykę etniczną, czyli zagraniczne podróże turystów do miejsca ich (lub ich przodków) pochodzenia bądź zamieszkania w przeszłości. Podstawą jej kształtowania są związki historyczno-kulturowe między obszarem emisji i destynacji turystycznej oraz wspólne dziedzictwo¹⁴⁵. W przypadku próby badawczej zjawisko to dotyczy terenów dawniej należących do Niemiec, a obecnie znajdujących się w woj. lubuskim (dawna Nowa Marchia) oraz warmińsko-mazurskim i podlaskim (dawne Prusy Wschodnie), odwiedzanych licznie (zwłaszcza w przypadku Warmii i Mazur) przez ludność niemieckojęzyczną. Poprzez wizyty tego typu gości mieszkańcy mają szansę lepiej zrozumieć historię obecnie zasiedlanych przez nich ziem oraz nauczyć się dostrzegać, a następnie doceniać wartość znajdującego się na nich materialnego dziedzictwa, wytworzonego w czasach innych gospodarzy i innej kultury. Akceptacja i uświadomienie sobie wagi spuścizny poprzednich pokoleń, choćby odmiennych narodowościowo i kulturowo, jest niezwykle ważna dla wytworzenia dalszych mechanizmów tożsamościowych oraz dbałości o swoją małą ojczyznę i jej pamiątki historyczne, dzięki czemu możliwe staje się ich komercyjne, turystyczne wykorzystanie, prowadzące do opisanych już efektów. Dodatkowo turystyka etniczna po

¹⁴² A. Panasiuk (red.), *op. cit.*, s. 52-53.

¹⁴³ G. Bieńczyk, T. Łobożewicz, *Podstawy turystyki*, WSE w Warszawie, Warszawa 2001, s. 63.

¹⁴⁴ A. Panasiuk (red.), *op. cit.*, s. 54.

¹⁴⁵ W. Gaworecki, *op. cit.*, s. 413-414.

stronie obszaru recepcji turystycznej stymuluje działania nakierowane *stricte* na określoną grupę odbiorców, takie jak przyswajanie sobie konkretnego języka czy nawiązywanie znajomości w pewnych kręgach towarzyskich lub biznesowych¹⁴⁶. W tym kontekście i rozumieniu funkcja etniczna staje się zatem podobna w swym znaczeniu do funkcji kształceniowej, a szczególnie funkcji edukacji kulturowej.

Funkcja kształtowania przestrzeni objawia się poprzez powstawanie infrastruktury dedykowanej w pierwszej kolejności turystom, a mającej zaspokoić ich potrzeby w zakresie korzystania z określonych walorów turystycznych. Inwestycje te zmieniają jednakże jakość przestrzeni, w której egzystuje przede wszystkim społeczność lokalna, a tym samym przekształcają lub tworzą zupełnie nowe warunki codziennego bytowania mieszkańców, umożliwiając im dostęp do zaplecza rekreacyjnego lub kulturalnego oraz korzystanie z dotychczas niedostępnych zdobyczy cywilizacji czy obiektów tzw. małej architektury.

Funkcja urbanizacyjna przejawia się poprzez efekty turystyki możliwe do zaobserwowania na poszczególnych płaszczyznach urbanizacji:

- ✓ demograficznej,
- ✓ ekonomicznej,
- ✓ psychologicznej,
- ✓ przestrzennej¹⁴⁷.

W aspekcie demograficznym ruch turystyczny skutkuje przyrostem liczby ludności w miejscu recepcji; efekt ten może być stały bądź sezonowy, zaś jego dalsze implikacje mają miejsce nie tylko na płaszczyźnie społecznej (m.in. przemiany kulturowe), ale i ekonomicznej. Obszar ekonomiczny przemian urbanizacyjnych sprowadza się do zwiększania w lokalnej gospodarce udziału zatrudnienia i dochodów w sektorze usługowym kosztem sektora rolniczego lub (rzadziej) przemysłowego, co sprzyja wzrostowi miejscowej przedsiębiorczości i kreatywności. Aspekt psychologiczny wiąże się z przyswajaniem przez społeczności lokalne miejskiego stylu życia, prezentowanego przez turystów – dzięki temu wzrasta świadomość potrzeb związanych z higieną, zdrowym trybem życia, ekologią, kulturą, rozwojem osobistym czy ładem przestrzennym. W końcu w ramach płaszczyzny przestrzennej turystyka może (lecz nie musi) spowodować *kolonizację*, a w *krańcowym przypadku urbanizację turystyczną obszaru*¹⁴⁸. Proces ten zaczyna się od turystycznego zagospodarowania obszaru i w swym skrajnym zasięgu może doprowadzić do zastąpienia funkcji turystycznej mieszkaniową. Oczywiście wiąże się to z przybliżonymi już pozytywnymi efektami w ramach po-

¹⁴⁶ A. Panasiuk (red.), *op. cit.*, s. 55.

¹⁴⁷ *Ibidem*, s. 58-59.

¹⁴⁸ *Ibidem*, s. 59.

przednich płaszczyzn oraz skutkuje dalszymi przemianami przestrzennymi, należy jednak zaznaczyć, iż nie musi to wcale prowadzić do przewagi korzyści społecznych i ekonomicznych, albowiem koszty utraconych w ten sposób z turystyki profitów mogą okazać się dużo większe, aniżeli skutki przyrostu mieszkańców i rozwoju zabudowy. Co zatem warto podkreślenia, skutki funkcji urbanizacyjnej docelowo, w długim okresie czasu i przy zbyt dużej skali zjawiska, nie muszą się wiązać jedynie z korzyściami, oraz są zwłaszcza zauważalne na obszarach wiejskich i w małych miejscowościach, albowiem w tych miejscach nawet niewielki rozwój infrastruktury może znacząco przekształcać przestrzeń i charakter egzystencji społeczności lokalnej – w tym układzie funkcja ta staje się zatem w swym działaniu podobną do funkcji kształtowania przestrzeni. Ciekawe spostrzeżenia w tym zakresie (choćby w kontekście rozbudowy niezbędnej infrastruktury technicznej) czyni Meyer¹⁴⁹, również w kwestii oddziaływania bardzo negatywnego, zwłaszcza w przypadku turystyki masowej, określając ją mianem *łupieżcy kierującego się chęcią maksymalnego wykorzystania istniejących wartości przestrzennych, bez brania pod uwagę dalszej przyszłości*¹⁵⁰. Choć w pierwszej chwili ta sfera nie wydaje się być bezpośrednio związana ze społecznym wymiarem oddziaływania turystyki, to jednakże trzeba pamiętać, iż w dużym stopniu kształtuje ona wspomniane już warunki i jakość życia codziennego.

Funkcja kształtowania środowiska przyrodniczego jest pochodną funkcji kształtowania świadomości ekologicznej, ale wyraża się praktycznymi działaniami, których celem jest racjonalne zagospodarowanie i wykorzystanie walorów przyrodniczych. Często stymuluje to wielopłaszczyznową¹⁵¹ implementację rozwiązań mających chronić i monitorować pod względem jakości lokalne zasoby, co z kolei może przekładać się na zachowanie środowiska przyrodniczego i jego właściwe wykorzystanie w ramach idei zrównoważonego rozwoju – zapewnienie zaś tych elementów skutkuje z kolei zabezpieczeniem warunków środowiskowych niezbędnych do komfortowego życia.

W niniejszym rozdziale dokonano przeglądu związków między turystyką a ekonomią, przede wszystkim w kontekście wpływu wywieranego przez zjawisko podróżowania na otoczenie. Przedstawiono zmiany roli i funkcji przypisywanych turystyce w gospodarce w zależności od kształtowania się teorii ekonomicznych, także w ujęciu historycznym, co pozwoliło lepiej zrozumieć sposób, w jaki turystyka może przyczyniać się do szeroko rozumianego

¹⁴⁹ Cf. B. Meyer, *Turystyka jako jeden z czynników determinujących przestrzeń*, [w:] W. Kurek, M. Mika (red.), *Studia nad turystyką Tradycje, stan obecny i perspektywy badawcze*, Instytut Geografii i Gospodarki Przestrzennej Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 2007, s. 173-180; Eadem, *Kształtowanie przestrzeni przez turystykę*, *Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Szczecińskiego*, 2009, nr 567, s. 193-203.

¹⁵⁰ B. Meyer, *Turystyka a ład przestrzenny. Wzajemne relacje*, *Turyzm*, 2011, 21/1-2, s. 27.

¹⁵¹ Prawną, ekonomiczną, techniczno-technologiczną, organizacyjną i społeczną (związaną ze świadomością ekologiczną). A. Panasiuk (red.), *op. cit.*, s. 60.

rozwoju gospodarczego. Warto podkreślić, iż z biegiem czasu coraz wyraźniej dostrzegalny stawał się wpływ turystyki na otoczenie w skali regionalnej i lokalnej, a nie tylko globalnej. Zaprezentowano również współczesne ekonomiczne znaczenie turystyki, także w wymiarze pośrednim, oraz najważniejsze metody pomiaru oddziaływania podróżowania na gospodarkę, ze szczególnym uwzględnieniem efektu mnożnikowego. Finalnie poruszono problem wpływu turystyki na kształtowanie dzisiejszych społeczeństw, który nie pozostaje bez ścisłych związków ze sferą gospodarczą. Warto przy tym zaznaczyć, że przyjrano się nie tylko pozytywnym efektom rozwoju turystyki, ale także jej kosztom występującym we wszystkich powyższych sferach.

2. Cel i metodyka badań oraz charakterystyka próby badawczej

2.1. Cel i problematyka

Wykorzystanie turystyczne nowożytnych obiektów militarnych, zwłaszcza tych XX-wiecznych, jest zagadnieniem względnie nowym, związanym głównie z przekształceniami gospodarczymi i społecznymi, które nastąpiły w Polsce po 1989 roku. Wzrost liczby oddolnych inicjatyw, inspirowanych często przez lokalnych pasjonatów i ich stowarzyszenia, doprowadził w ciągu ostatnich trzech dekad do szerszego zainteresowania najnowszym materialnym dziedzictwem sztuki fortyfikacyjnej, także pod względem turystycznym. Nasilenie tego zjawiska miało miejsce przede wszystkim w bieżącym stuleciu, należy jednak podkreślić, iż często działania te dotyczą obiektów bardziej „neutralnych” historycznie, o dziejach na tyle odległych, iż w niewielkim stopniu wpływających na współczesnych odbiorców, bądź fortyfikacji nawiązujących do chwały polskiego oręcza, względnie martyrologii rodaków w trakcie ostatniego globalnego konfliktu, tak silnie zapisanego w naszych dziejach. Ta wybiórczość jest poniekąd efektem realizacji odgórną i postrzeganej przez pryzmat prymatu własnych dokonań i doświadczeń polityki pamięci o wybranych wydarzeniach historycznych. Niemniej jednak przynosi ona pozytywne zmiany w postrzeganiu spuścizny historycznej w postaci nowożytnych obiektów fortyfikacyjnych, niezależnie od ich proveniencji – nie tylko poprzez działania służące ich wyeksponowaniu i zagospodarowaniu, ale również wprowadzenie tematu do publicznego dyskursu oraz ogólne budowanie świadomości na temat ich obecności w przestrzeni, historycznej wartości i roli, jaką odegrały w XX wieku.

Obiekty fortyfikacyjne, jako część materialnego dziedzictwa historii ludzkości, znajdują się w kręgu zainteresowania tzw. turystyki kulturowej¹⁵², której rodzajem jest turystyka militarna, rozumiana jako *podróż turystyczne mające za cel uzyskanie osobistego doświadczenia lub edukację, w których istotną częścią programu, decydującą o podjęciu podróży lub udziale w niej, jest zwiedzanie miejsc i obiektów o charakterze obronnym lub związanych z dziejami konfliktów zbrojnych, a także wojska i uzbrojenia, dowódców i żołnierzy*¹⁵³. Jak wynika z przytoczonej definicji, jej istotną składową są właśnie m.in. obiekty fortyfikacyjne, zatem odbywający się w nich ruch turystyczny można zaklasyfikować jako przejaw tego rodzaju podróży. Ten rodzaj turystyki, szczególnie na poziomie lokalnym i w kontekście analiz

¹⁵² A.M. von Rohrscheidt, *Turystyka kulturowa. Fenomen, potencjał, perspektywy*, GWSHM Milenium, Gniezno 2008, s. 31.

¹⁵³ A.M. von Rohrscheidt, *op. cit.*, s. 115.

poświęconych umocnieniom wiekowo najmłodszym, postrzeganych często jako mniej wartościowe z historycznego i kulturowego punktu widzenia, nie doczekał się wielu opracowań, zwłaszcza rozpatrujących zjawisko pod względem ekonomicznym i społecznym¹⁵⁴. Obserwując jednak spektrum zainteresowań współczesnych badaczy i stale obecnie powiększającą się grupę obiektów zaliczanych do walorów turystycznych można założyć, iż stan ten będzie ulegał zmianie.

Uwzględniając zatem wszystkie powyższe zjawiska i czynniki, autor przedmiotem zainteresowania niniejszej monografii uczynił szeroko rozumiane związki wybranych umocnień (wyłącznie zagospodarowanych oraz odpłatnie udostępnianych uczestnikom ruchu turystycznego) z gminną gospodarką oraz miejscową społecznością i jej świadomością regionalną. Zagadnienia te zostały przedstawione na tle całłościowych pomiarów atrakcyjności turystycznej i aktywności gospodarczo-społecznej gmin macierzystych dla fortyfikacji, jak również ich bezpośredniego otoczenia (w skali powiatów). Należy więc podkreślić, iż praca ma charakter pionierski, dotyczący przede wszystkim szeroko rozumianych ekonomicznych i społecznych skutków zjawiska podróżowania do niewielkiej grupy wyspecjalizowanych obiektów militarnych o zbliżonej proveniencji.

Na wybór przedstawionej problematyki badawczej wpływ miało kilka czynników, z których najważniejsze to:

- ✓ aktualne trendy w turystyce i oczekiwania strony popytowej – poszukiwanie przygód, nowości i potrzeba eksploracji,
- ✓ potrzeba kreacji nowatorskich, spełniających rosnące oczekiwania konsumentów, a tym samym konkurencyjnych atrakcji turystycznych na obszarach wiejskich,
- ✓ dotychczasowy brak analiz dotyczących ekonomicznych i społecznych konsekwencji turystycznego zagospodarowania obiektów fortyfikacyjnych,
- ✓ wzrost świadomości lokalnych społeczności odnośnie regionalnego dziedzictwa oraz aktywności w celu jego właściwego zagospodarowania,
- ✓ zainteresowania własne, dotyczące materialnej spuścizny historyczno-militarnej w Polsce i na świecie oraz możliwości jej popularyzacji i wykorzystania do rozwoju turystycznego regionów i jednostek terytorialnych szczebla lokalnego.

Na tej podstawie sformułowano cel główny (poznawczy i utylitarny) oraz cele szczegółowe niniejszej pracy. Głównym celem poznawczym jest poznanie i ukazanie ekonomicznych oraz społecznych skutków turystycznego wykorzystania obiektów fortyfikacji nowożytnej. Główny cel utylitarny sprowadza się natomiast do sformułowania wniosków dotyczących

¹⁵⁴ Przegląd podstawowej literatury dotyczącej turystyki militarnej: P. Gabryjończyk, *Fortyfikacje nowożytne jako podmioty rynku turystycznego*, SGGW, Warszawa 2018, s. 11-13.

funkcjonowania turystyki w obiektach pomilitarnych, co może pomóc zainteresowanym jednostkom samorządu lokalnego w decyzjach dotyczących samodzielnego turystycznego wykorzystania fortyfikacji bądź wsparcia podmiotów zainteresowanych takimi działaniami.

Z kolei wśród celów szczegółowych wyodrębniono następujące:

- 1) rozpoznanie zagospodarowania turystycznego analizowanych gmin (infrastruktura turystyczna),
- 2) określenie wielkości i struktury wydatków uczestników ruchu turystycznego, ponoszonych w ramach zwiedzania obiektów fortyfikacyjnych,
- 3) identyfikacja korzyści ekonomicznych osiąganych przez gminy z tytułu udostępnienia obiektów fortyfikacyjnych dla celów turystycznych,
- 4) poznanie i określenie poziomu aktywności gospodarczo-społecznej gmin z obiektami fortyfikacji nowożytniej (badanych) na tle pozostałych gmin w odpowiednich powiatach,
- 5) ukazanie zmian w świadomości regionalnej mieszkańców, związanych z adaptacją turystyczną umocnień.

Uwzględniając powyżej przedstawione cele badań sformułowano następujące hipotezy badawcze:

- 1) Adaptacja fortyfikacji na cele turystyczne powoduje wzrost lokalnej przedsiębiorczości powiązanej z branżą turystyczną.
- 2) Gminy z turystycznymi obiektami fortyfikacyjnymi charakteryzują się wyższym wskaźnikiem aktywności gospodarczo-społecznej niż pozostałe gminy w powiecie.
- 3) Zagospodarowanie turystyczne obiektów fortyfikacyjnych stymuluje pozytywne przemiany w świadomości regionalnej mieszkańców.

2.2. Metody i organizacja badań

Przy pozyskiwaniu materiału badawczego wykorzystano zarówno źródła pierwotne, jak i wtórne, co pozwoliło na przeprowadzenie badań tak reaktywnych, jak i niereaktywnych.

Źródło pierwotne stanowiły badania własne, które zostały przeprowadzone przez autora pracy w sezonie turystycznym 2012 roku w siedmiu celowo wybranych gminach. Kryterium wyboru stanowiło istnienie wykorzystywanych turystycznie i odpłatnie obiektów fortyfikacji nowożytniej (były to wszystkie w roku badania tego typu obiekty o sformalizowanym i zorganizowanym ruchu turystycznym położone na obszarach wiejskich – w badaniu w celu uzyskania pewnej porównywalności wyników pominięto miasta oraz obszary nadmorskie, stanowiące w pierwszej kolejności miejsca destynacji dla innego rodzaju turystyki). Próbę porównawczą dla badanych gmin, wykorzystaną przy analizach oraz pomiarze aktywności go-

spodarczo-społecznej, stanowiły pozostałe gminy w powiatach, przy czym badanie dotyczyło tylko gmin wiejskich oraz miejsko-wiejskich. Łącznie w badaniach uwzględniono 44 gminy. Gminami badanymi były:

- ✓ Bakałarzewo (wiejska, pow. suwalski, woj. podlaskie; obiekt Bakałarzewo),
- ✓ Frysztak (wiejska, pow. strzyżowski, woj. podkarpackie; obiekt Cieszyna-Stępina),
- ✓ Inowódz (wiejska, pow. tomaszowski, woj. łódzkie; obiekt Konewka),
- ✓ Kętrzyn (wiejska, pow. kętrzyński, woj. warmińsko-mazurskie; obiekt Gierłoż),
- ✓ Lubrza (wiejska, pow. świebodziński, woj. lubuskie; obiekt Boryszyn),
- ✓ Międzyrzecz (miejsko-wiejska, pow. międzyrzecki, woj. lubuskie; obiekt Pniewo),
- ✓ Węgorzewo (miejsko-wiejska, pow. węgorzewski, woj. warmińsko-mazurskie; obiekt Mamerki).

Próbę porównawczą tworzyły następujące gminy w powiatach:

- ✓ kętrzyńskim: 2 gminy wiejskie (Barciany i Srokowo) i 2 miejsko-wiejskie (Korsze i Reszel),
- ✓ międzyrzeckim: 3 gminy wiejskie (Bledzew, Przytoczna, Pszczew) i 2 miejsko-wiejskie (Skwierzyna i Trzciel),
- ✓ strzyżowskim: 3 gminy wiejskie (Czudec, Niebylec i Wiśniowa) i 1 miejsko-wiejska (Strzyżów),
- ✓ suwalskim: 8 gmin wiejskich (Filipów, Jeleniewo, Przerośl, Raczki, Rutka-Tartak, Suwałki, Szypliszki i Wiżajny),
- ✓ świebodzińskim: 3 gminy wiejskie (Łagów, Skąpe i Szczaniec) i 2 miejsko-wiejskie (Świebodzin i Zbąszynek),
- ✓ tomaszowskim: 9 gmin wiejskich (Będków, Budziszewice, Czerniewice, Lubochnia, Rokiciny, Rzeczyca, Tomaszów Mazowiecki, Ujazd i Żelechlinek),
- ✓ węgorzewskim: 2 gminy wiejskie (Budry i Pozezdrze).

Wykorzystaną metodą gromadzenia danych był sondaż diagnostyczny, w ramach którego posłużono się techniką wywiadu i ankiety. Wywiad bezpośredni, przy użyciu standaryzowanego kwestionariusza, przeprowadzono z siedmioma administratorami obiektów fortyfikacyjnych oraz tak samo licznymi przedstawicielami władz gminnych odpowiedzialnych za turystykę (dobór celowy, w każdej badanej gminie było to odpowiednio po jednej osobie). Kwestionariusz ankiety skierowano zaś do uczestników ruchu turystycznego¹⁵⁵ odwiedzają-

¹⁵⁵ Byli to zarówno turyści, czyli osoby podróżujące do miejsca docelowego położonego poza ich zwykłym otoczeniem na okres krótszy niż rok (korzystające z noclegów), w dowolnym głównym celu innym niż zatrudnienie w miejscu recepcji, jak i odwiedzający jednodniowi, czyli podróżujący ze swojego miejsca zamieszkania bez noclegu poza własne zwykłe otoczenie. Należy podkreślić, iż w dalszej części pracy przy analizie wyników badań używając zamiennie określeń „turysta”, „podróżny”, „odwiedzający” itp., zawsze

cych poszczególne obiekty fortyfikacyjne oraz mieszkańców gmin, na terenie których znajdują się schrony. Przy technice ankiety w obu przypadkach zastosowano dobór losowy, oparty na zasadzie zapraszania do badania co trzeciego dorosłego zwiedzającego umocnienia lub napotkanego (w miejscowościach najbliższych obiektom fortyfikacyjnym) mieszkańca gminy, w której przeprowadzano sondaż. Ostatecznie w poszczególnych gminach badaniami objęto:

- ✓ Bakalarzewo: 99 uczestników ruchu turystycznego i 51 mieszkańców,
- ✓ Frysztak: 110 uczestników ruchu turystycznego i 52 mieszkańców,
- ✓ Inowłódz: 109 uczestników ruchu turystycznego i 50 mieszkańców,
- ✓ Kętrzyn: 101 uczestników ruchu turystycznego i 52 mieszkańców,
- ✓ Lubrza: 101 uczestników ruchu turystycznego i 51 mieszkańców,
- ✓ Międzyrzecz: 103 uczestników ruchu turystycznego i 53 mieszkańców,
- ✓ Węgorzewo: 100 uczestników ruchu turystycznego i 54 mieszkańców.

Łącznie zatem za pomocą techniki ankiety przebadano 723 uczestników ruchu turystycznego oraz 363 mieszkańców gmin. W trakcie odwiedzin w poszczególnych obiektach fortyfikacyjnych oraz przeprowadzania badań zastosowano również metodę obserwacji uczestniczącej.

Wykorzystano także następujące źródła wtórne:

- ✓ literatura przedmiotu (pozycje tematycznie poświęcone historii sztuki fortyfikacyjnej, turystyce i jej ekonomice, krajoznawstwu, obszarom wiejskim, ekonomii oraz przedsiębiorczości),
- ✓ periodyki naukowe i popularnonaukowe poświęcone architekturze militarnej, tematyce wojskowej, turystyce i eksploracji,
- ✓ dane gromadzone przez instytucje statystyki masowej (za okres 2005-2014, przyjęty za sprawą możliwości co najmniej dziesięcioletniej analizy zjawiska od momentu rynkowego uruchomienia ostatniej z rozpatrywanych atrakcji turystycznych; przede wszystkim Bank Danych Lokalnych oraz inne dane udostępniane przez Główny Urząd Statystyczny (GUS)),
- ✓ materiały wewnętrzne gmin oraz zarządców obiektów fortyfikacyjnych, strategie, raporty, dokumenty planistyczne, akty prawne, rejestry, portale i bazy internetowe.

Zebrane dane zostały poddane analizie z użyciem następujących metod (ilościowych i jakościowych):

miano na względzie obie ww. grupy, czyli wszystkich uczestników ruchu turystycznego. Jest to uzasadnione m.in. obserwowanym wzrostem znaczenia krótkookresowych aktywności turystycznych w skali całego zjawiska turystyki. V. Rozporządzenie Parlamentu Europejskiego i Rady (UE) nr 692/2011 z dnia 6 lipca 2011 r. w sprawie europejskiej statystyki w dziedzinie turystyki i uchylające dyrektywę Rady 95/57/WE.

- ✓ metoda porównawczo-opisowa – w ujęciu przestrzennym i podmiotowym, uwzględniającym zwłaszcza zagadnienia takie jak wielkość wydatków uczestników ruchu turystycznego, zmiany liczby przedsiębiorstw, przekształcenia w zakresie percepcji mieszkańców,
- ✓ bonitacja punktowa – wykorzystana przy pomiarze atrakcyjności turystycznej gmin badanych oraz z grupy porównawczej,
- ✓ porządkowanie liniowe w oparciu o mierniki syntetyczne z wykorzystaniem metod Hellwiga, TOPSIS, standaryzacji, unitaryzacji zerowanej oraz Nowaka, których procedury obliczeniowe szczegółowo przedstawiono w aneksie (załącznik 1),
- ✓ metody statystyki matematycznej, takie jak średnia arytmetyczna, mediana i dominanta, odchylenie standardowe, współczynnik zmienności, porównania międzyrankingowe oraz korelacja r-Pearsona i rho-Spearmana,
- ✓ metoda wnioskowania indukcyjnego i dedukcyjnego.

Zastosowanie powyższych metod pozwoliło na identyfikację ekonomicznych i społecznych skutków turystyki w obiektach fortyfikacyjnych, przy czym skutki te rozpatrywano nie tylko przez pryzmat korzyści, ale i zagrożeń wiążących się z ruchem turystycznym. W tym celu w szczególności posłużono się analizą przekształceń w zakresie lokalnej przedsiębiorczości powiązanej z branżą turystyczną, co w połączeniu z konstrukcją zmiennej agregatowej dotyczącej aktywności gospodarczo-społecznej umożliwiło porównanie sytuacji gmin badanych z grupą gmin odniesienia. Do weryfikacji skutków ekonomicznych wykorzystano również analizę wielkości i struktury wydatków turystów (istotnych zwłaszcza w kontekście teorii mnożnika turystycznego). Skutki społeczne, w tym negatywne, zidentyfikowano przede wszystkim metodą porównawczo-opisową, bazując na danych uzyskanych dzięki zastosowaniu sondażu diagnostycznego i dotyczących przekształceń w świadomości mieszkańców. Z kolei zastosowanie wskaźników korelacji umożliwiło wskazanie zależności między atrakcyjnością turystyczną i jej składowymi, a aktywnością gospodarczo-społeczną gmin i zweryfikowanie istnienia istotnego statystycznie związku między fortyfikacjami oraz turystyką a lokalną sytuacją gospodarczą.

Wyniki badań empirycznych oraz danych pozyskanych ze źródeł wtórnych zaprezentowano w formie:

- ✓ graficznej (wykresy i mapy),
- ✓ tabelarycznej,
- ✓ opisowej.

Przy dokonywaniu obliczeń, przetwarzaniu i prezentowaniu rezultatów analizy danych wykorzystano przede wszystkim składniki oprogramowania MS Office i Statistica, proste programy graficzne oraz kalkulatory korelacji.

2.3. Charakterystyka próby badawczej¹⁵⁶

Spośród objętych badaniem 723 uczestników ruchu turystycznego większość, bo prawie 60%, stanowili mężczyźni. Fakt ten nie powinien dziwić w kontekście rozpatrywanych atrakcji, które z racji swojej historii i wojskowego przeznaczenia niejako z urzędu w większym stopniu wzbudzają zainteresowanie męskiej części populacji. Poza tym zainteresowani tą tematyką panowie chętniej poddawali się badaniu i dzielili swoimi spostrzeżeniami na temat wrażeń z odwiedzin schronów. W ramach poszczególnych tras odsetek objętych badaniem mężczyzn podlegał pewnym wahaniom (od 46 do 66%), niemniej jednak, z wyjątkiem jednego obiektu, zawsze stanowili oni większość respondentów. Wyjątkiem owym była trasa w Pniewie (gmina Międzyrzecz), co mogło być z jednej strony spowodowane dużym udziałem wśród odwiedzających zorganizowanych wycieczek starszych osób (większa liczba kobiet), zaobserwowanym w momencie przeprowadzania badania, z drugiej zaś specyfiką i unikalnością miejsca, oferującego więcej, aniżeli tylko „wrażenia militarne” (trasa podziemna). Najwyższy odsetek mężczyzn wystąpił z kolei w Gierłozie (gmina Kętrzyn), gdzie stanowili oni 2 na 3 badanych. Mogło to być spowodowane miejscem ankietowania (wejście z trasy na parking przy możliwości wejścia do pojazdu także w innym miejscu terenu), które częściej było odwiedzane przez kierowców (czyli głównie mężczyzn) pozostawianych tam pojazdów. Stan najbliższy równowagi odnotowano natomiast w przypadku Konewki (gmina Inowłódz, 48% kobiet i 52% mężczyzn), co znowuż mogło być efektem momentu przeprowadzenia badań (przedwakacyjny długi weekend), wykorzystywanego przez respondentów na rodzinne eskapady krajoznawczo-turystyczne.

Segmentację objętych badaniem uczestników ruchu turystycznego względem ich miejsca pochodzenia z jednostek osadniczych przedstawiono w tabeli 6.

W skali ogólnej aż prawie 85% objętych badaniem osób pochodziło z miast, przy czym zdecydowanie najliczniej reprezentowana była grupa z miast największych, niemal co drugi badany był mieszkańcem właśnie takiej jednostki osadniczej. Dowodzi to wagi tego typu miejsc jako obszarów emisyjnych - mimo, że w Polsce ośrodki liczące więcej niż 100 tys. mieszkańców stanowią zaledwie niespełna 5% wszystkich miast, zaś ich mieszkańcy to ok. 22% krajowej populacji¹⁵⁷, to w próbie stanowiły zasadnicze zaplecze ruchu turystycznego, kierującego się na obszary wiejskie. Zapewne wynikało to nie tylko ze specyficznych potrzeb rekreacyjno-turystycznych mieszkańców miast, ale również ich przeciętnie większych moż-

¹⁵⁶ Poniższa charakterystyka, ponieważ dotyczy identycznej próby, jest w dużej części tożsama z opisem przedstawionym w opracowaniu: P. Gabryjończyk, *op. cit.*, s. 17-23.

¹⁵⁷ http://www.polskawliczbach.pl/najwieksze_miasta_w_polsce_pod_wzgledem_liczby_ludnosci [dostęp 20.12.2017].

liwości ekonomicznych. Co ciekawe, drugą najliczniejszą grupę stanowili mieszkańcy dopiero trzecich co do wielkości jednostek miejskich – mogło być to spowodowane obecnością właśnie tychże w okolicy miejsca przeprowadzania badania. Najmniej liczna była zaś grupa z miast najmniejszych, które z kolei stanowią ponad połowę wszystkich tego typu osad w Polsce. Widać tu zatem odwrócenie zależności opisanej już w przypadku jednostek największych. Rozkład obserwacji względem miejsca przeprowadzania badania był dosyć zbliżony w poszczególnych kategoriach, warto jednakże zwrócić uwagę na kilka symptomatycznych wielkości. Najliczniejszą grupę respondentów ze wsi odnotowano w Cieszynie-Stępinie (niemal co trzeci badany), w tym miejscu było też wyraźnie najmniej osób z miast powyżej 100 tys. mieszkańców (nawet mniej, niż osób ze wsi). Być może wynikało to z niewielkiej liczby tego typu osad w tym regionie (jedynie Rzeszów) i rolniczego charakteru obszaru (wschodnia Polska). Potwierdzeniem tych przypuszczeń może być podobna sytuacja w Bakałarzewie, gdzie odnotowano drugi największy odsetek mieszkańców wsi i jednocześnie drugi najmniejszy największych miast. Tu także brak jest zaplecza w postaci większych osad miejskich, za wyjątkiem Białegostoku. Dodatkowo niski udział w tym miejscu respondentów z najmniejszych miast może być spowodowany sytuacją ekonomiczną regionu oraz peryferyjnością obszaru względem popularnych destynacji turystycznych. Problem ten natomiast nie dotyczył w takim stopniu obiektów z woj. lubuskiego, w którym funkcjonują dwa duże miasta oraz bliskie zaplecze osadnicze w postaci Poznania i większych osad Dolnego Śląska. Dla obiektów z tego regionu widoczny był także największy udział drugiej najmniejszej grupy miast, licznie występujących w woj. wielkopolskim i dolnośląskim. Z kolei odwrotnie można

Tabela 6. Miejsce pochodzenia (jednostki osadnicze) objętych badaniem uczestników ruchu turystycznego ogółem i w ramach poszczególnych obiektów

Wyszczególnienie	Pniewo	Boryszyn	Bakałarzewo	Konewka	Cieszyna-Stępina	Gierłoż	Ma-merki	Ogółem
Wieś	10,68%	15,84%	21,21%	11,01%	31,82%	11,88%	9,00%	16,04%
Miasto poniżej 10 tys.	4,85%	10,89%	1,01%	4,59%	10,00%	5,94%	7,00%	6,36%
Miasto od 10 do 50 tys.	32,04%	23,76%	21,21%	13,76%	21,82%	22,77%	17,00%	21,72%
Miasto od 50 do 100 tys.	8,74%	3,96%	14,14%	18,35%	7,27%	9,90%	7,00%	9,96%
Miasto powyżej 100 tys.	43,69%	45,54%	42,42%	52,29%	29,09%	49,50%	60,00%	45,92%

Źródło: badania własne.

wy tłumaczyć najwyższe udziały grup z największych miast w przypadku Mamerek, Gierłoz i Konewki. Dwa pierwsze obiekty, choć położone w okolicy pozbawionej wielkich jednostek osadniczych (jedynie Olsztyn), znajdują się w niezwykle popularnym obszarze turystycznym (Mazury), ściągającym w sezonie letnim gości z całej Polski. Z kolei Konewka położona jest w centrum kraju i przestrzennie otoczona pierścieniem dużych miejscowości (Łódź, Częstochowa, Radom, Kielce i Warszawa).

Podział respondentów pod względem pochodzenia z określonego obszaru administracyjnego (województwa), przedstawiono w tabeli 7.

Tabela 7. Region emisyjny (województwo) objętych badaniem uczestników ruchu turystycznego ogółem oraz w ramach poszczególnych obiektów

Wyszczególnienie	Pniewo	Boryszyn	Bakałarzewo	Konewka	Cieszyna-Stępina	Gierłoż	Mamerki	Ogółem
Dolnośląskie	1,52%	2,07%	1,11%	0,83%	0,41%	1,66%	0,41%	8,02%
Kujawsko-pomorskie	0,14%	0,55%	–	0,28%	–	1,11%	–	2,07%
Lubelskie	0,41%	–	–	0,14%	–	0,28%	0,41%	1,24%
Lubuskie	2,90%	2,63%	0,14%	0,14%	–	0,41%	–	6,22%
Łódzkie	–	0,14%	–	7,05%	0,83%	0,83%	2,07%	10,93%
Małopolskie	0,41%	0,14%	1,11%	0,14%	2,21%	0,83%	0,83%	5,67%
Mazowieckie	0,55%	3,18%	3,73%	4,70%	0,14%	3,46%	3,04%	18,81%
Opolskie	1,52%	0,14%	0,55%	–	–	0,14%	–	2,35%
Podkarpackie	0,41%	0,28%	0,14%	–	10,10%	0,28%	0,41%	11,62%
Podlaskie	–	–	2,63%	0,28%	0,28%	0,69%	1,66%	5,53%
Pomorskie	0,14%	–	0,69%	0,28%	0,14%	1,11%	1,38%	3,73%
Śląskie	0,97%	1,94%	0,41%	0,69%	0,69%	0,97%	0,14%	5,81%
Świętokrzyskie	–	0,14%	–	0,28%	0,41%	0,14%	0,83%	1,80%
Warmińsko-mazurskie	–	–	3,18%	–	–	0,69%	1,38%	5,26%
Wielkopolskie	3,32%	2,07%	–	0,28%	–	1,11%	0,69%	7,47%
Zachodnio-pomorskie	1,94%	0,69%	–	–	–	0,28%	0,55%	3,46%

Źródło: badania własne.

Największa liczba respondentów (niemal co piąty) pochodziła z województwa mazowieckiego, co zapewne spowodowane było z jednej strony obecnością stolicy i warunkami ekonomicznymi jej mieszkańców, z drugiej zaś swoistym centralnym położeniem tegoż województwa względem miejsc przeprowadzania badań. Licznie reprezentowane były także województwa łódzkie i podkarpackie (oba powyżej 10% badanych) oraz dolnośląskie i wielkopolskie (po około 8%). To pierwsze i ostatnie można wytłumaczyć podobną sytuacją lokalizacyjną oraz, podobnie jak i województwo dolnośląskie, ekonomiczną (duże ośrodki miejskie), województwo podkarpackie znalazło się zaś w gronie największych obszarów emisyjnych głównie za sprawą Cieszyny-Stępiny, gdzie $\frac{2}{3}$ respondentów miało lokalne korzenie

i co ostatecznie stanowiło niemal 87% wyniku tego regionu. Natomiast respondenci z tego województwa w innych miejscach badania, jeśli w ogóle się pojawili, to stanowili znikomy odsetek ogólnej puli ankietowanych (każdorazowo mniej niż 0,5%). Prawidłowość tę zresztą zaobserwowano również w większości pozostałych obiektów, gdzie największe grupy respondentów pochodziły według powtarzalnego schematu opartego na trzech obszarach emisyjnych. Mianowicie były nimi województwo mazowieckie, w macierzyste dla danego obiektu oraz województwa sąsiednie dla województwa macierzystego. Poza wspomnianym już przypadkiem Cieszyny-Stępy, np. w Konewce były to województwa łódzkie i mazowieckie, w Bakalarzewie mazowieckie, warmińsko-mazurskie i podlaskie, zaś w Pniewie wielkopolskie, lubuskie i dolnośląskie. Obserwowana była przy tym dość jasna interpretacyjnie reguła, że im generalnie dalej (bądź bardziej peryferyjnie) badany obiekt znajduje się względem obszaru emisyjnego, tym ta emisja jest mniejsza. Pewnym wyjątkiem był tutaj jednakże Gierłoż (oraz w mniejszym stopniu Mamerki), w którym jako jedynym w całej puli, znaleźli się respondenci ze wszystkich 16 województw i to w dość podobnych proporcjach. Stan taki niewątpliwie mógł być rezultatem z jednej strony już wspomnianej wcześniej popularności turystycznej Mazur, z drugiej zaś zaprezentowaną w dalszej części pracy rangą i rozpoznawalnością tego właśnie kompleksu schronów. Najmniej objętych badaniem uczestników ruchu turystycznego pochodziło natomiast z województw lubelskiego, świętokrzyskiego i opolskiego oraz grupy województw pomorskich. W przypadku tych dwóch pierwszych można to wytłumaczyć położeniem we wschodniej Polsce, co wiąże się z obserwowanymi dla tego regionu mniej korzystnymi określonymi czynnikami ekonomicznymi¹⁵⁸ oraz bliskością innych atrakcyjnych miejsc, kumulujących lokalny ruch turystyczny (w odróżnieniu od np. podkarpackiego czy podlaskiego nie prowadzono tam badań). Województwo opolskie jest z kolei nie dość, że najmniej licznie zasiedlone, to jeszcze położone peryferyjnie względem miejsc badań. Dodatkowo, w porównaniu z województwem lubuskim, gdzie prowadzono badania na dwóch obiektach, istotne mogły być też tu czynniki takie same, jak w przypadku województw świętokrzyskiego i lubelskiego. Podobna sytuacja dotyczy grupy województw pomorskich, ale tu oczywistym obszarem ciężenia wydaje się Bałtyk i jego plaże – nic więc dziwnego, że jedynie w przypadku schronów w sąsiednim województwie warmińsko-mazurskim odnotowano po około 1% respondentów z województw pomorskiego i kujawsko-pomorskiego, zaś łącznie około 2,5% z województwa zachodniopomorskiego w umocnieniach regionu lubuskiego. Na koniec warto jeszcze dodać, iż we wszystkich miejscach badań

¹⁵⁸ W 2011 r. regiony Polski wschodniej z PKB przypadającym na mieszkańca na poziomie poniżej 50% średniej unijnej, znajdowały się wśród 20 najsłabiej rozwiniętych obszarów całej Unii Europejskiej. *Rozwój makroregionu Polski Wschodniej po 2004 roku* (raport Ministerstwa Infrastruktury i Rozwoju), s. 6 (<https://www.mr.gov.pl/media/3371/RaportPLWSCHpo2004.pdf> [dostęp 20.12.2017]).

odnotowano uczestników ruchu turystycznego z czterech województw, a mianowicie mazowieckiego, dolnośląskiego, małopolskiego oraz śląskiego. Zestawienie to może potwierdzać zatem wcześniej już opisaną rolę wielkich ośrodków miejskich (aglomeracji) w ogólnej emisji ruchu turystycznego na obszary wiejskie, wynikające tak z potrzeb, jak i możliwości finansowych jego uczestników.

Pozostałe dane dotyczące objętych badaniem uczestników ruchu turystycznego zaprezentowano w tabeli 8.

Tabela 8. Struktura wiekowa oraz deklarowany miesięczny dochód brutto objętych badaniem uczestników ruchu turystycznego

Wyszczególnienie	Struktura wiekowa [lat]						
	mniej niż 20	20-25	26-35	36-45	46-55	56-65	więcej niż 65
Udział w próbie [%]	2,5	16,4	36,4	24,1	13,3	5,5	1,8
Wyszczególnienie	Deklarowany miesięczny dochód brutto [zł]						powyżej 5500
	do 1500	od 1501 do 2500	od 2501 do 3500	od 3501 do 4500	od 4501 do 5500		
Udział w próbie [%]	21,3	20,8	25,2	12,0	8,7	12,0	

Źródło: badania własne.

W objętej badaniem grupie wyraźnie przeważały osoby młode – ponad połowa próby miała poniżej 35 lat. Wśród respondentów apogeum aktywności turystycznej zaobserwowano dla wieku 26-45 lat, przedziały te były najliczniej reprezentowane i łącznie zgrupowały ponad 60% objętych badaniem uczestników ruchu turystycznego. Symptomatyczne jest to, iż cezurą zdającą się spowalniać aktywność turystyczną w próbie był wiek 35 lat, zaś wyraźnie ją obniżająca 45 lat – przedziały bowiem powyżej tej granicy miały stałą tendencję malejącą, przy czym każdy kolejny był mniej więcej o połowę mniejszy od poprzedniego. Dodatkowo sumarycznie liczba respondentów powyżej 45. roku życia stanowiła zaledwie niewiele ponad 20% objętych badaniem, z marginalnym udziałem osób w najstarszej grupie wiekowej (najmniej liczny przedział). Rozkład ten pokazuje, iż wybrane atrakcje mogą w niewielkim stopniu interesować ludzi starszych, przede wszystkim przyciągając osoby młodsze i bardziej aktywne. Może to z jednej strony być spowodowane większą sprawnością fizyczną tych ostatnich, z drugiej zaś poszukiwaniem nowości, niestandardowych atrakcji i wiążących się z nimi emocji. Być może nie bez związku jest też tutaj inna percepcja obiektów militarnych wśród obu grup – dla ludzi starszych, pamiętających być może jeszcze okres II wojny światowej lub powojenny czas permanentnego zagrożenia i obecności czynnika militarnego w życiu codziennym (zimna wojna, protesty robotnicze czy stan wojenny) tego typu budowle niosą ze sobą niezbyt pozytywne konotacje, wywołując nie mile wspomnienia lub skojarzenia z przeszłością. Dla młodszych związki takie mają już raczej jedynie abstrakcyjny charakter,

a schrony postrzegane są głównie przez pryzmat unikalności formy, pewnej tajemniczości (choćby przez obecne w nich podziemia) oraz nienacechowanego emocjonalnie związku z wojną, kojarzoną przede wszystkim z aspektem militarno-technicznym, co czyni z nich wdzięczny obiekt turystycznej wyprawy. Wyjaśnieniem niewielkiej liczebności grupy najmłodszej jest fakt, iż badanie obejmowało jedynie osoby dorosłe – w ten sposób powstał wprowadzić niewielki przedział, ale jego kreacja miała na celu oddzielenie osób w wieku studenckim od dorosłej młodzieży uczącej się w szkołach średnich. Należy także pamiętać, iż rozkład ten może być efektem wciąż ograniczonych możliwości finansowych oraz decyzyjnych tej właśnie grupy wiekowej. Wyniki uzyskane w poszczególnych obiektach były przekrojowo zbliżone do tych prezentujących całą grupę respondentów. Odchylenia standardowe w poszczególnych przedziałach kształtowały się na poziomie 2-4%, za wyjątkiem kategorii 20-25 lat oraz 36-45 lat, gdzie było to odpowiednio około 6 i 7,5%. Dokładna analiza pozwoliła stwierdzić, iż stało się to za sprawą trzech miejsc: Pniewa, Boryszyna oraz Bakałarzewa. Dla obu pierwszych zaobserwowano odstająco niski udział respondentów w wieku 36-45 lat, co zapewne było spowodowane momentem przeprowadzania badań (schyłek sezonu turystycznego – początek września), kiedy osoby te są już często po urlopach wakacyjnych i wracają do pracy. Potwierdzeniem tego jest dla tych miejsc najwyższy udział dwóch najstarszych grup wiekowych (nawet 16% w Pniewie), które mogą bez problemu korzystać z oferty turystycznej także po sezonie oraz stosunkowo większa liczebność niż w pozostałych obiektach grupy w wieku studenckim (trzymiesięczne wakacje). Z kolei dla Bakałarzewa zaobserwowano wyjątkowo niski udział osób z dwóch najmłodszych przedziałów, co może wynikać z peryferyjności miejsca, w dostaniu się do którego pomocny jest własny środek lokomocji (analogiczną zależność, tylko w mniejszej skali, dostrzeżono zresztą także w podobnie położonej Cieszynie-Stępinie oraz Mamerkach, tu jednak wiodącą rolę mogły odegrać opisane w dalszej części pracy czynniki ekonomiczne w postaci kosztów zwiedzania).

Wśród respondentów najliczniej reprezentowana była grupa o dochodach między 2501 a 3500 zł, w której znalazła się niemal równo $\frac{1}{4}$ wskazań. Przedziały poniżej tego progu były o w miarę zbliżonej wielkości, grupując mniej więcej co piątego objętego badaniem (przy tym płaca 1500 zł brutto była w 2012 roku płacą minimalną). Wyraźnie natomiast mniej liczne były trzy przedziały powyżej tego o dominującej liczbie wskazań, które zebrały około $\frac{1}{3}$ odpowiedzi (średnio każdy z przedziałów wybierał co dziesiąty ankietowany). Analiza na poziomie poszczególnych obiektów przyniosła podobne do podanych powyżej wyniki, w poszczególnych przedziałach zaobserwowano odchylenie standardowe rzędu 2,5-5%. Dostrzeżono przy tym pewne prawidłowości, a mianowicie najmniejsze dochody osiągalni respondenci w Cieszynie-Stępinie, co w kontekście liczebności objętych badaniem z wewnątrz

województwa oraz lokalizacją obiektu (wschodnia Polska) zdaje się potwierdzać wcześniejsze przypuszczenia związane z ekonomiczną kondycją mieszkańców. Zależności tej jednakże nie zaobserwowano dla Bakałarzewa (a wręcz przeciwnie, tu grupy najuboższe były proporcjonalnie mniej liczne), co może być rezultatem opisanego już rozkładu wiekowego dla tego miejsca oraz preferowanego posiadania własnego środka lokomocji, sugerującego wyższy status ekonomiczny. Mniejszą liczebność grup o najniższych dochodach zaobserwowano również w przypadku Gierłóży (oraz nieodległych Mamerkach), gdzie odnotowano jednocześnie największy udział najbardziej zamożnych – ten stan rzeczy może odzwierciedlać opisanie w dalszej części pracy wysokie koszty zwiedzania tego miejsca, które mogą zniechęcać grupy gorzej uposażonych. Co ciekawe, relatywnie wyraźnie większy udział dwóch grup o najniższych dochodach miał miejsce wśród respondentów w Pniewie i Konewce. O ile to pierwsze może potwierdzać wcześniej podkreślony rozkład wiekowy (emeryci oraz studenci, a więc grupy o raczej niższych dochodach), to ten drugi przypadek może być spowodowany wspomnianym już momentem badań – długim weekendem, a więc okresem, kiedy na krótkie wyjazdy w najbliższą okolicę. Na koniec należy podkreślić, iż pytanie to miało charakter drażliwy, dlatego należy się liczyć z możliwością uzyskania zafałszowanych (tak w górę, jak i w dół) odpowiedzi. Jednakże dane GUS dla rozpatrywanego okresu zdają się w dużym stopniu potwierdzać rezultaty odnotowane drogą badania – przeciętne miesięczne wynagrodzenie brutto za rok 2012 w sektorze przedsiębiorstw wynosiło bowiem 3728 zł¹⁵⁹, mediana płac w październiku 2012 roku (czyli miesiąc po zakończeniu badań) wynosiła około 3115 zł brutto, zaś wynagrodzenie rzędu 3896 zł brutto było nieosiągalne dla $\frac{2}{3}$ ogółu zatrudnionych¹⁶⁰. Kwoty te są zatem bardzo zbliżone do uzyskanych w objętej badaniem próbie.

Drugą grupę respondentów stanowiło 363 mieszkańców gmin z zagospodarowanymi turystycznie obiektami fortyfikacyjnymi. W przekroju tej próby zaobserwowano niemal równowagę pod względem płci (z minimalną przewagą mężczyzn, którzy stanowili 50,7% objętych badaniem osób). Zróżnicowanie względem tej cechy w zależności od miejsca sondażu było nieco większe, choć utrzymana została względna równowaga – mężczyźni w próbie stanowili większość w 4 gminach (Bakałarzewo, Gierłoż, Konewka oraz Mamerki, gdzie odnotowano maksymalny ich udział w wysokości 55,6%), w pozostałych bardziej licznie reprezentowane były kobiety (największy udział w gminie Fryszak, 57,7%).

Pozostałe dane dotyczące objętych badaniem mieszkańców gmin zaprezentowano w tabeli 9.

¹⁵⁹ <https://wynagrodzenia.pl/gus> [dostęp 20.12.2017].

¹⁶⁰ <https://www.forbes.pl/finanse/mediana-plac-w-polsce-dane-gus-za-2012-rok/1p8zzbs> [dostęp 20.12.2017].

Tabela 9. Struktura wiekowa, długość zamieszkiwania w gminach oraz wykształcenie objętych badaniem mieszkańców gmin

Wyszczególnienie	Struktura wiekowa [lat]						
	mniej niż 20	20-25	26-35	36-45	46-55	56-65	więcej niż 65
Udział w próbie [%]	4,7	12,1	22,9	24,0	16,8	13,2	6,3
Wyszczególnienie	Długość zamieszkiwania w badanych gminach [lat]						
	od urodzenia	od 1 do 5	od 6 do 10	od 11 do 15	od 16 do 20	od 21 do 25	ponad 25
Udział w próbie [%]	55,4	1,4	1,4	2,2	4,1	4,7	30,8
Wyszczególnienie	Wykształcenie						
	podstawowe	zasadnicze zawodowe	średnie		wyższe		
Udział w próbie [%]	12,7	38,6	32,5		16,2		

Źródło: badania własne.

Dominującą wśród respondentów grupą była ta w wieku 36-45 lat, reprezentowała ją bowiem prawie co czwarta osoba w próbie. Tylko nieznacznie mniej liczna była zbiorowość z bezpośrednio niższego przedziału wiekowego. Najmniej liczną grupę stanowiły osoby najmłodsze, przy czym w badanej próbie dała się także zaobserwować niewielka przewaga osób starszych, oddająca obserwowaną ogólnie tendencję starzenia się społeczeństwa. Średnio co piąty respondent znalazł się w dwóch najstarszych grupach wiekowych, gdy dla dwóch grup najmłodszych proporcja ta dotyczyła co szóstego badanego. Również w skali poszczególnych gmin zaobserwowano powyższą prawidłowość, choć nie wszędzie w tak wyraźnym stopniu (najbardziej w gminie Bakałarzewo, gdzie różnica między ww. parami przedziałów wyniosła prawie 12 punktów procentowych). Generalnie jednak wyniki prób w miejscach badania były zbliżone do ogólnych (odchylenie standardowe dla przedziałów wyniosło od zaledwie 1 do 5%). Należy przy tym pamiętać, iż badanie w poszczególnych miejscach przeprowadzano w różnych momentach roku (przed apogeum sezonu wakacyjnego, w jego trakcie, ale w różnych momentach, oraz bezpośrednio po nim), co mogło mieć wpływ na uzyskane rezultaty. W sezonie urlopowym z jednej strony w gminach mogła być obecna młodzież, która korzystała z przerwy w zajęciach, z drugiej zaś młodsza i bardziej mobilna część społeczności mogła znajdować się na wyjazdach turystycznych bądź zarobkowych. Podobne zależności (korzystanie z długiego weekendu, wcześniejszy powrót na studia, praca zarobkowa) mogły odbić się na przedstawionych powyżej wynikach.

Zdecydowana większość respondentów (ponad 85%) była silnie związana ze swoją gminą, żyjąc w niej od urodzenia (najliczniejszy przedział) lub ponad ćwierć wieku. Wielkość pozostałych przedziałów była znacząco mniejsza, przy czym najmniej obserwacji

w próbie stanowiły osoby mieszkające w swoich gminach najkrócej. Rozkład ten dotyczył także poszczególnych miejsc przeprowadzania badania, albowiem odchylenie standardowe dla niemal wszystkich przedziałów wynosiło zaledwie od 1 do 4%. Jedynym zaobserwowanym wyjątkiem była najliczniejsza kategoria, gdzie odchylenie to wyniosło 9%. W tym wypadku zaobserwowane różnice dotyczyły przede wszystkim mniejszej liczby wskazań w przypadku gmin znajdujących się na tzw. ziemiach odzyskanych, z rekordowo niskim udziałem gminy Węgorzewo (niespełna 39%). Zapewne jest to wynikiem rozciągniętego w czasie powojennego procesu osiedlania się w tych miejscach, zaś w przypadku gminy Węgorzewo znaczenie mógł mieć także fakt atrakcyjnego położenia, zachęcającego osoby o określonych zainteresowaniach do sprowadzenia się w te okolice. Potwierdzać może to fakt, że dla tej gminy wyjątkowo liczna (prawie 13%) okazała się grupa mieszkańców żyjąca w tym miejscu od 16 do 20 lat, a więc od lat dziewięćdziesiątych, kiedy to bardziej modne i możliwe stało się poszukiwanie miejsc zamieszkania w atrakcyjnych krajobrazowo obszarach. Z kolei najwyższy odsetek odpowiedzi w tym przedziale miał miejsce w gminach Frysztak (aż 71%) i Bakałarzewo, a więc obszarach wschodniej Polski, słynących z silnego przywiązania do ziemi. Najważniejsze jednak, iż w zdecydowanej większości respondenci funkcjonowali na obszarze badań na tyle długo, iż mieli możliwość obserwacji zmian w lokalnym otoczeniu oraz ewentualnego występowania powiązanych z nimi skutków.

Najliczniej reprezentowaną grupą respondentów byli ci o wykształceniu zasadniczym zawodowym, z kolei najmniej liczną grupę stanowiły osoby o wykształceniu podstawowym. Rozkład w poszczególnych miejscach badania był bardziej zróżnicowany (odchylenie standardowe w przedziałach rzędu 5-8%), niemniej w tym wypadku trudno wnioskować o przyczynach. Na pewno pewien wpływ na owo zróżnicowanie mogły mieć wspomniane już okoliczności związane z momentem przeprowadzania badania w każdej z gmin. Niemniej jednak z punktu widzenia dalszych analiz istotne jest oparte na powyższych wynikach założenie, iż większość respondentów miała odpowiednie przygotowanie do obserwacji otoczenia, rozumienia mechanizmu zachodzących w nim zjawisk oraz umiejętności wyciągania i formułowania wniosków na podstawie zgromadzonych informacji. Na koniec warto zauważyć, iż uzyskane w próbie dla kryterium wykształcenia wyniki są w dużym stopniu zbieżne z rezultatami spisu powszechnego z 2011 roku, gdzie określono odsetek ludności z wyższym wykształceniem na 17,5%, z wykształceniem średnim na około 33%, ponadpodstawowym na około 79%, a podstawowym na około 20%¹⁶¹.

¹⁶¹ <http://www.newsweek.pl/polska/spis-powszechny--przybywa-osob-z-wyzszym-wyksztalciem,86284,1,1.html> [dostęp 20.12.2017].

W rozdziale zaprezentowano cele opracowania i przeprowadzonych w dalszej części badań i analiz oraz przesłanki podjęcia tematu, podkreślając ich aktualność i związek z bieżącymi trendami widocznymi na rynku turystycznym. Przedstawiono również zastosowane metody i organizację badań opartych na źródłach wtórnych i pierwotnych, ze szczególnym uwzględnieniem wykonanego w terenie (w obiektach fortyfikacyjnych oraz ich macierzystych gminach) badania sondażowego. Finalnie dokonano wnikliwej charakterystyki próby badawczej, opartej o dwie grupy respondentów: uczestników ruchu turystycznego, odwiedzających obiekty fortyfikacyjne, oraz mieszkańców gmin, w których te obiekty się znajdują.

3. Charakterystyka przestrzenna i ekonomiczno-społeczna badanych gmin

3.1. Położenie administracyjne i fizjograficzne

Celem zachowania przejrzystości oraz lepszej czytelności dokonane w tym oraz kolejnych podrozdziałach i rozdziałach charakterystyki w ramach każdej z poszczególnych kategorii zostały zaprezentowane w rozbiciu na jednostki terytorialne szczebla lokalnego (gminy) według ujednoliconej kolejności.

Gmina miejsko-wiejska Międzyrzecz położona jest w środkowo-wschodniej części województwa lubuskiego (powiat międzyrzecki) i zajmuje powierzchnię około 315 km². W jej skład wchodzi 17 sołectw, w których znajduje się około 40 miejscowości. Sąsiaduje z nią siedem gmin: Przytoczna (od północy), Lubrza i Świebodzin (od południa), Trzciel i Pszczew (od wschodu) oraz Bledzew i Sulęcín (od zachodu).

Fizjograficznie gmina Międzyrzecz wchodzi w skład Pojezierza Lubuskiego. Teren gminy charakteryzuje się ciekawą budową geologiczną i urozmaiconym krajobrazem (wysokości wahają się tutaj od około 43 do 138 m n.p.m.), z licznymi ciekami (główne rzeki to Obra i Paklica) i zbiornikami wodnymi (około 50, w tym 60% to jeziora, z których największe jest Jezioro Głębokie o pow. 112 ha; wszystkie zbiorniki posiadają co najmniej II klasę czystości wód). Wskaźnik zalesienia gminy wynosi aż 49,3%, co daje jeden z najwyższych wyników w Polsce (przeważają drzewa iglaste) oraz stanowi oparcie dla bogatej fauny tego obszaru. Klimat w gminie jest łagodny – zimy są tu krótkie, z kolei lata ciepłe i dość długie.

Gmina wiejska Lubrza znajduje się w środkowej części województwa lubuskiego (powiat świebodziński) i zajmuje powierzchnię około 122 km². W jej skład wchodzi 9 sołectw, w których położonych jest 17 miejscowości. Sąsiaduje z nią 5 gmin: Międzyrzecz i Sulęcín (od północy), Skąpe (od południa), Świebodzin (od wschodu) oraz Łagów (od zachodu).

Fizjograficznie gmina Lubrza zajmuje dwie krainy – Pojezierze Łagowskie (na północy i w centrum) oraz Równinę Torzymską (na południu). Teren gminy pokrywają liczne wzniesienia morenowe (osiągające wysokość nawet 100 m n.p.m.) oraz jeziora (w sumie jest ich 11), z których największe – Niesłysz (I klasa czystości wód) – zajmuje powierzchnię prawie 565 ha. Główne ciek wodny tego obszaru to Paklica i Kanał Niesulicki. Zalesienie gminy wynosi około 47% (dominuje bór sosnowy). Jej klimat jest analogiczny do tego w gminie Międzyrzecz.

Gmina wiejska Bakałarzewo położona jest w północno-zachodniej części województwa podlaskiego (powiat suwalski) i zajmuje powierzchnię około 123 km². W jej skład wchodzi 32 sołectwa z 34 miejscowościami. Sąsiaduje z nią 5 gmin: Filipów (od północy), Wieliczki (woj. warmińsko-mazurskie) i Raczek (od południa), Suwałki (od wschodu) oraz Olecko (woj. warmińsko-mazurskie, od zachodu).

Fizjograficznie gmina Bakałarzewo położona jest na obszarze Pojezierza Zachodnio-suwańskiego, terenu pokrytego licznymi pagórkami (wysoczyzny morenowe), których wysokość dochodzi nawet do 219 m n.p.m., oraz jeziorami rynnowymi (największym jest jezioro Sumowo o pow. 93,5 ha) i wytopiskowymi. Główne ciek wodny w gminie to rzeki Rospuda i Szczeberka. Wskaźnik lesistości tego terenu wynosi tylko około 12%. Miejscowy klimat posiada cechy typowo kontynentalne, a gmina znajduje się w obrębie jednej z najzimniejszych dzielnic klimatycznych Polski. Zimy są tu mroźne i długie, lata zaś krótkie i upalne.

Gmina wiejska Inowódz znajduje się w środkowo-wschodniej części województwa łódzkiego (powiat tomaszowski) i zajmuje powierzchnię około 98 km². W jej skład wchodzi 11 sołectw, w których położonych jest 12 miejscowości. Sąsiaduje z nią 7 gmin: Czarniewice i Rzeczyca (od północy), Sławno (od południa), Poświętne i Opoczno (od wschodu) oraz Tomaszów Mazowiecki i Lubochnia (od zachodu).

Fizjograficznie gmina Inowódz położona jest na granicy Równiny Piotrkowskiej (zachodnia i środkowa część) oraz Doliny Białobrzesckiej (część wschodnia) – z tego też powodu jej teren odznacza się urozmaiconą rzeźbą terenu, z wysokościami wahającymi się od 141 do 187 m n.p.m. Głównym ciek wodny gminy jest Pilica, która przepływa przez całą jej szerokość. Brak jest na tym obszarze jezior, znajduje się tu jednak kilka niewielkich zbiorników retencyjnych (na rzece Gać). Lesistość gminy jest bardzo wysoka, bowiem wynosi aż 57% (dominują bory sosnowe). Klimat zbliżony jest do tego obserwowanego w całym kraju – zimy są łagodne, a lata niezbyt upalne.

Gmina wiejska Frysztak znajduje się w środkowo-wschodniej części województwa podkarpackiego (powiat strzyżowski) i zajmuje powierzchnię około 90,5 km². W jej skład wchodzi 14 sołectw, a sąsiaduje z nią sześć gmin: Wiśniowa i Wielopole Skrzyńskie (od północy), Jasło i Kołaczyce (od południa), Wojaszówka (od wschodu) oraz Brzostek (od zachodu).

Fizjograficznie gmina położona jest w paśmie Pogórza Strzyżowsko-Dynowskiego, co sprawia, iż wyróżnia się ona bardzo urozmaiconą rzeźbą terenu, na którą składają się głównie poprzecinane płaskodennymi dolinami wzniesienia o silnie zróżnicowanym stopniu stromizny. Zasoby wód powierzchniowych gminy sprowadzają się do rzeki Wisłok i jej licznych dopływów, brak jest natomiast na tym terenie jezior bądź zbiorników retencyjnych. Wskaźnik

lesistości jest zbliżony do średniej krajowej i wynosi około 30%. Klimat tego terenu ma cechy klimatu podgórskiego, zatem wyróżnia się wysoką zmiennością – zarówno zimy, jak i lata mogą znacząco różnić się w poszczególnych latach i posiadać skrajne dla Polski charakterystyki.

Gmina wiejska Kętrzyn znajduje się w środkowo-północnej części województwa warmińsko-mazurskiego (powiat kętrzyński) i zajmuje powierzchnię około 286 km². W jej skład wchodzi 23 sołectwa, a sąsiaduje z nią dziewięć gmin: Barciany i Srokowo (od północy), Mrągowo (od południa), Węgorzewo, Giżycko i Ryn (od wschodu), Reszel i Korsze (od zachodu) oraz położona wewnątrz gmina miejska Kętrzyn.

Fizjograficznie gmina znajduje się na obszarze Niziny Sępopolskiej (część północno-zachodnia), Krainy Wielkich Jezior Mazurskich (część północno-wschodnia) oraz Pojezierza Mrągowskiego (część południowa). Ukształtowanie terenu charakteryzuje się dużą liczbą pagórków i dolin (zwłaszcza w części pojeziernej), co sprawia, iż krajobraz gminy jest dość zróżnicowany. Największym ciekim wodnym jest rzeka Guber (dopływ Łyny), poza tym znajdują się tu liczne jeziora, z których największe to Iławki (około 123 ha powierzchni), Mój (około 117 ha) oraz Wersminia (112 ha). Lesistość w gminie wynosi około 21%. Klimat charakteryzuje się dość dużą surowością – lata są słoneczne, ale dość chłodne, zimy zaś długie.

Gmina miejsko-wiejska Węgorzewo znajduje się w północnej części województwa warmińsko-mazurskiego (powiat węgorzewski) i zajmuje powierzchnię około 341 km². W jej skład wchodzi 31 sołectw, w których położonych jest 60 miejscowości. Sąsiaduje z nią pięć gmin: Kętrzyn i Giżycko (od południa), Budry i Pozezdrze (od wschodu) oraz Srokowo (od zachodu). Od północy gmina sąsiaduje z Rosją (obwód kaliningradzki).

Fizjograficznie gmina położona jest w Krainie Wielkich Jezior Mazurskich, zatem jej rzeźba terenu posiada charakterystyczne cechy obszarów pojeziernych i wyróżnia się znacznym zróżnicowaniem krajobrazu (liczne wzniesienia i doliny; średnia wysokość terenu wynosi około 123 m n.p.m.). Głównym ciekim wodnym w gminie jest rzeka Węgorapa, poza tym występują tu liczne jeziora (w tym drugie w Polsce pod względem powierzchni jezioro Mamry) – łącznie obszary wodne zajmują blisko 20% powierzchni całej gminy. Lesistość wynosi około 19%. Klimat gminy jest surowy, z chłodnymi latami i mroźnymi zimami oraz silnymi wiatrami, zwłaszcza w tym drugim okresie.

3.2. Sytuacja demograficzna

Demografia jest nauką zajmującą się w wymiarze ogólnym społecznością ludzką, zaś obiektem jej badań są m.in. struktura ludności, klasyfikowanej według różnych kryteriów

ilościowych i jakościowych (np. różne rodzaje wieku, płeć, narodowość), oraz ruchy przestrzenne ludności (migracje, saldo naturalne). Podstawowe dane demograficzne dla badanych gmin zaprezentowano w tabeli 10.

Tabela 10. Podstawowe dane demograficzne badanych gmin dla lat 2005 i 2014

Gmina	Rok	Ludność ogółem	Gęstość zaludnienia [os./km ²]	Liczba osób w wieku: [%]			Przyrost naturalny [na 1000 osób]
				przedprodukcyjnym	produkcyjnym	poprodukcyjnym	
Międzyrzecz	2005	24796	79	20,55	65,39	14,06	0,80
	2014	25131	80	17,73	63,87	18,40	0,92
Lubrza	2005	3338	27	24,42	62,64	12,94	1,79
	2014	3512	29	19,56	65,69	14,75	4,27
Bakalarzewo	2005	3057	25	24,60	57,31	18,09	-1,60
	2014	3092	25	18,95	63,58	17,47	-1,61
Inowłódz	2005	3886	40	19,48	59,80	20,72	-4,70
	2014	3872	40	16,45	61,80	21,75	-8,48
Frysztak	2005	10633	117	25,68	58,74	15,58	-0,50
	2014	10504	116	20,03	63,39	16,58	-0,76
Kętrzyn	2005	8310	29	25,93	61,23	12,84	2,05
	2014	8466	30	20,88	64,88	14,24	3,32
Węgorzewo	2005	17141	50	20,06	64,30	15,64	0,99
	2014	17325	51	17,05	63,74	19,21	-0,40

Źródło: opracowanie własne na podstawie Banku Danych Lokalnych.

Na dzień 31.12.2014 roku gminę Międzyrzecz zamieszkiwało 25 131 osób, z czego prawie 74% (18 459) w mieście Międzyrzecz (od 2005 roku liczba mieszkańców gminy wzrosła o 335 osób, przy czym zmiana ta dokonała się wyłącznie w przestrzeni obszarów wiejskich, bowiem populacja miasta zmniejszyła się w tym czasie o prawie 240 osób). Gęstość zaludnienia w gminie wynosi 80 os./km², co stanowi wysoką wartość – dla całego województwa lubuskiego¹⁶² wskaźnik ten szacowany jest na 73 os./km². Wynika to przede wszystkim z dużej gęstości zaludnienia w mieście Międzyrzecz, która wynosi aż 1799 os./km² (mieszka tu prawie $\frac{3}{4}$ wszystkich mieszkańców); dla obszarów wiejskich wskaźnik ten przyjmuje wartość niemal czterokrotnie niższą niż w całej gminie (około 22 os./km²). W populacji nieco przeważa płeć żeńska – na 100 mężczyzn przypadają 104 kobiety. Zaprezentowane dane dowodzą procesu starzenia się społeczności w gminie – między 2005 a 2014 rokiem udział ludności w wieku przedprodukcyjnym w ludności ogółem zmniejszył się o prawie 3 punkty procentowe, z kolei w wieku poprodukcyjnym wzrósł o ponad 4 punkty procentowe. Na 100 osób w wieku produkcyjnym w gminie przypada 56,6 osoby w wieku nieprodukcyjnym (tzw. wskaźnik obciążenia demograficznego, w województwie wynosi

¹⁶² Dla Polski wskaźnik ten wynosił w 2014 r. 123,0 os./km².

56,8¹⁶³). Przyrost naturalny w gminie jest dodatni i większy od notowanego dla województwa (0,16 na 1000 osób¹⁶⁴).

Na dzień 31.12.2014 roku w gminie Lubrza było 3512 mieszkańców (od 2005 roku liczba ta wzrosła o 174 osoby), zaś gęstość zaludnienia była niska i wynosiła 29 os./km². W populacji przeważają mężczyźni – na 100 z nich przypadają 94 kobiety. Także tutaj można zauważyć proces starzenia się lokalnej ludności, choć wzrost udziału grupy osób w wieku poprodukcyjnym wśród mieszkańców jest wolniejszy i w rozpatrywanym okresie wyniósł niecałe 2 punkty procentowe. W tym samym czasie udział osób w wieku przedprodukcyjnym w całej populacji zmalał o prawie 5 punktów procentowych. Wskaźnik obciążenia demograficznego w gminie wynosi 52,2 osoby (w 2005 roku był on dużo korzystniejszy i wynosił 60). Przyrost naturalny w gminie jest dodatni i wyraźnie większy od notowanego w skali województwa.

Na dzień 31.12.2014 roku gminę Bakałarzewo zamieszkiwało 3092 mieszkańców (od 2005 roku liczba ta wzrosła zaledwie o 35 osób), a gęstość zaludnienia wynosiła 25 os./km² (a więc była niska, bowiem w całym województwie wartość ta wynosi 59 os./km²). W populacji przeważa płeć męska – na 100 mężczyzn przypadają 94 kobiety. Inaczej niż w poprzednio opisywanych przypadkach, nie obserwuje się tutaj tak gwałtownego procesu starzenia się społeczeństwa – wprawdzie także zanotowano tu spadek udziału ludności w wieku przedprodukcyjnym w ludności ogółem (ponad 5 punktów procentowych), ale odbyło się to głównie kosztem wzrostu liczebności ludności w wieku produkcyjnym, a nie poprodukcyjnym (minimalny spadek). Obecnie na 100 osób w wieku produkcyjnym przypada 57,3 osoby w wieku nieprodukcyjnym (10 lat wcześniej było to aż 74,5 osoby, co potwierdza opisane powyżej pozytywne zmiany; w województwie wskaźnik ten wynosi 57,8). Przyrost naturalny w gminie jest ujemny i mniejszy niż w województwie (–0,69 na 1000 osób).

Na dzień 31.12.2014 roku gmina Inowłódz liczyła 3872 mieszkańców (od 2005 roku populacja zmniejszyła się o 14 osób). Gęstość zaludnienia była dość niska i wynosiła 40 os./km² (w województwie 137 os./km²). W populacji przeważają kobiety – na 100 mężczyzn przypada ich 107. Także w tej gminie proces starzenia lokalnej społeczności jest na razie mniej widoczny i zauważalny przede wszystkim poprzez zmniejszenie udziału ludności w wieku przedprodukcyjnym (o 3 punkty procentowe) kosztem zasilenia ludności w wieku produkcyjnym. Udział ludności w wieku poprodukcyjnym w analizowanym okresie nie uległ większej zmianie. Aktualnie na 100 osób w wieku produkcyjnym przypada w gminie 61,8 osoby w wieku nieprodukcyjnym (w całym województwie jest to 61,5 osoby). Przyrost

¹⁶³ Dla Polski wskaźnik ten wynosił w 2014 r. 58,8.

¹⁶⁴ Dla Polski wskaźnik ten wynosił w 2014 r. -0,03 na 1000 osób.

naturalny w gminie jest ujemny i dużo mniejszy niż w województwie, gdzie jest to $-2,80$ na 1000 osób.

Na dzień 31.12.2014 roku w gminie Frysztak żyło 10 504 osób (od 2005 roku liczba ta zmalała o 129 osób), a gęstość zaludnienia wynosiła 116 os./km^2 (prawie równa wojewódzkiej, wynoszącej 119 os./km^2). W populacji gminy niemal zachowana jest równowaga w udziale mężczyzn i kobiet. Także w tej gminie występuje proces starzenia się społeczności – w analizowanym okresie udział ludności w wieku przedprodukcyjnym w ludności ogółem zmniejszył się o prawie 6 punktów procentowych, a udział ludności w wieku poprodukcyjnym wzrósł w tym czasie bardzo nieznacznie. Na 100 osób w wieku produkcyjnym przypada 57,7 osoby w wieku nieprodukcyjnym (10 lat wcześniej było to aż 70,2 osoby – ta pozytywna zmiana jest jednak tylko wynikiem wejścia dużej grupy młodzieży w wiek produkcyjny; w całym województwie wskaźnik ten wynosi 57,6). Przyrost naturalny w gminie jest ujemny, mniejszy niż w województwie, gdzie jest to 0,75 na 1000 osób.

Gminę Kętrzyn na dzień 31.12.2014 roku zamieszkiwało 8466 osób (od 2005 roku liczba ta zwiększyła się o 156 osób), a gęstość zaludnienia wynosiła 30 os./km^2 (a zatem była dwukrotnie niższa od tej w województwie, wynoszącej 60 os./km^2). W populacji gminy występuje niewielka przewaga płci męskiej – na 100 mężczyzn przypada 96 kobiet. W gminie widoczny jest proces starzenia się społeczeństwa – w omawianym okresie udział ludności w wieku przedprodukcyjnym w ludności ogółem zmniejszył się o 5 punktów procentowych, co odbyło się głównie kosztem wzrostu liczebności grupy w wieku produkcyjnym. Na 100 osób w wieku produkcyjnym przypadają 54,1 osoby w wieku nieprodukcyjnym (10 lat wcześniej ponad 63 osoby; w województwie wskaźnik ten wynosi 55,7). Przyrost naturalny w gminie jest dodatni i dużo większy niż w województwie, gdzie jest to 0,59 na 1000 osób.

W gminie Węgorzewo na dzień 31.12.2014 roku żyło 17 325 osób (od 2005 roku przybyło 184 mieszkańców), a gęstość zaludnienia wynosiła 51 os./km^2 . Wskaźnik ten, choć niższy od wojewódzkiego, jest zawyżany przez dużą gęstość zaludnienia miasta Węgorzewo (1072 os./km^2), w którym mieszka ponad $\frac{2}{3}$ populacji gminy (11 661 osób) – dla obszarów wiejskich gęstość zaludnienia wynosi zaledwie 17 os./km^2 . W gminie występuje równowaga pod względem płci mieszkańców. Proces starzenia się społeczeństwa występuje także w tej gminie – jest on wyraźnie zauważalny, albowiem w analizowanym okresie udział ludności w wieku przedprodukcyjnym w ludności ogółem zmniejszył się o 3 punkty procentowe, zaś ludności w wieku poprodukcyjnym wzrósł o prawie 4 punkty procentowe. Na 100 osób w wieku produkcyjnym przypada 56,9 osoby w wieku nieprodukcyjnym. Przyrost naturalny w gminie jest ujemny i przyjmuje niższą wartość niż dla całego województwa.

3.3. Gospodarka

Gospodarka narodowa stanowi wyodrębniony organizm, obejmujący system podmiotów danego obszaru (gospodarstw domowych, rolnych przedsiębiorstw, instytucji), które działają w sferze produkcji, usług, podziału, obrotu i konsumpcji¹⁶⁵. Z racji tematyki niniejszej pracy, koncentrującej się na sferze produkcji i usług świadczonych w obszarach recepcji turystycznej, nie zaś bezpośrednio konsumpcji mieszkańców w miejscach destynacji, w dalszej części podrozdziału skupiono się wyłącznie na podmiotach gospodarki narodowej w rejestrze REGON. Dane dotyczące ich liczby w ramach poszczególnych sekcji w grupie badanych gmin przedstawiono w tabeli 11.

Na terenie gminy Międzyrzecz na koniec 2014 roku w rejestrze REGON zarejestrowanych było blisko 3 tys. przedsiębiorstw, z tego jednak aż niemal 80% z nich w mieście Międzyrzecz. Liczba zarejestrowanych podmiotów względem 2005 roku zmniejszyła się o niepełna 3%, lecz zjawisko to odbyło się kosztem miasta – na terenach wiejskich liczba przedsiębiorstw wzrosła w tym czasie o ponad 35%. W statystyce zdecydowanie dominowały przedsiębiorstwa sektora prywatnego, których jest prawie 96%. Poziom aktywności gospodarczej w gminie, mierzony liczbą zarejestrowanych podmiotów przypadających na 1000 mieszkańców, był w 2014 roku dużo wyższy niż średnia powiatowa (103) oraz wojewódzka (108), ale zależność ta nie dotyczyła obszarów wiejskich gminy, gdzie uzyskano znacznie niższy rezultat. Warto odnotować jednakże, że względem 2005 roku, wskaźnik ten zmalał nieznacznie dla całej gminy, ale wyraźnie wzrósł dla obszarów wiejskich (prawie o $\frac{1}{4}$). Najwięcej podmiotów zarejestrowanych było w sekcji „handel i naprawa pojazdów samochodowych” (około 23%) oraz „budownictwo” (około 13%), najmniej liczne zaś były przedsiębiorstwa specjalizujące się w działalności finansowej i ubezpieczeniowej oraz świadczące usługi kwaterunkowe i gastronomiczne (po około 3%). W tej ostatniej kategorii zanotowano spadek względem 2005 roku (o 11%), jednak ponownie odbył się on kosztem samego miasta – w tym samym okresie liczba podmiotów tej sekcji wzrosła na obszarach wiejskich o prawie połowę. Mimo relatywnie niewielu wyspecjalizowanych podmiotów gospodarczych z zakresu rolnictwa (około 3%), odgrywa ono ważną rolę w gospodarce gminy – użytki rolne, wśród których dominują grunty orne, to blisko 36% jej powierzchni. W 2014 roku w gminie było zarejestrowanych 1524 bezrobotnych (w tym 773 kobiety), a stopa bezrobocia wynosiła 16,8% (była zatem niższa niż odnotowana dla powiatu – 18,6%, ale znacząco wyższa aniżeli w skali całego województwa – 12,5%). Dochody gminy w przeliczeniu na jednego mieszkań-

¹⁶⁵ https://mfiles.pl/pl/index.php?title=Gospodarka_narodowa&redirect=no [dostęp 20.12.2017].

Tabela 11. Liczba podmiotów gospodarki narodowej w rejestrze REGON według wybranych sekcji w badanych gminach w roku 2005 i 2014¹⁶⁶

Gmina	Rok	Ogółem	Poziom aktywności gospodarczej [podmioty na 1000 miesz- kańców]	W tym:						transport i gospodarka magazynowa	działalność finansowa i ubezpieczeniowa
				rolnictwo, leśnictwo, łowiectwo i rybactwo	przemysł	budownictwo	handel i naprawa pojazdów samochodowych	zakwaterowanie i gastronomia			
Międzyrzecz	2005	3072 (490)	124 (80)	118 ^a (67) ^a	257 (54)	360 (71)	912 ^a (130) ^a	100 ^a (21) ^a	166 ^a (35) ^a	114 ^a (11) ^a	
	2014	2994 (663)	119 (99)	95 (55)	240 (53)	398 (121)	702 (146)	89 (31)	163 (47)	84 (10)	
Lubrza	2005	257	77	10 ^a	17	21	69 ^a	10 ^a	17 ^a	11 ^a	
	2014	267	76	14	22	37	59	12	17	10	
Bakalarzewo	2005	121	40	4 ^a	15	8	35 ^a	- ^a	4 ^a	4 ^a	
	2014	140	45	6	11	18	31	0	11	2	
Inowłódz	2005	310	80	29 ^a	53	27	69 ^a	28 ^a	17 ^a	7 ^a	
	2014	288	74	15	41	33	51	20	8	3	
Fryszak	2005	509	48	24 ^a	63	54	184 ^a	8 ^a	32 ^a	13 ^a	
	2014	661	63	17	97	99	181	14	50	11	
Kętrzyn	2005	387	47	23 ^a	49	28	135 ^a	15 ^a	36 ^a	23 ^a	
	2014	493	58	35	45	51	115	10	31	23	
Węgorzewo	2005	1256 (230)	73 (42)	76 ^a (45) ^a	93 (17)	76 (12)	362 ^a (63) ^a	56 ^a (19) ^a	53 ^a (15) ^a	43 ^a (4) ^a	
	2014	1395 (342)	81 (60)	69 (40)	92 (19)	117 (38)	279 (64)	56 (24)	56 (14)	44 (11)	

a - według klasyfikacji PKD 2004: rolnictwo, łowiectwo i leśnictwo; handel i naprawy; hotele i restauracje; transport, gospodarka magazynowa i łączność; pośrednictwo finansowe.

Źródło: opracowanie własne na podstawie *Województwo Lubuskie 2006 – podregiony, powiaty gminy*, US w Zielonej Górze, Zielona Góra 2006; *Województwo Podlaskie 2006 – podregiony, powiaty gminy*, US w Białymstoku, Białystok 2006; *Województwo Łódzkie 2006 – podregiony, powiaty gminy*, US w Łodzi, Łódź 2006; *Województwo Podkarpackie 2006 – podregiony, powiaty gminy*, US w Rzeszowie, Rzeszów 2006; *Województwo Warmińsko-mazurskie 2006 – podregiony, powiaty gminy*, US w Olsztynie, Olsztyn 2006 oraz Banku Danych Lokalnych.

¹⁶⁶ Bez osób prowadzących gospodarstwa indywidualne w rolnictwie. W nawiasach podano wartości dla obszarów wiejskich.

ca w 2014 roku wynosiły ponad 2991 zł, z kolei wydatki niespełna 3055 zł i były wyraźnie niższe niż średnia w skali powiatu (odpowiednio 3473 zł oraz 3530 zł) i województwa (odpowiednio 3553 zł i 3558 zł).

Na terenie gminy Lubrza na koniec 2014 roku w rejestrze REGON zarejestrowanych było 267 przedsiębiorstw, co oznacza wzrost liczby podmiotów gospodarczych względem 2005 roku o niespełna 4%. Dominowały przedsiębiorstwa sektora prywatnego, które stanowiły niemal 97% ogółu podmiotów. Poziom aktywności gospodarczej w 2014 roku wynosił zdecydowanie mniej niż średnia powiatowa (101) oraz wojewódzka (108) i był zbliżony do odnotowanego w 2005 roku. Najwięcej podmiotów zarejestrowanych było w sekcjach „handel i naprawa pojazdów samochodowych” (około 22%) oraz „budownictwo” (około 14%), najmniej zaś w „działalność finansowa i ubezpieczeniowa” oraz „zakwaterowanie i gastronomia” (po około 4%), i to pomimo wzrostu liczby podmiotów w tej ostatniej o 20% względem 2005 roku. Użytki rolne na terenie gminy zajmują około 38%, ale mimo ważnej roli rolnictwa w gospodarce gminy, tylko 5% zarejestrowanych przedsiębiorstw reprezentuje związaną z nim sekcję. W 2014 roku w gminie było zarejestrowanych 185 osób bezrobotnych (w tym 98 kobiet), stopa bezrobocia wynosiła 12,3% (wyższa zatem niż dla powiatu – 10,2%). Dochody gminy w przeliczeniu na jednego mieszkańca w 2014 roku wynosiły niemal 3472 zł, a wydatki nieco ponad 3264 zł i były zbliżone do średniej powiatowej (odpowiednio 3356 zł oraz 3305 zł), ale niższe niż w skali województwa.

Według rejestru REGON na koniec 2014 roku w gminie Bakalarzewo zarejestrowanych było 140 przedsiębiorstw, o niemal 16% więcej niż w 2005 roku. Tylko niespełna 6% podmiotów reprezentowało sektor publiczny, co jednak i tak było największym jego udziałem wśród wszystkich badanych gmin. Poziom aktywności gospodarczej w 2014 roku był wyraźnie niższy od wyniku dla powiatu (53) oraz niemal dwukrotnie wyższy od rezultatu województwa (83), ale wyższy o ponad 10% względem zaobserwowanego w 2005 roku. Najwięcej przedsiębiorstw zarejestrowanych było w sekcjach „handel i naprawa pojazdów samochodowych” (22%) oraz „budownictwo” (13%), najmniej zaś w „działalność finansowa i ubezpieczeniowa” (2 podmioty, co stanowiło zaledwie 1%) oraz „zakwaterowanie i gastronomia”, gdzie nie funkcjonowało ani jedno przedsiębiorstwo. Było to zatem w kontekście tej sekcji utrzymanie *status quo* z 2005 roku, albowiem wtedy również nie odnotowano ani jednego podmiotu o takiej specjalizacji. Mimo niewielkiej liczby podmiotów w sekcji „rolnictwo” (około 4%), gmina ma charakter typowo rolniczy – użytki rolne zajmują w niej aż 73% powierzchni. W 2014 roku w gminie zarejestrowanych było 68 bezrobotnych (w tym 40 kobiet), a stopa bezrobocia wynosiła zaledwie 5,7% (niższa zatem niż w powiecie – 7,4% oraz ponad dwukrotnie niższa niż w całym województwie – 12,9%). Dochody gminy w przeliczeniu na jednego mieszkańca

w 2014 roku wynosiły niemal 3664 zł, a wydatki niemal 3809 zł i były nieco niższe od średniej powiatowej (odpowiednio 3763 zł oraz 3992 zł) oraz wojewódzkiej (odpowiednio 4037 zł oraz 3862 zł).

Na koniec 2014 roku w rejestrze REGON figurowało w gminie Inowłódz 288 podmiotów gospodarczych, co oznaczało, iż ich liczba zmniejszyła się względem 2005 roku o nieco ponad 7%. Podmioty sektora publicznego stanowiły zaledwie niecałe 4% ogółu przedsiębiorstw. Poziom aktywności gospodarczej w 2014 roku był nieznacznie niższy od wartości tego wskaźnika dla powiatu (78) oraz wyraźnie niższy niż w przypadku województwa (96), odnotowano też widoczny spadek jego wartości względem 2005 roku (o około 8%). Najwięcej podmiotów reprezentowało sekcje „handel i naprawa pojazdów samochodowych” (około 18%) oraz „przemysł” (około 11%), najmniej zaś „działalność finansowa i ubezpieczeniowa” (około 1%) oraz „transport i gospodarka magazynowa” (około 3%). W sekcji „zakwaterowanie i gastronomia” zarejestrowanych było około 7% ogółu podmiotów, a więc najwięcej spośród wszystkich badanych gmin, niemniej jednak ich liczba zmniejszyła się względem 2005 roku aż o prawie $\frac{1}{3}$. Użytki rolne zajmują około 34% powierzchni gminy, a zarejestrowane podmioty w sekcji „rolnictwo” stanowią około 5% ogółu przedsiębiorstw – gmina nie należy zatem do typowo rolniczych. W 2014 roku w gminie było zarejestrowanych 214 bezrobotnych (w tym 114 kobiet), a stopa bezrobocia wynosiła 14,2% (była zatem wyższa niż w powiecie – 13,6%, oraz w całym województwie – 11,8%). Dochody gminy w przeliczeniu na jednego mieszkańca w 2014 roku wynosiły nieco ponad 3615 zł, a wydatki niemal 3297 zł i o ile dochody były wyraźnie wyższe od średniej powiatowej (odpowiednio 3179 zł) oraz zbliżone do średniej wojewódzkiej (3767 zł), to już wydatki utrzymywano na poziomie zbliżonym do powiatu (3242 zł), ale były one z kolei znacząco niższe niż te na poziomie województwa (3922 zł).

Z końcem 2014 roku w gminie Frysztak według rejestru REGON znajdowało się 661 podmiotów gospodarczych, czyli prawie 30% więcej niż w 2005 roku. Z tej liczby tylko niepełna 5% należało do sektora publicznego. Poziom aktywności gospodarczej był w 2014 roku niemal równy wartości powiatowej (61), ale niższy od wojewódzkiej (76), niemniej jednak względem 2005 roku wzrósł o prawie $\frac{1}{3}$. Najwięcej podmiotów tradycyjnie reprezentowało sekcję „handel i naprawa pojazdów samochodowych” (około 27%, co było najwyższym wynikiem pojedynczej sekcji wśród wszystkich badanych gmin), na drugim miejscu znajdowały się zaś „przemysł” oraz „budownictwo” (po około 15%). Najmniej przedsiębiorstw zarejestrowanych było natomiast w sekcji „zakwaterowanie i gastronomia” oraz „działalność finansowa i ubezpieczeniowa” (po około 2%). Warto jednak nadmienić, iż w przypadku tej pierwszej sekcji, jej liczebność względem 2005 roku wzrosła aż o $\frac{3}{4}$. Użytki rolne stanowią około 54% powierzchni gminy, ale mimo istotnej roli tej gałęzi w lokalnej gospodarce reprezentuje ją tylko

około 3% zarejestrowanych podmiotów (obok gminy Międzyrzecz najmniej wśród wszystkich jednostek). W 2014 roku w gminie zarejestrowanych było 1099 bezrobotnych (w tym 600 kobiet), stopa bezrobocia wynosiła zaś 23,7% (była zatem nieco wyższa niż w powiecie – 21,5%, ale zdecydowanie wyższa niż wojewódzka – 14,6%). Dochody gminy w przeliczeniu na jednego mieszkańca w 2014 roku wynosiły 2780 zł, a wydatki 2713 zł i były zbliżone do średniej powiatowej (odpowiednio 2853 zł oraz 2869 zł) oraz dużo niższe od średniej wojewódzkiej (odpowiednio 3487 zł oraz 3524 zł).

W gminie Kętrzyn na koniec 2014 roku według rejestru REGON znajdowały się 493 podmioty gospodarcze, a zatem o ponad $\frac{1}{4}$ więcej niż w 2005 roku. Niespełna 4% przedsiębiorstw reprezentowało sektor publiczny. Poziom aktywności gospodarczej w gminie był w 2014 roku znacząco niższy tak od wartości tego wskaźnika dla powiatu (70), jak i województwa (85), choć względem 2005 roku zwiększył się o prawie $\frac{1}{4}$. Najwięcej przedsiębiorstw zarejestrowanych było w sekcjach „handel i naprawa pojazdów samochodowych” (około 23%) oraz „budownictwo” (około 10%), najmniej zaś w sekcjach „zakwaterowanie i gastronomia” (około 2% i co więcej udział ten względem 2005 roku zmniejszył się niemal dwukrotnie) oraz „działalność finansowa i ubezpieczeniowa” (około 5%). Użytki rolne stanowią aż 68% powierzchni gminy, która ma charakter typowo rolniczy (według REGON w tej gałęzi zarejestrowanych jest jednak około 7% podmiotów, co wszakże i tak stanowi najwyższy udział spośród badanych gmin). W 2014 roku w gminie było zarejestrowanych 959 bezrobotnych (w tym 446 kobiet), a stopa bezrobocia wynosiła 35,5% (a więc była wyraźnie wyższa niż w powiecie – 30,1%, oraz niemal dwukrotnie większa niż w województwie – 18,7%). Dochody gminy w przeliczeniu na jednego mieszkańca w 2014 roku wynosiły 3482 zł, a wydatki 3399 zł i były zbliżone do średniej powiatowej (odpowiednio 3433 zł oraz 3586 zł), ale niższe od średniej wojewódzkiej (odpowiednio 3705 zł oraz 3706 zł).

Z końcem 2014 roku na terenie gminy Węgorzewo według rejestru REGON znajdowało się 1395 podmiotów gospodarczych, z czego ponad $\frac{3}{4}$ było zarejestrowane w mieście Węgorzewo. Względem 2005 roku liczba przedsiębiorstw zwiększyła się o ponad 11%, przy czym tylko dla obszarów wiejskich przyrost ten był nieporównanie większy i wyniósł niemal 50%. Prawie 96% podmiotów należało do sektora prywatnego. Poziom aktywności gospodarczej w gminie w 2014 roku był wyższy od wartości tego wskaźnika dla powiatu (74) i zbliżony do wartości wojewódzkiej, przy czym było tak głównie za sprawą nasycenia podmiotami miasta Węgorzewa – dla obszarów wiejskich uzyskana wartość wskaźnika była bowiem dużo niższa. Warto jednak zauważyć, że względem 2005 roku wartość poziomu aktywności gospodarczej dla miasta wzrosła tylko o około 10%, gdy dla obszarów wiejskich wzrost ten wyniósł 4 razy tyle. Najwięcej przedsiębiorstw tradycyjnie zarejestrowanych było w sekcji „handel i naprawa

pojazdów samochodowych” (co piąty podmiot), na drugim miejscu uplasowało się „budownictwo” (około 8%), najmniej zaś w „działalność finansowa i ubezpieczeniowa” (około 3%) oraz „transport i gospodarka magazynowa” (około 4%). Sekcję „zakwaterowanie i gastronomia” reprezentowało także około 4% podmiotów (z czego prawie 43% znajdowało się na obszarach wiejskich) i względem 2005 roku ich całkowita liczba nie uległa zmianie – jednakże w przypadku wyłącznie obszarów wiejskich wzrosła ona o ponad 14%. Użytki rolne stanowią 56% powierzchni gminy, która ma charakter typowo rolniczy (według REGON w tej gałęzi zarejestrowanych jest jednak tylko około 5% podmiotów). W 2014 roku zarejestrowanych było w gminie 1468 bezrobotnych (w tym 751 kobiet), a stopa bezrobocia wynosiła 26,1% (była zatem nieco niższa niż w powiecie – 27,7% ale dużo większa niż w całym województwie). Dochody gminy w przeliczeniu na jednego mieszkańca w 2014 roku wynosiły 2786 zł, a wydatki 2494 zł i były niższe od średniej powiatowej (odpowiednio 2964 zł oraz 2748 zł) oraz wyraźnie niższe od średniej wojewódzkiej (odpowiednio 3705 zł oraz 3706 zł).

3.4. Walory¹⁶⁷ i infrastruktura turystyczna

Walory turystyczne *stanowią specyficzne cechy i elementy środowiska naturalnego oraz przejawy działalności człowieka, które są przedmiotem zainteresowań turystów*¹⁶⁸. Można je grupować według różnych kryteriów (m.in. pochodzenia, wykorzystania czy wymiaru¹⁶⁹), których ramy są dodatkowo dość płynne i niekiedy mogą się wzajemnie przenikać. Najczęściej stosowany jest podział walorów krajoznawczych według kryterium genezy na walory przyrodnicze i antropogeniczne¹⁷⁰ (te drugie można z kolei podzielić jeszcze na materialne i niematerialne, czyli duchowe¹⁷¹). Taki układ został też przyjęty dla wyboru i zdefiniowania walorów poszczególnych gmin, gdyż za najistotniejsze można uznać właśnie walory stanowiące cel poznawczych zainteresowań turystów¹⁷².

¹⁶⁷ Z wyłączeniem obiektów fortyfikacyjnych, które opisano w podrozdziale 3.5.

¹⁶⁸ T. Lijewski, B. Mikułowski, J. Wyrzykowski, *Geografia turystyki Polski*, PWE, Warszawa 2002, s. 16.

¹⁶⁹ Cf. W. Gaworecki, *op. cit.*, s. 125-126; A. Jackowski, J. Warszńska, *op. cit.*, s. 28; J. Kaczmarek, A. Stasiak, B. Włodarczyk, *op. cit.*, s. 53; Z. Kruczek Z., *op. cit.*, s. 8-9, 283; T. Lijewski, B. Mikułowski, J. Wyrzykowski, *op. cit.*, s. 16.

¹⁷⁰ Lijewski T., Mikułowski B., Wyrzykowski J., *op. cit.*, s. 16.

¹⁷¹ Z. Kruczek, *op. cit.*, s. 283.

¹⁷² Należy pamiętać, iż termin „zasoby”, jako szerszy znaczeniowo, nie jest tożsamy z często zamiennie używanym terminem „walory”. Kowalczyk stwierdza, iż *zasoby turystyczne można rozumieć jako występujące obiektywnie atrybuty środowiska przyrodniczego i społecznego (tzw. walory potencjalne), które po dokonaniu przez turystów odpowiedniej oceny (w wyniku zachodzenia procesu percepcji) mogą stać się faktycznymi walorami* (*Geografia turystyki*, PWN, Warszawa 2000, s. 34, przyp. 1). Dlatego też wybrane zasoby nie przez wszystkich turystów będą postrzegane jako walory – powinny być one raczej traktowane jako obiektywnie istniejące zjawiska, stojące w opozycji do subiektywnie postrzeganych, znajdujących się w obecnym kręgu zainteresowań turystów, walorów. Dlatego też w niniejszym rozdziale podstawą do wyodrębnienia walorów z grupy zasobów poszczególnych gmin będą informacje zawarte na ich stronach internetowych. Kryterium takie zostało przyjęte w oparciu o rolę tego środka informacji w dzisiejszych czasach, umożliwiającego turystom szybkie i wygodne

Zagospodarowaniem turystycznym (w literaturze nazywanym także bazą materialną turystyki¹⁷³ lub właśnie infrastrukturą turystyczną¹⁷⁴) określa się *wynik działalności mający na celu przystosowanie przestrzeni na potrzeby ruchu turystycznego*¹⁷⁵. Szerzej termin ten definiują Kowalczyk i Derek, według których jest to *system połączonych ze sobą funkcjonalnie urządzeń turystycznych i usług (w niektórych przypadkach mogą to być jednak same urządzenia lub też same usługi), które występują na określonym obszarze, powstały w celu udostępnienia turystom walorów przestrzeni geograficznej (środowiska geograficznego), i które służą zaspokojeniu szeroko rozumianych potrzeb turystyczno-rekreacyjnych człowieka*¹⁷⁶. O ile pierwsza definicja jest zbyt wąska, albowiem wyjaśnia pojęcie tylko w aspekcie czynnościowym, to z kolei druga, choć niezwykle dokładna i trafna, z racji swego całościowego ujęcia tematu i ogromu nie może być potraktowana jako podstawa do konkretnego scharakteryzowania zagospodarowania turystycznego danego obszaru. Dlatego bardziej wyważone podejście, pozwalające na rzeczową i zwartą analizę, prezentują Lijewski, Mikułowski i Wyrzykowski, według których infrastruktura turystyczna to *zespół obiektów i urządzeń stanowiących wyposażenie określonego terenu, umożliwiającą zaspokojenie potrzeb ruchu turystycznego*¹⁷⁷. Autorzy ci wyróżnili dodatkowo cztery podstawowe elementy zagospodarowania turystycznego:

- ✓ bazę komunikacyjną,
- ✓ bazę noclegową,
- ✓ bazę żywieniową (gastronomiczną),
- ✓ bazę towarzyszącą¹⁷⁸ (rozumianą jako *urządzenia, których podstawową funkcją jest obsługa ruchu turystycznego*¹⁷⁹; niestety, jak słusznie zauważyli Kowalczyk i Derek, termin ten nie jest zbyt precyzyjny i zależnie od rodzaju turystów może być on zupełnie inaczej definiowany, zawierając w sobie często także obiekty gastronomiczne czy noclegowe, wliczane do ww. kategorii¹⁸⁰).

Przy charakterystyce infrastruktury turystycznej gmin będą zatem brane pod uwagę właśnie wyżej wymienione składowe, przy czym dla zachowania lepszej przejrzystości pracy

gromadzenie danych na temat miejsc destynacji turystycznej, a tym samym identyfikowanie ich walorów. Dodatkowym źródłem danych będą natomiast wszelkie dokonywane w skali makro rejestry i zestawienia, tak walorów przyrodniczych, jak i antropogenicznych.

¹⁷³ T. Lijewski, B. Mikułowski, J. Wyrzykowski, *op. cit.*, s. 17.

¹⁷⁴ A. Jackowski, J. Warszńska, *op. cit.*, s. 28.

¹⁷⁵ *Ibidem*.

¹⁷⁶ M. Derek, A. Kowalczyk, *Zagospodarowanie turystyczne*, PWN, Warszawa 2010, s. 18.

¹⁷⁷ T. Lijewski, B. Mikułowski, J. Wyrzykowski, *op. cit.*, s. 17.

¹⁷⁸ *Ibidem*.

¹⁷⁹ J. Kaczmarek, A. Stasiak, B. Włodarczyk, *op. cit.*, s. 54.

¹⁸⁰ M. Derek, A. Kowalczyk, *op. cit.*, s. 16. Autorzy ci proponują podział zagospodarowania turystycznego na podstawowe i towarzyszące (uzupełniające) – o ile jest to koncepcja słuszna z punktu widzenia turysty, to jednak ze względu na płynne ramy obu tych kategorii (np. inaczej będzie rozumiana infrastruktura podstawowa przez żeglarzy, a inaczej przez rowerzystów) znacząco utrudnia ona dokonanie rzeczowej i porównawczej analizy zagospodarowania turystycznego jednostek terytorialnych według określonych kategorii.

przy okazji gminnej bazy komunikacyjnej zostanie także rozpatrzona dostępność komunikacyjna danych obszarów, rozumiana jako *możliwość dojazdu środkami komunikacji do celu podjętej podróży, czyli istniejąca sieć połączeń komunikacyjnych między miejscem stałego zamieszkania turysty a celem jego podróży, a także system połączeń komunikacyjnych, szlaków i wyciągów turystycznych, umożliwiających turystyce odbywanie wycieczek w obrębie wybranego regionu turystycznego do określonych miejsc*¹⁸¹. Z uwagi na specyfikę definicji, dostępność komunikacyjną obszaru można podzielić na ułatwiające analizę zagadnienia¹⁸²:

- ✓ zewnętrzną (rozumianą jako system komunikacji łączący miejsce zamieszkania turysty z miejscem destynacji turystycznej),
- ✓ wewnętrzną (rozumianą jako holistycznie ujmowaną infrastrukturę komunikacyjną wewnątrz obszaru).

Pominięta natomiast zostanie baza paraturystyczna, rozumiana jako *obiekty przeznaczone do spełniania (...) potrzeb społeczno-gospodarczych (wynikających głównie z funkcjonowania lokalnych społeczności (...)), z których w sezonie korzystają także turyści*¹⁸³, czyli wszelkiego rodzaju placówki kulturalne, usługowe i użyteczności publicznej, takie jak ośrodki zdrowia, banki, urzędy pocztowe czy sklepy. W dzisiejszych czasach bowiem jej rozwój na poziomie gmin można uznać za zbliżony i w pełni zaspokajający potrzeby tak mieszkańców, jak i turystów. W przypadku analizowanych podmiotów jest to dodatkowo zasadne z tego powodu, iż część z nich znajduje się w bliskości ośrodków miejskich – niekoniecznie znajdujących się w tych samych granicach administracyjnych, co jednak nie ma znaczenia z punktu widzenia potencjalnego turysty – gdzie tego typu zaplecze jest dobrze rozbudowane. Podstawowe dane statystyczne związane z bazą noclegową w badanych gminach dla lat 2005 i 2012¹⁸⁴ zaprezentowano w tabeli 12.

Podstawowe trasy, łączące gminę Międzyrzecz z pozostałą częścią kraju, stanowią przebiegająca z południa na północ droga szybkiego ruchu S3 Świnoujście – Jakuszyce (włączona do sieci dróg europejskich jako E65) oraz poprowadzona na osi wschód – zachód droga wojewódzka nr 137 Słubice – Trzciel¹⁸⁵. Obie te drogi krzyżują się w Międzyrzeczu. Gmina jest dostępna także dla turystów niezmotoryzowanych: posiada bezpośrednie połączenia autobusowe

¹⁸¹ T. Lijewski, B. Mikułowski, J. Wyrzykowski, *op. cit.*, s. 16-17; A. Jackowski, J. Warszńska, *op. cit.*, s. 31.

¹⁸² J. Kaczmarek, A. Stasiak, B. Włodarczyk, *op. cit.*, s. 55.

¹⁸³ *Ibidem*, s. 54.

¹⁸⁴ Dane te posłużyły później m.in. do wyliczenia atrakcyjności turystycznej, dlatego też w zestawieniu podano rok 2012 – wtedy właśnie przeprowadzono badania w gminach udostępniających turystycznie nowożytnie obiekty fortyfikacyjne, w związku z tym uwzględnienie tego okresu pozwoliło na porównanie wyników uzyskanych ze źródeł pośrednich oraz bezpośrednich. Także dalsze opisy dotyczące walorów obecnych w gminach (w tym obiektów fortyfikacyjnych w rozdziale 3.5.) przedstawiają stan na 2012 rok.

¹⁸⁵ Charakterystyki podane w dalszej części tego podrödziału odnoszą się do roku przeprowadzenia badania, jako stanowiące bazę dalszych pomiarów atrakcyjności turystycznej i jej odniesienia do wyników wykonanych sondaży.

Tabela 12. Liczba turystycznych obiektów i miejsc noclegowych (w tym całorocznych) w badanych gminach w latach 2005 i 2012¹⁸⁶

Gmina	Rok	Obiekty noclegowe		Miejsca noclegowe	
		ogółem	całoroczne	ogółem	całoroczne
Międzyrzecz	2005	7 (5)	3 (2)	503 (452)	238 (212)
	2012	7 (4)	4 (2)	529 (406)	333 (245)
Lubrza	2005	7	4	499	184
	2012	6	2	541	67
Bakalarzewo	2005	0	0	0	0
	2012	2	0	20	0
Inowłódz	2005	8	7	989	949
	2012	12	11	1104	1080
Frysztak	2005	1	1	42	42
	2012	1	1	13	13
Kętrzyn	2005	1	1	50	50
	2012	1	1	50	50
Węgorzewo	2005	10 (5)	5 (2)	687 (361)	453 (186)
	2012	12 (8)	6 (4)	869 (373)	350 (190)

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych Banku Danych Lokalnych.

we z licznymi miastami powiatowymi (m.in. Jelenia Góra, Kamień Pomorski, Kołobrzeg, Koszalin, Kłodzko, Legnica, Świebodzin, Świnoujście i Żary) i wojewódzkimi (Gorzów Wielkopolski, Poznań, Szczecin, Zielona Góra i Wrocław) zachodniej Polski oraz połączenia kolejowe (Gorzów Wielkopolski i Zielona Góra¹⁸⁷). Najważniejszymi walorami przyrodniczymi¹⁸⁸ gminy są faunistyczny rezerwat przyrody *Nietoperek* (położony w obrębie Międzyrzeckiego Rejonu Umocnionego i posiadający rangę europejską¹⁸⁹), *Pszczewski Park Krajobrazowy* oraz zespół przyrodniczo-krajobrazowy *Uroczyska Międzyrzeckiego Rejonu Umocnionego*. Oprócz tego na terenie gminy znajdują się fragmenty obszarów chronionego krajobrazu i dwóch obszarów Natura 2000¹⁹⁰. Walory antropogeniczne gminy, mimo że dość liczne, sprowadzają się głównie do obiektów sakralnych oraz pałacowych. Wśród tych pierwszych należy wymienić świątynie w Międzyrzeczu (dwie, w tym jedna gotycka), Gorzycy, Kalsku, Kaławie, Kęszycy, Kursku, Pieskach, Szumiącej, Wysokiej i Wyszanie. Założenia pałacowe zachowały się

¹⁸⁶ Dane dla lipca. W nawiasach podano wartości dla obszarów wiejskich.

¹⁸⁷ www.e-podroznik.pl [dostęp 07.08.2017]; dane o połączeniach komunikacyjnych w pozostałych gminach również pochodzą z tego samego źródła.

¹⁸⁸ W analizie pominięto pomniki przyrody, których ranga jedynie w jednostkowych przypadkach (np. dąb Bartek w Bartkowie lub cis w Henrykowie Lubańskim) może stanowić walor decydujący o odwiedzeniu danej lokalizacji. W przypadku analizowanych gmin tego typu obiekty nie występują, zaś większość z nich to pomniki przyrody ożywionej (wiekowe i dorodne egzemplarze różnych gatunków drzew), nieposiadające oznakowania umożliwiającego ich łatwe znalezienie lub znajdujące się w terenach trudno dostępnych.

¹⁸⁹ Porozumienie o ochronie nietoperzy w Europie (EUROBATS); <http://lpk.ovh.org/?nietoperek,30> [dostęp 05.08.2013].

¹⁹⁰ <http://crfop.gdos.gov.pl> [dostęp 07.08.2017]; dane o walorach przyrodniczych w pozostałych gminach również pochodzą z tego samego źródła.

w Bobowicku, Bukowcu, Gorzycy, Kursku i Wyszanie. Jednak jednymi z najcenniejszych obiektów w gminie są ruiny zamku w Międzyrzeczu (uznane za Pomnik Kultury Tysiąclecia Państwa) i międzyrzeckie muzeum w dawnej siedzibie starostów (z największą w Polsce kolekcją portretów trumiennych), znajdujące się w opracowanym przez PTTK *Kanonie krajoznawczym Polski*¹⁹¹. Poza tym spośród obiektów materialnych warto wymienić jeszcze międzyrzecki ratusz i zespół szpitalny oraz dawne koszary radzieckie w Kęszycy Leśnej¹⁹². Jedyną większą imprezą o charakterze masowym, nieskierowaną do wąskiego grona zainteresowanych i mogącą przyciągnąć turystów, jest organizowany rokrocznie w gminie *Rajd Karabanowa*. W lipcu 2012 roku w gminie znajdował się jeden hotel, jeden motel, dwa ośrodki wczasowe i jedno szkolne schronisko młodzieżowe. Spośród miejsc noclegowych tylko co piąte ogółem i co czwarte całoroczne znajdowało się w mieście Międzyrzecz. W stosunku do 2005 roku wzrosła jakość obiektów noclegowych, przede wszystkim w kontekście miejsc całorocznych (poprawa o prawie 40%). Mimo spadku liczby obiektów i miejsc noclegowych ogółem dla obszarów wiejskich, także tu wzrosła liczba oferowanych całorocznych miejsc noclegowych (o około 16%). Można zatem stwierdzić, że również na terenach wiejskich zmiana miała w sumie pozytywny charakter jakościowy. Wskaźnik liczby miejsc noclegowych przypadających na 1000 mieszkańców w 2012 roku wynosił w gminie 21,01 i był ponad dwukrotnie niższy od wartości powiatowej (43,94) oraz minimalnie wyższy od wartości wojewódzkiej (20,04), ale dla obszarów wiejskich jego wartość wynosiła już aż 61,84 – o prawie 50% więcej niż wartość powiatowa i ponad trzykrotnie więcej od wartości wojewódzkiej. Należy wspomnieć, iż oprócz turystycznych obiektów noclegowych ujmowanych w statystyce, w gminie znajduje się jeszcze około 30 miejsc świadczących usługi noclegowe na mniejszą skalę (głównie kwatery prywatne, pokoje gościnne i gospodarstwa agroturystyczne¹⁹³). Dane opisujące gminną bazę gastronomiczną, z braku dokładnych informacji statystycznych, są jedynie szacunkowe i opierają się na rejestrze REGON oraz liczbie turystycznych obiektów noclegowych w gminie¹⁹⁴. Na podstawie różnicy pomiędzy obiema grupami danych można stwierdzić, iż w gminie znajduje się aż około 75 różnego rodzaju punktów gastronomicznych (restauracje, pizzerie, bary i kawiarnie), z czego około 10% w turystycznych obiektach noclegowych, a $\frac{2}{3}$ w samym mieście Międzyrzecz. Wśród bazy towarzyszącej należy wymienić przede wszystkim przebiegające przez gminę szlaki turystyczne (piesze, rowerowe oraz dwie kajakowe), szkoły jeździeckie, wypożyczalnię sprzętu wodnego oraz lokalny punkt IT.

¹⁹¹ V. W. Łęcki (red.), *Kanon krajoznawczy Polski*, PTTK „Kraj”, Warszawa 2005.

¹⁹² <http://www.miedzyrzecz.pl/82-miniprzewodnik-turystyczny.html> [dostęp 17.10.2013].

¹⁹³ Cf. *Strategia rozwoju społeczno-gospodarczego gminy Międzyrzecz na lata 2011-2020*, s. 51-52; <http://www.miedzyrzecz.pl/turystyczne-abc.html> [dostęp 23.09.2013].

¹⁹⁴ Zasadę tę przyjęto także dla pozostałych gmin.

Z kolei przez gminę Lubrza przebiegają dwie duże drogi (obie w układzie wschód – zachód, przy czym jedna w północnej, druga zaś w południowej jej części), którymi są autostrada A2 (międzynarodowa droga E30 od Świecka do Terespoła; od Warszawy ku wschodowi jako droga krajowa nr 2) oraz droga krajowa nr 92 (odchodzi od A2 koło Rzepina i biegnie do Warszawy). Należy zaznaczyć, że autostrada może być traktowana jedynie jako droga dojazdowa do samego regionu, albowiem względem gminy pełni jedynie funkcje tranzytowe – nie umieszczono tu bowiem żadnego węzła zjazdowego. Jedyna większa miejscowość, z jaką łączy gminę komunikacja autobusowa i kolejowa, to siedziba powiatu Świebodzin. Najważniejszymi walorami przyrodniczymi gminy są dwa rezerваты przyrody (wskazany powyżej wspólny z gminą Międzyrzecz oraz torfowiskowy *Pniewski Ług*). Poza tym znajdują się tu części obszaru chronionego krajobrazu oraz obszaru Natura 2000. Na walory antropogeniczne gminy składają się przede wszystkim zabytkowe świątynie w Boryszynie, Lubrzy, Mostkach i Nowej Wiosce oraz zespoły pałacowe w Mostkach i Przełazach¹⁹⁵. Poza tym gmina posiada pozostałości licznych kiedyś na tych terenach kopalni węgla brunatnego¹⁹⁶ oraz atrakcję w postaci Mini Zoo w miejscowości Mostki¹⁹⁷. Najważniejsze imprezy masowe w gminie Lubrza to organizowane każdego roku: *Złot Miłośników Fortyfikacji* oraz *Noc Nenufarów*, nagrodzona w 2004 roku przez Polską Organizację Turystyczną (POT) certyfikatem *Najlepszy Produkt Turystyczny*¹⁹⁸. W gminie znajduje się również jedna z winnic *Lubuskiego Szlaku Wina i Miodu*, wyróżnionego przez POT w 2011 roku¹⁹⁹. W lipcu 2012 roku w gminie znajdowały dwa ośrodki wczasowe oraz po jednym motelu, zespole domków turystycznych i ośrodka szkoleniowo-wypoczynkowym. W stosunku do 2005 roku wyraźnie zauważalne jest obniżenie jakości – liczba obiektów całorocznych zmniejszyła się aż o połowę. Zmiana ta jest bardzo wyraźna także w liczbie całorocznych miejsc noclegowych – spadła ona aż o prawie 64%. Wskaźnik liczby miejsc noclegowych przypadających na 1000 mieszkańców w 2012 roku wynosił w gminie 153,96 – prawie 2,5 razy więcej od wartości powiatowej (62,40) oraz niemal ośmiokrotnie więcej od wartości wojewódzkiej. Oprócz obiektów ujmowanych w statystyce, w gminie znajduje się jeszcze około 30 miejsc (głównie pokoje gościnne), które świadczą usługi noclegowe na mniejszą skalę²⁰⁰. Placówki gastronomiczne w gminie nie są zbyt liczne, a połowa z nich występuje w turystycznych obiektach noclegowych. Ich ogólną liczbę można oszacować na około 10, z czego większość jest wyłącznie czynna w sezonie letnim. Najważniejszą bazę

¹⁹⁵ http://www.nid.pl/pl/Informacje_ogolne/Zabytki_w_Polsce/rejestr-zabytkow/zestawienia-zabytkow-nieruchomych/LBS-rej.pdf [dostęp 17.10.2013].

¹⁹⁶ http://lubrza.pl/PL/540/Kopalnie_wegla_brunatnego/ [dostęp 17.10.2013].

¹⁹⁷ http://www.wrotalubuskie.eu/PL/obiekt_turystyczny/szczegoly/524/404/Mini_Zoo_w_Mostkach [dostęp 12.10.2017].

¹⁹⁸ <https://www.pot.gov.pl/dzialania/i/konkursy/najlepszy-produkt-turystyczny> [dostęp 12.10.2017].

¹⁹⁹ *Ibidem*.

²⁰⁰ http://lubrza.pl/PL/473/Baza_noclegowa_i_turystyczna [dostęp 30.09.2013].

towarzyszącą stanowią w gminie wytyczone i dobrze opisane szlaki turystyczne: pieszo-rowerowe: *Lubrzański Szlak Fortyfikacji* oraz *Nenufarów*; a także *Lubrzański Szlak Kajakowy* (wyposażony w odpowiednie zaplecze, zapewniający niezbędny sprzęt), które łączą najbardziej interesujące w okolicy obiekty i miejsca.

Gmina Bakalarzewo posiada tylko jedno dobre połączenie z krajową siecią drogową w postaci przebiegającej na osi wschód – zachód drogi wojewódzkiej nr 653 (Sedranki w okolicach Olecka – Poćkuny w pobliżu granicy litewskiej; po drodze szosa przecina Suwałki i Sejny). Mimo tego gmina ma dobre skomunikowanie autobusowe – można bezpośrednio z niej dotrzeć nie tylko do kilku miast powiatowych (m.in. Suwałki, Ełk, Pisz, Mrągowo, Giżycko, Kętrzyn oraz Elbląg), ale także do dużych miast wojewódzkich (Olsztyn, Gdańsk). Gmina nie jest skomunikowana kolejowo, najbliższym miejscem, gdzie dociera pasażerski transport szynowy, są Suwałki. Niemal $\frac{1}{3}$ powierzchni gminy położona jest w obszarze chronionego krajobrazu (formie ochrony przyrody o niskim rygorze, promującym rekreacyjne wykorzystanie terenu i tylko w niewielkim stopniu ograniczającym działalność gospodarczą), a dodatkowo w jej granicach umiejscowiono rezerwat florystyczny *Ruda* oraz fragment obszaru Natura 2000 (*Dolina Górnej Rospudy*), w którego granicach znajduje się *Skansen Fortyfikacji Prus Wschodnich*. Gmina posiada niewiele walorów antropogenicznych, najważniejszymi są kościół i pozostałości kirkutu w tej samej miejscowości oraz czterech cmentarzy wojennych z okresu I wojny światowej w Marynie, Płocicznie, Wólce i Zajączkowie²⁰¹. Według oficjalnych danych, w gminie w lipcu 2012 roku znajdowały się jedynie niewielkie turystyczne obiekty noclegowe w postaci kwater prywatnych oraz agroturystycznych, co i tak stanowi znaczącą poprawę względem roku 2005, kiedy nie funkcjonował tu żaden ewidencjonowany w statystykach obiekt. Z informacji na oficjalnej stronie internetowej gminy²⁰² wynika wszakże, iż mieści się tu jeszcze kilka mniejszych miejsc oferujących noclegi (także w postaci gospodarstw agroturystycznych lub pokoi gościnnych). Wskaźnik liczby miejsc noclegowych przypadających na 1000 mieszkańców w 2012 roku wynosił dla powiatu suwalskiego 26,63, a dla całego województwa podlaskiego 10,34 – nie były to zatem liczby zbyt wysokie, choć i tak wyższe niż rezultat gminy Bakalarzewo, gdzie było to jedynie 6,50. Baza gastronomiczna w gminie w zasadzie nie istnieje, turyści mogą zatem skorzystać z ewentualnych ciepłych posiłków tylko w kwaterach agroturystycznych. Baza towarzysząca w gminie sprowadza się natomiast przede wszystkim do przebiegającego przez gminę szlaku kajakowego rzeki Rospudy,

²⁰¹ Cf. http://www.bakalarzewo.pl/asp/pl_start.asp?typ=14&menu=22&strona=1;
http://www.nid.pl/pl/Informacje_ogolne/Zabytki_w_Polsce/rejestr-zabytkow/zestawienia-zabytkow-nieruchomych/stan%20na%2030.09.13/PDL-rej.pdf [dostęp 17.10.2013].

²⁰² http://www.bakalarzewo.pl/asp/pl_start.asp?typ=14&menu=23&strona=1 [dostęp 02.10.2013].

przy której znajduje się większość wspomnianych kwater agroturystycznych – oferują one także wynajem sprzętu pływającego.

Przez gminę Inowłódz przebiegają dwie duże drogi – krajowa nr 48 Tomaszów Mazowiecki – Kock (przecina gminę na osi wschód – zachód) oraz wojewódzka nr 726 Rawa Mazowiecka – Żarnów (we wschodniej części gminy, na osi północ – południe). Gmina ma dobrze rozwiniętą komunikację autobusową, która łączy ją nie tylko z miastami powiatowymi (m.in. Tomaszów Mazowiecki, Rawa Mazowiecka, Opoczno, Radom, Częstochowa, Puławy), ale także z ośrodkami wojewódzkimi tej części Polski: Łodzią, Warszawą i Lublinem. Poza tym dodatkowo gmina jest skomunikowana kolejowo z siedzibą powiatu – Tomaszowem Mazowieckim. Wysoka lesistość gminy przekłada się na wielkość obszarów chronionych, niemal cała jej powierzchnia znajduje się w granicach *Spalskiego Parku Krajobrazowego*, gdzie funkcjonują także aż cztery rezerваты przyrody (*Konewka*, *Spała*, *Żądłowice* i *Gać Spalska*, wszystkie typu leśnego). Do lokalnych walorów przyrodniczych należy także zaliczyć obszar chronionego krajobrazu, zespół przyrodniczo-krajobrazowy oraz fragmenty dwóch obszarów Natura 2000 (na terenie jednego z nich, *Lasy Spalskie* – a także wewnątrz *Spalskiego Parku Krajobrazowego* – leży trasa *Bunkier w Konewce*). Mimo wskazanej już dużej roli przyrody w gminie, dość liczne i różnorodne są także jej walory antropogeniczne. Najbardziej cennym jest romański kościół w Inowłodzu (umieszczony w *Kanonie krajoznawczym Polski*), poza tym interesujące są także dwie pozostałe świątynie w Inowłodzu (w tym synagoga) oraz kaplica w Spale. Wartościowym zabytkiem, ostatnimi czasy poddanym częściowej rekonstrukcji, są ruiny zamku Kazimierza Wielkiego w Inowłodzu, w tej miejscowości znajdują się także pozostałości kirkutu oraz cmentarza wojennego z I wojny światowej. Drugim skupiskiem walorów antropogenicznych gminy jest Spała, gdzie – poza wspomnianą kaplicą – znajduje się jeszcze wieża ciśnień, posąg żubra, Centralny Ośrodek Sportu (znany z przygotowań polskich olimpijczyków) oraz *Dom Pamięci Walki i Męczeństwa Leśników i Drzewiarzy Polskich*, jeden z dwóch gminnych obiektów o charakterze muzealnym. Najważniejsze imprezy w gminie, rozpoznawane poza jej granicami, to *Dożynki Prezydenckie*, *Hubertus Spalski*²⁰³ oraz *Spalski Jarmark Antyków i Rękodzieła Ludowego*, wyróżniony w 2007 roku przez POT certyfikatem *Najlepszy Produkt Turystyczny*²⁰⁴. W lipcu 2012 roku w gminie znajdowały się dwa hotele oraz po jednym ośrodku wczasowym, ośrodku szkoleniowo-wypoczynkowym, pensjonacie, schronisku młodzieżowym oraz zespole domków turystycznych, w których wszystkie 98% miejsc było całorocznych. W stosunku do 2005 roku liczba obiektów noclegowych wzrosła o około

²⁰³ Cf. <http://www.inowlodz.pl/inowodz-i-okolice>; <http://www.inowlodz.pl/kalendarium>;
http://www.nid.pl/pl/Informacje_ogolne/Zabytki_w_Polsce/rejestr-zabytkow/zestawienia-zabytkow-nieruchomych/stan%20na%2030.09.13/LDZ-rej.pdf [dostęp 18.10.2013].

²⁰⁴ <https://www.pot.gov.pl/dzialania/i/konkursy/najlepszy-produkt-turystyczny> [dostęp 12.10.2017].

50%. Odnotowany w tym samym okresie wzrost liczby miejsc nie był już tak spektakularny i wyniósł średnio po 12-14% dla obydwu kategorii, przy czym jednak lepszy wynik zaobserwowano w przypadku miejsc całorocznych. Wskaźnik liczby miejsc noclegowych przypadających na 1000 mieszkańców w 2012 roku wynosił w gminie 281,56 i ponad trzynastokrotnie przewyższał średnią powiatową (21,30), zaś wojewódzką ponad trzydziestokrotnie (9,19), co świadczy o turystycznym charakterze gminy. Poza obiektami ujętymi w statystyce na terenie gminy zlokalizowanych jest także około siedem innych miejsc noclegowych, którymi są głównie gospodarstwa agroturystyczne²⁰⁵. Gminną bazę gastronomiczną można oszacować na około 10 placówek, przy czym mniej więcej połowa z nich jest zintegrowana z obiektami noclegowymi. Baza towarzysząca w gminie to przede wszystkim szlaki turystyczne (cztery piesze, cztery rowerowe, jeden samochodowy i jeden kajakowy po rzece Pilicy), wśród których należy podkreślić obecność *Piastowskiego Szlaku Romańskiego*, stanowiącego część europejskiej trasy łączącej zabytki średniowiecza. Szlak kajakowy posiada niezbędne zaplecze w postaci kilku wypożyczalni sprzętu wodnego.

W gminie Frysztak najważniejsze drogi przebiegają przez jej południowo-wschodnią część na osi północ – południe i są to drogi wojewódzkie nr 988 Babica – Warzyce (przechodzi przez Strzyżów) oraz odchodząca od ww. 990 Twierdza – Krosno. Komunikacja autobusowa jest dobrze rozwinięta i łączy gminę tak z okolicznymi miastami powiatowymi (m.in. Gorlice, Jasło, Krosno, Strzyżów, Radom, Mielec, Ostrowiec Świętokrzyski), jak i z niektórymi miastami wojewódzkimi (Rzeszów, Kraków, Warszawa). Istnieją także połączenia z pobliskimi znanymi uzdrowiskami: Krynica i Iwoniczem-Zdrojem. Z Frysztaka komunikacją kolejową można natomiast dostać się do Jasła, Krosna, Sanoka, Gorlic, Strzyżowa oraz wojewódzkiego Rzeszowa, a więc najbliższych większych miast południowo-wschodniej Polski. Najważniejszym walorem przyrodniczym jest obejmujący znaczny obszar *Czarnorzecko-Strzyżowski Park Krajobrazowy* (wraz z otuliną), w którym znajdują się także dwa rezerваты (leśny *Góra Chełm* i geologiczny *Herby*). Na terenie parku znajduje się również schron w Cieszyń-Stępinie. Poza tym w gminie umiejscowiono części dwóch obszarów Natura 2000. Najliczniejszymi walorami antropogenicznymi gminy są zabytkowe świątynie – znajdują się one w Gogołowie, Lubli i we Frysztaku. Pierwsze dwie z nich wchodzi w skład Szlaku Architektury Drewnianej, wyróżnionego przez POT w 2004 roku certyfikatem *Najlepszy Produkt Turystyczny*²⁰⁶. Poza tym warto wymienić także zespół dworski w Kobylu oraz pozostałości kirkutu we Frysztaku. Organizowane obecnie w gminie imprezy i wydarzenia kulturalne mają jedynie

²⁰⁵ <http://www.inowlodz.pl/baza-noclegowa> [dostęp 02.10.2013].

²⁰⁶ <http://www.pot.gov.pl/dzialania/i/konkursy/najlepszy-produkt-turystyczny> [dostęp 12.10.2017].

zasięg lokalny i nie są znane poza najbliższą okolicą²⁰⁷. W lipcu 2012 roku w gminie według oficjalnej statystyki znajdowała się kwatera agroturystyczna oferująca 13 miejsc. W okresie osiem lat wcześniejszym w zestawieniach GUS także figurowała placówka całoroczna (kategoria „Pozostałe obiekty niesklasyfikowane”), jednak w międzyczasie zakończyła ona swoją działalność. Zatem o ile liczba obiektów pozostała stała, to niemal trzykrotnie zmalała liczba oferowanych miejsc noclegowych. Wskaźnik liczby miejsc noclegowych przypadających na 1000 mieszkańców w 2012 roku wynosił dla powiatu strzyżowskiego zaledwie 3,92, zaś dla całego województwa podkarpackiego nie jest to wiele więcej, albowiem 11,37 – były to zatem dość niskie wartości, ale i tak bez porównania wyższe aniżeli rezultat gminy Frysztak, gdzie było to zaledwie 1,23. Poza statystykami GUS oficjalna strona internetowa gminy²⁰⁸ podaje informacje o około 15 obiektach noclegowych (głównie gospodarstwach agroturystycznych, w tym kilku hippicznych), z których około $\frac{1}{3}$ stanowią obiekty duże, dysponujące łącznie ponad 200 miejscami noclegowymi (niespełna połowa jest całoroczna). Bazę gastronomiczną gminy można oszacować na około 5-10 placówek. Gminna baza towarzysząca składa się głównie z kilku szlaków turystycznych, przygotowanych dla turystów pieszych (3 trasy) oraz rowerowych (także 3 trasy). Mimo uznawania przez decydentów miejscowego fragmentu Wisłoka za szlak kajakowy, trasa takowa w gminie nie funkcjonuje – brak jest tutaj bowiem tak odpowiedniego zaplecza (wypożyczalnie), jak i oznakowania.

Gmina wiejska Kętrzyn posiada w miarę regularny układ dróg wojewódzkich, które promieniście zbiegają się w centralnym, acz wyłączonym z jej obszaru punkcie – gminie miejskiej Kętrzyn. Z tego też względu analiza jej połączeń komunikacyjnych będzie się odnosiła przede wszystkim do samego miasta. Cały obszar gminy przecinają drogi wojewódzkie nr 591 Mrągowo – granica Polski z Rosją (na osi północ – południe) oraz 592 Bartoszyce – Giżycko (na osi północny zachód – południowy wschód), od których dodatkowo odchodzą drogi 594 Kętrzyn – Bisztynek (w kierunku południowozachodnim) i 650 Stara Różanka – Gołdap (w kierunku północnowschodnim). Gmina – za sprawą ośrodka miejskiego i znajdującego się w nim dworca autobusowego – posiada dobrą komunikację autobusową z wieloma miastami powiatowymi (m.in. Węgorzewo, Szczytno, Mrągowo, Ostrołęka, Giżycko i Elbląg), a także z miastami wojewódzkimi (Gdańsk, Olsztyn i Warszawa). Przez teren gminy przebiega także turystyczna linia kolejowa umożliwiająca bezpośrednie połączenie z Węgorzewem. W gminie nie znajdują się żadne rezerваты przyrody, ale obszary chronionego krajobrazu pokrywają ponad $\frac{1}{3}$ jej powierzchni. Mieści się tu także w całości obszar Natura 2000 *Gierłoż* (na terenie

²⁰⁷ Cf. <http://www.frysztak.pl/index.php?mgid=11>;
http://www.nid.pl/pl/Informacje_ogolne/Zabytki_w_Polsce/rejestr-zabytkow/zestawienia-zabytkow-nieruchomych/stan%20na%2030.09.13/PDK-rej.pdf [dostęp 18.10.2013].

²⁰⁸ <http://www.frysztak.pl/index.php?mgid=13> [dostęp 02.10.2013].

Wilczego Szańca), chroniący siedliska nietoperzy, oraz fragment innej tego typu formy ochrony przyrody. W gminie, z powodów historycznych, liczne są walory antropogeniczne w postaci świątyń oraz założeń dworskich i pałacowych. Wśród tych pierwszych najważniejsze są kościoły w Czernikach, Karolewie, Wilkowie i Nakomiadach. Drugą grupę reprezentują przede wszystkim zespoły pałacowe w Nakomiadach i Wopławkach oraz dworskie w Banaszkach, Kaskajmach, Koczarkach, Kotkowie, Łazdojach, Stachowiznie i Windykajmach. Oprócz tego w gminie znajduje się także ceglany wiatrak (typ holenderski) w Starej Różance²⁰⁹ oraz kilka miejsc o charakterze muzealnym: *Muzeum Znaczków i Historii Poczty* w Muławkach oraz *Muzeum Mazurskie* w Owczarni²¹⁰. W Gierłozie znajduje się *Mazurolandia – Mazurski Park Atrakcji* (obiekt z bardzo zdywersyfikowaną ofertą, znajdują się tu m.in. park miniatur, park rozrywki, skansen militarny, strzelnica, poligon z opcją przejażdżek ciężkim sprzętem, grodzisko rycerskie, skansen ludowy i strzelnice), gdzie rokrocznie odbywa się *Mazurski Piknik Militarny Walkiria*²¹¹. Inną imprezą masową w gminie, przyciągającą turystów, jest rekonstrukcja historyczna *Bitwa pod Wopławkami*²¹². Według oficjalnych danych statystycznych, w lipcu 2012 roku w gminie znajdował się całoroczny hotel, który oferował 50 miejsc noclegowych, co stanowiło zachowanie status quo z 2005 roku. Wskaźnik liczby miejsc noclegowych przypadających na 1000 mieszkańców w 2012 roku wynosił zatem w gminie zaledwie 5,90, gdy tymczasem w powiecie było to ponad 1,5 razy więcej (11,36), zaś w województwie prawie 4,5 razy więcej (27,16). Poza obiektem ujętym w statystyce na terenie gminy znajduje się jednak jeszcze około 16 innych miejsc świadczących usługi noclegowe (są to gospodarstwa agroturystyczne²¹³ oraz duży i komfortowo wyposażony dwór, oferujący aż 150 miejsc noclegowych, w większości całorocznych²¹⁴). Gminna baza gastronomiczna liczy około 5-10 placówek, z czego połowa towarzyszy nieujmowanym w statystyce GUS obiektom noclegowym²¹⁵. Na bazę towarzyszącą w gminie składają się przede wszystkim szlaki rowerowe, w tym niektóre o randze międzynarodowej.

Przez gminę Węgorzewo przebiegają dwie duże drogi: krajowa nr 63, biegnąca od granicy Polski z Rosją aż do granicy Polski z Białorusią (przechodzi przez Giżycko, Łomżę i Siedlce; przecina gminę na osi północ – południowy wschód; od południa cały obszar gminy jest ograniczony Wielkimi Jeziorami Mazurskimi) oraz wspomniana już droga wojewódzka nr 650

²⁰⁹ Cf. http://www.nid.pl/pl/Informacje_ogolne/Zabytki_w_Polsce/rejestr-zabytkow/zestawienia-zabytkow-nieruchomych/stan%20na%2030.09.13/WAR-rej.pdf;

http://wrota.warmia.mazury.pl/ketrzyn_gmina_wiejska/content/view/113/250/1/4/lang,pl/ [dostęp 18.10.2013].

²¹⁰ <http://www.it.ketrzyn.pl/dwor-mulawki/>; <http://www.owczarnia.com/muzeum.html> [dostęp 18.10.2013].

²¹¹ <http://www.miniatury.com.pl/> [dostęp 18.10.2013].

²¹² http://wrota.warmia.mazury.pl/ketrzyn_gmina_wiejska/content/view/976/125/lang,pl/ [dostęp 18.10.2013].

²¹³ http://wrota.warmia.mazury.pl/ketrzyn_gmina_wiejska/images/pliki/2011/gospodarstwa%20-agroturystyczne.pdf [dostęp 02.10.2013].

²¹⁴ <http://www.ksiezycowydworek.pl/index.php?strona=pokoje> [dostęp 02.10.2013].

²¹⁵ *Plan rozwoju lokalnego gminy Kętrzyn w latach 2009-2015*, s. 30-31.

(przecina gminę na osi wschód – zachód). Gmina posiada komunikację autobusową (dworzec autobusowy w Węgorzewie) z miejscowościami powiatowymi (m.in. Giżycko, Suwałki, Elbląg, Pisz, Łomża) oraz wojewódzkimi (Olsztyn, Gdańsk, Warszawa). Węgorzewo posiada również sezonowe połączenie kolejowe z Kętrzyńskiem w postaci wakacyjnego pociągu turystycznego²¹⁶. Walory przyrodnicze gminy to przede wszystkim licznie występujące tu rezerwaty – trzy ornitologiczne (*Wyspy na Jeziorach Mamry i Kisajno*, *Półwysep i Wyspy na Jeziorze Rydzewskim* oraz *Jezioro Siedmiu Wysp* – ten ostatni objęty Międzynarodową Konwencją RAMSAR), jeden leśny (*Mokre*), jeden krajobrazowy (*Jezioro Dobskie*) i jeden faunistyczny (*Sztynort*). Teren gminy posiada także liczne obszary chronionego krajobrazu i pięć obszarów Natura 2000 (jeden z nich, *Mamerki*, powołany został dla ochrony nietoperzy na terenie kompleksu schronów byłej niemieckiej kwatery). Podobnie jak w przypadku gminy Kętrzyn, względy historyczne zadecydowały o bogactwie walorów antropogenicznych gminy Węgorzewo. Najwięcej z nich skupionych jest w samym Węgorzewie, a najważniejsze to: zamek krzyżacki, cztery świątynie (różnych wyznań), ratusz z otaczającymi go kamieniczkami, zespół budynków dworca kolejowego oraz cmentarz wojenny z I wojny światowej. Poza miastem znajdują się liczne zespoły pałacowe i dworskie oraz świątynie. Wśród tych pierwszych najcenniejszy jest pałac w Sztynorcie, poza tym warto wspomnieć o obiekcie w Rudziszkach; ważniejsze założenia dworskie znajdują się w Klimkach, Łęgwarowie, Maćkach i Pniewie. Zabytkowe kościoły znajdują się z kolei w Radziejach i Węgielsztynie, poza tym warto wspomnieć o pozostałościach trzech cmentarzy wojennych z I wojny światowej. Gmina posiada także ciekawy obiekt hydrotechniczny w postaci śluzy Guja na Kanale Mazurskim oraz pozostałości kwatery wojennej szefa kancelarii III Rzeszy w Radziejach. Z placówek o charakterze muzealnym warto wspomnieć o *Muzeum Kultury Ludowej* (wraz z *Parkiem Etnograficznym nad Węgorapą*) i *Muzeum Kolejnictwa* w Węgorzewie. Z imprez o charakterze ponadregionalnym (pomijając liczne regaty na jez. Mamry) najważniejszą w gminie jest *Międzynarodowy Jarmark Folkloru*²¹⁷. W lipcu 2012 roku w gminie znajdowało się po jednym hotelu, pensjonacie, kempingu, szkolnym schronisku młodzieżowym i zespole domków turystycznych. Na terenach wiejskich znajdowało się tylko 43% wszystkich miejsc noclegowych, ale za to 54% miejsc całorocznych. Względem 2005 roku liczba wszystkich obiektów wzrosła o 20% (miejsc o ponad 26%), przy czym na obszarach wiejskich było to jeszcze więcej: 60% w kategorii wszystkich obiektów i 50% w obiektach całorocznych. Należy jednak zauważyć, że zmiana ta nie oznaczała zarazem pozytywnej zmiany jakościowej, bowiem jednocześnie liczba miejsc

²¹⁶ Cf. <http://www.kurierkolejowy.eu/aktualnosci/15517/SKPL-wozi-pasazerow-na-trasie-Ketrzyn-Wegorzewo.html>; <http://ro.com.pl/wsiasc-do-pociagu-wegorzewo-ketrzyn> [dostęp 17.10.2013]; http://wegorzewo.pl/atracje/atracja/934/pociag_turystyczny_do_ketrzyna [dostęp 07.08.2017].

²¹⁷ Cf. <http://www.mazury-wegorzewo.pl/informacje-o-gminie-wegorzewo/glowne-imprezy-kulturalnesportowe-i-rekreacyjne/>; <http://www.3.wegorzewo.pl/36-miedzynarodowy-jarmark-folkloru/> [dostęp 18.10.2013].

całorocznych zmniejszyła się o podobną wielkość. Co ciekawe, zjawiska tego nie odnotowano na terenach wiejskich – tutaj liczba obu rodzajów miejsc wzrosła, choć w niewielkim stopniu (o 2-3%). Wskaźnik liczby miejsc noclegowych przypadających na 1000 mieszkańców w 2012 roku wynosił w gminie 49,86, a zatem był wyraźnie wyższy od średniej powiatowej (40,55) oraz prawie dwukrotnie wyższy od średniej wojewódzkiej (dla obszarów wiejskich te dysproporcje są jeszcze bardziej widoczne, albowiem tam wskaźnik ten przyjmuje wartość 65,96). Na terenie gminy bardzo licznie występują nieujmowane w statystyce kwatery prywatne i gospodarstwa agroturystyczne oraz inne, większe obiekty²¹⁸ – ich liczbę można oszacować na nawet około 30²¹⁹. Oszacowanie wielkości gminnej bazy gastronomicznej jest szacunkowe – znajduje się tu aż około 35 placówek świadczących usługi żywieniowe, z czego około 20% towarzyszy obiektom noclegowym, a około $\frac{2}{3}$ znajduje się w mieście Węgorzewo. Tak duża ich liczba wynika ze specyfiki miejscowości i regionu (popularna przystań żeglarska), ale powoduje także sezonowość wielu punktów gastronomicznych. Baza towarzysząca w gminie jest wyjątkowo dobrze rozwinięta. Znajdują się tu liczne przystanie żeglarskie, oferujące także wynajem odpowiedniego sprzętu, znakowane trasy rowerowe, szlak kajakowy Węgorapy, profesjonalna marina żeglarska, kilka wypożyczalni sprzętu turystycznego, a także punkt IT.

3.5. Fortyfikacje nowożytne jako element walorów turystycznych²²⁰

Najciekawszym obiektem w gminie Międzyrzecz jest rozbudowana trasa turystyczna po fortyfikacjach Międzyrzeckiego Rejonu Umocnionego (MRU, obejmująca obiekty naziemne i podziemne) w Pniewie (wraz z Muzeum Fortyfikacji i Nietoperzy), znajdująca się w opracowanym przez PTTK *Kanonie krajoznawczym Polski*. W 2003 roku MRU otrzymał od POT certyfikat *Najlepszy Produkt Turystyczny*²²¹. Trasa turystyczna znajduje się tuż przy drodze Kaława – Wysoka i posiada przestronny, utwardzony i bezpłatny parking dla kilku autobusów i kilkudziesięciu samochodów (transport kołowy jest jedynym sposobem dostania się do tego miejsca). W skład zaplecza turystycznego wchodzi trzy budynki, które mieszczą odpowiednio: punkt kasowo-pamiątkowy, węzeł sanitarny, biura muzeum i salę na wystawy czasowe lub venty; sklep z pamiątkami i publikacjami oraz ekspozycję poświęconą historii umocnień oraz mieszkającym w nich nietoperzom; punkt gastronomiczny, serwujący napoje oraz proste dania. Dodatkową atrakcją dla turystów jest niewielki skansen sprzętu wojskowego radzieckiego po-

²¹⁸ <http://www.wegorzewo.pl/content/view/51/94/> [dostęp 02.10.2013].

²¹⁹ <http://www.mazury-wegorzewo.pl/agroturystyka/> [dostęp 02.10.2013].

²²⁰ Poniższa charakterystyka jest częściowo tożsama z opisem przedstawionym w opracowaniu: P. Gabryjończyk, *op. cit.*, gdzie na stronach 37-55 i 68-85 można znaleźć szersze informacje na temat historii poszczególnych umocnień oraz ich zagospodarowania turystycznego.

²²¹ <https://www.pot.gov.pl/dzialania/i/konkursy/najlepszy-produkt-turystyczny> [dostęp 12.10.2017].

chodzenia, niestety nie zawsze związanego historycznie z tym miejscem. W ramach trasy turystycznej można zapoznać się z fragmentem centralnego odcinka MRU w postaci GW *Scharnhorst* (panzerwerki, dalej jako Pz.W., 717 i 716 oraz połączony z nimi system podziemny) i znajdujących się tuż przy niej *zębów smoka*. Dla odwiedzających przygotowano – w zależności od ilości czasu oraz chęci zapoznania się z umocnieniami – kilka wariantów zwiedzania. Jego podstawą jest dwukondygnacyjny Pz.W. 717 z zachowanymi w 100% oryginalnymi pancierzami (typu 7P7, 20P7, 420P9, 424P01 i 438P01) i drzwiami pancernymi oraz jego podziemne koszary i magazyny. Obiekt jest odnowiony, w pełni oświetlony i przystosowany do bezpiecznego ruchu turystycznego. Wewnątrz schronu można zobaczyć częściowo zrekonstruowane pomieszczenia, ukazujące standard socjalny niemieckich fortyfikacji z lat II wojny światowej, zachowany stalowy podest bojowy kopuły 20P7, granatnik M19 wraz z regałami na skrzynki amunicyjne, pozostałości systemu filtrowentylacyjnego oraz oryginalne napisy eksploatacyjne. W podziemnych koszarach (także oświetlonych) urządzono natomiast ekspozycję plansz poświęconych nietoperzom i grafik przedstawiających rozwój fortyfikacji na przestrzeni lat. Znajduje się tu także ręczna dreźyna, którą każdy odwiedzający może pokonać kilkunastometrowy odcinek podziemnego torowiska. Inne warianty zwiedzania obejmują (zależnie od konfiguracji) dodatkowo przejście tunelem do Pz.W. 716, przejście tunelem do tzw. *Hauptverkehrsweg* (głównej trasy kolejki podziemnej) i obejrzenie dworca *Heinrich*. Zejścia do podziemi dla turystów indywidualnych odbywają się przez cały rok o ustalonych godzinach (w przypadku chęci obejrzenia schronu poza nimi należy dodatkowo opłacić przewodnika), latem zaś także w miarę zapotrzebowania. Trasie regularnie towarzyszy (od 2003 roku) *Rajd Karabanowa* – impreza upamiętniająca przełamanie MRU przez Rosjan w 1945 roku.

Najcenniejszym obiektem gminy Lubrza (jedynym, w którym funkcjonuje zorganizowany ruch turystyczny) jest ujęta w *Kanonie krajoznawczym Polski* trasa turystyczna *Pętla Boryszyńska* (obejmująca fragment systemu podziemnego MRU) w pobliżu Boryszyna. Położona jest ona w oddaleniu od większych szlaków komunikacyjnych i wyposażona w przestronny parking, niestety głównie nieutwardzony. Tuż przy parkingu mieści się kiosk kasowo-pamiątkowy oraz przenośna toaleta typu toi-toi. W odróżnieniu od Pniewa, zwiedzanie tego miejsca koncentruje się na części podziemnej – jedynymi atrakcjami naziemnymi są dwie betonowe repliki kopuł pancernych 20P7. Trasa jest częściowo oświetlona i dobrze przygotowana pod kątem zapewnienia bezpieczeństwa turystom. Zwiedzanie obejmuje przejście podziemną pętlą (wyjście w miejscu wejścia) po komorach koszarowych i amunicyjnych projektowanej baterii pancernej nr 5, podczas którego można także obejrzeć *Hauptverkehrsweg* oraz dworce podziemnej kolejki (*Süd* i *Nord*). W tunelach brak jest w zasadzie jakichkolwiek cenniejszych pozostałości dawnego wyposażenia obiektów. Jedna, odnowiona komora mieści wystawę gra-

fik (wraz z podstawowymi danymi technicznymi) sprzętu pancernego z okresu II wojny światowej. Dla turystów organizatorzy trasy przewidzieli dwa warianty zwiedzania, różniące się jedynie liczbą penetrowanych komór i korytarzy (obiekt, z racji swego podziemnego charakteru i sezonu ochronnego nietoperzy czynny jest tylko między 15 kwietnia a 15 października). Ciekawostką jest możliwość poznania podziemi na rowerze, który można wypożyczyć na miejscu. Wejścia na trasę odbywają się o stałych godzinach – w przypadku chęci zwiedzenia obiektu poza nimi należy dodatkowo opłacić przewodnika. Od 2008 roku trasie turystycznej towarzyszy *Zlot Miłośników Fortyfikacji* (od 2003 roku jako *Zlot Pojazdów Militarnych*), który odbywa się zawsze w maju w celu upamiętnienia rocznicy zakończenia II wojny światowej.

Jedyna w gminie Bakałarzewo placówka o charakterze muzealnym, *Skansen Fortyfikacji Prus Wschodnich* w Bakałarzewie (obejmujący pojedynczy, dwukondygnacyjny schron wraz z najbliższym otoczeniem), położona jest w bezpośrednim sąsiedztwie rzeki Rospudy. Obiekt znajduje się w oddaleniu 250 metrów od szosy Suwałki – Olecko. Dojazd do obiektu jest możliwy tylko po drodze gruntowej (częściowo bardzo złej jakości), w jego pobliżu znajduje się zaś niewielki (na kilka aut), nieutwardzony bezpłatny parking. Miejsce nie posiada żadnego zaplecza (nawet punktu kasowo-pamiątkowego bądź ławek), jego obsługa opiera się o zaparkowaną w pobliżu przyczepę kempingową, służącą jednocześnie w okresie wakacyjnym (skansen funkcjonuje jedynie w okresie lipiec – sierpień) jako mieszkanie właściciela (sam oprowadza turystów). Największą atrakcją jest dwukondygnacyjny schron typu *Regelbau* 113d, posiadający łącznie 10 pomieszczeń, w którego wnętrzu (oświetlanym przy pomocy agregatu) mieści się niewielka ekspozycja, obejmująca głównie pozyskane z okolicznych lasów i obiektów militaria oraz fragmenty wyposażenia technicznego niemieckich fortyfikacji z II wojny światowej. Najciekawszym eksponatem we wnętrzu jest uszkodzona kopuła pancerna dla obserwatora piechoty 9P7, która pochodzi z Giżyckiego Rejonu Umocnionego. Z oryginalnego wyposażenia obiektu zachowało się bardzo niewiele – najciekawszymi pozostałościami są kopuła bojowa 20P7 i jej dolny podest bojowy oraz posadzka w izbie dowódcy PO, wykonana ze specjalnej, antypoślizgowej gumy. Pozostałe elementy są pozyskane z innych schronów lub replikami. Na stropie obiektu odtworzono zapory przeciwpiechotne i przeciwpancerne. W bezpośrednim sąsiedztwie skansenu zachowały się resztki fortyfikacji polowych, nieopodal, na ogrodzonych terenach prywatnych, znajdują się także inne schrony PO.

W gminie Inowłódz drugim obiektem o charakterze muzealnym jest położona nieopodal Spały trasa turystyczna *Bunkier w Konewce*, obejmująca schron kolejowy oraz towarzyszące mu obiekty techniczne. Trasa znajduje się w terenie leśnym, około 3,5 km na północ od szosy Inowłódz – Tomaszów Mazowiecki i jest wyposażona w niewielki, nieutwardzony i bezpłatny parking. Przy parkingu znajduje się okresowo czynny punkt kasowy, poza tym trasa ma bardzo

dobre zaplecze w postaci małej architektury. Funkcję węzła sanitarnego pełnią dwie przenośne toalety typu toi-toi oraz cysterna na wodę. Największą atrakcją trasy jest naziemny schron kolejowy (o wymiarach 9 m wysokości, 15 m szerokości przy podstawie i 380 m długości)²²², w którego oświetlonym wnętrzu urządzono kilka wystaw tematycznych oraz ekspozycję militariów i sprzętu wojskowego z różnych epok. Wewnątrz schronu znajduje się także kilka egzemplarzy cięższego sprzętu, w okresie natężenia ruchu turystycznego wyprowadzanego na zewnątrz i udostępnianego do odpłatnych przejażdżek po terenie kompleksu. W samym schronie kolejowym można obejrzeć odsłonięte w końcowej części oryginalne torowisko, poza tym nie zachowało się zbyt wiele z oryginalnego wyposażenia. Turyści mogą również przejść oświetlonym, momentami dość ciasnym podziemnym tunelem technicznym o długości około 80 m²²³, prowadzącym do schronu elektrowni i wentylatorów. Pozostałe obiekty kompleksu nie są oświetlone, opisane i oznakowane, także ich zabezpieczenie jest tylko podstawowe. W okresie największego nasilenia ruchu turystycznego dzierżawca zaprasza znajomych członków Grup Rekonstrukcji Historycznej z ich sprzętem, także tym ciężkim. Trasa jest czynna cały rok, przy czym od listopada do kwietnia głównie w niedziele, większe grupy mogą skorzystać z pomocy przewodnika. W 2006 roku trasa otrzymała certyfikat *Najlepszy produkt turystyczny POT*²²⁴.

Jedynym obiektem quasi-muzealnym w gminie Frysztak jest schron kolejowy w Cieszynie-Stępinie. Znajduje się on na granicy wsi Cieszyna i Stępina, tuż obok biegnącej przez nie szosy, około 3 km od drogi Frysztak – Strzyżów. Przy schronie mieści się bardzo przestronny, utwardzony i bezpłatny parking. Zaplecze przy obiekcie składa się jedynie z punktu kasowo-pamiątkowego oraz kilku stołów z ławkami. Funkcję węzła sanitarnego pełni przenośna toaleta typu toi-toi. Główną atrakcją miejsca pozostaje schron kolejowy (o podobnych wymiarach jak ten w Konewce), oświetlony we wnętrzu – niestety z racji powojennych funkcji pozbawiony jakichkolwiek oryginalnych fragmentów wyposażenia. Przed tunelem ustawiana jest replika budki wartowniczej w charakterystyczne białe, czerwone i czarne pasy, a w przedsionku schronu znajduje się tablica z krótką historią kompleksu i fotografiami poszczególnych jego obiektów. Pozostałe obiekty kompleksu nie są przygotowane i udostępnione do zwiedzania – część z nich jest opuszczona i dostępna dla zainteresowanych, część znajduje się zaś na prywatnych posesjach. Schrony techniczne, stanowiące zaplecze schronu kolejowego, są wykorzystywane gospodarczo i niedostępne. Tunel techniczny (podobny jak w Konewce) jest natomiast zalany wodą przesiąkającą z rzeczki Stępinki. Schron jest otwarty w weekendy od po-

²²² J. i M. Szymańscy, *Konewka i Jeleń. Niemieckie stanowisko dowodzenia „Anlage Mitte”*, Imax, Łódź 2012, s. 91.

²²³ *Ibidem*, s. 80.

²²⁴ <https://www.pot.gov.pl/dzialania/i/konkursy/najlepszy-produkt-turystyczny> [dostęp 12.10.2017].

czątku maja do końca października, w pozostałe dni zwiedzanie jest możliwe po wcześniejszym uzgodnieniu z administratorem. Większe grupy oprowadzane są przez przewodnika.

Najbardziej interesującym obiektem gminy Kętrzyn, ujętym w *Kanonie krajoznawczym Polski*, jest *Wilczy Szaniec* (dawna kwatera Adolfa Hitlera, obejmująca liczne obiekty naziemne, w większości wysadzone pod koniec II wojny światowej) w Gierłozie. Kwatera znajduje się przy bocznej szosie łączącej Kętrzyn z Węgorzewem. Cały teren strefy I (bo tylko ona jest profesjonalnie przystosowana do ruchu turystycznego) jest ogrodzony, dozorowany i monitorowany, dostęp do niego prowadzi tylko przez bramę wjazdową, przy której znajduje się punkt poboru opłat. Nieopodal bramy znajduje się bardzo duży, utwardzony i płatny parking. Z racji wieloletniego funkcjonowania i międzynarodowej rangi trasa turystyczna w *Wilczym Szaniecu* posiada najlepiej i najbardziej rozbudowane zaplecze wśród opisywanych miejsc. Składają się na nie hotel (z 55 miejscami), profesjonalna restauracja, pole kempingowe z natryskami, punkt gastronomiczny oraz w pełni wyposażony, ogólnodostępny węzeł sanitarny. Poza tym można skorzystać z niewielkiej sali kinowej, strzelnicy (w systemie ASG) i aż trzech miejsc (strzelnica, pawilon kinowy oraz drewniany kiosk przy wejściu na trasę), w których można zakupić publikacje i pamiątki, w tym obejmujące kolekcję dedykowaną wyłącznie temu miejscu (m.in. koszulki czy breloczki). Na terenie kompleksu nie brakuje także obiektów małej architektury. Ewenementem dla tego typu miejsc jest bankomat sieci Euronet. Wyraźnie wytyczona trasa między schronami biegnie szerokimi leśnymi ścieżkami (tylko jej początkowa część jest utwardzona i posiada napowietrzne oświetlenie) i obejmuje oglądanie większości budowli jedynie z zewnątrz (obowiązuje zakaz wstępu do ruin wysadzonych schronów). W ten sposób rozwiązano kwestię przystosowania schronów do bezpiecznego ruchu turystycznego. Najciekawszymi budowlami są ogromny schron Hitlera (36 metrów długości, 16 szerokości i 11 wysokości, o ścianach grubości od 5 do 8 metrów)²²⁵ i ruiny baraku, w którym miał miejsce nieudany zamach von Stauffenberga na kanclerza III Rzeszy. Przy szlaku znajdują się trzy komemoracje w postaci tablic pamiątkowych. Poza samą trasą można skorzystać z dodatkowo płatnych atrakcji w postaci wzmiankowanej już strzelnicy, przejażdżek historycznymi pojazdami wojskowymi oraz zrobienia sobie serii zdjęć w mundurach z epoki. Kwatera jest dostępna przez cały rok, zwiedzający, którzy chcą skorzystać z pomocy przewodników obcojęzycznych, mogą liczyć na usługę w językach angielskim, niemieckim, rosyjskim, francuskim i włoskim.

Interesującym obiektem gminy Węgorzewo jest była kwatera Oberkommando des Heeres (Naczelne Dowództwo Wojsk Lądowych) z II wojny światowej w Mamerkach, obejmująca zespół różnorodnych naziemnych budowli. Udostępnione obiekty znajdują się tuż przy szosie łączącej Kętrzyn z Węgorzewem (ok. 20 km na północ od kwatery Hitlera), przy kwaterze

²²⁵ W. Rużewicz, *Fortyfikacje nowożytnie Prus Wschodnich*, Biuro Odkryć, Łódź 2006, s. 123.

znajduje się dość obszerny parking gruntowy (płatny). Zaplecze trasy jest w dużej mierze improvizowane (przyczepy kampingowe, namioty), ale dosyć rozbudowane. Składa się na nie przede wszystkim punkt kasowy, miniaturowa strzelnica w systemie ASG, stoisko z pamiątkami, punkt gastronomiczny i mała architektura. Węzeł sanitarny stanowi przenośna toaleta typu toi-toi. Trasa turystyczna o długości około 600 m umożliwia poznanie tylko części kwatery (5 schronów, dawna strefa I) i jest poprowadzona leśnymi ścieżkami w dosyć podmokłym, gęsto porośniętym terenie w formie linii z odgałęzieniami – dlatego też po dojściu do jej końca trzeba wrócić do punktu wyjścia tą samą drogą. Wnętrza obiektów są ogólnodostępne, ale nie posiadają oświetlenia, nie są też profesjonalnie przystosowane na przyjęcie turystów. W obiektach nie zachowało się prawie nic z oryginalnego wyposażenia, gdzieś tam można jednak przeczytać niemieckie napisy techniczne. Najciekawsze są dwa duże schrony przeciwlotnicze oraz niewielki schron bierny wykonany według projektu Adolfa Hitlera²²⁶, na którego przykładzie można doskonale zobaczyć stosowany przez Niemców sposób wykonywania maskującej powierzchni betonu przy użyciu trawy morskiej. Poza tym przy wejściu mieści się niewielka ekspozycja i mini skansen militariów oraz sprzętu niemieckiego i radzieckiego z II wojny światowej. Ciekawostką jest drewniana wieża widokowa o wysokości około 16 m, umieszczona na stropie jednego z ciężkich schronów. Kwatera jest otwarta od początku maja do końca października, poza sezonem natomiast schrony są ogólnodostępne, nie funkcjonuje jednak przy nich opisane zaplecze.

W niniejszym rozdziale dokonano kompleksowej charakterystyki wszystkich gmin będących obiektem badania. Przechodząc od podstaw w postaci kwestii czysto geograficznych i administracyjnych, przedstawiono lokalną specyfikę demograficzną i gospodarczą (przez pryzmat wybranych aspektów) każdego z podmiotów. Najbardziej istotną częścią rozdziału było jednak zaprezentowanie miejscowych walorów turystycznych i służącej ich wykorzystaniu infrastruktury, ze szczególnym uwzględnieniem dziedzictwa historycznego w postaci obiektów fortyfikacyjnych, którym przyjrano się bardziej szczegółowo pod kątem bogactwa oferty i zagospodarowania. Należy podkreślić, że w przeważającej części badanych gmin to właśnie fortyfikacje stanowią najważniejszy (lub jeden z najważniejszych) walor antropogeniczny, wokół którego koncentruje się lokalny ruch turystyczny. Fakt ten ma swoje odzwierciedlenie w dostrzeżeniu turystycznej jakości wielu z tych właśnie umocnień na niwie krajowej, w postaci certyfikatów POT czy umieszczenia w *Kanonie krajoznawczym Polski*.

²²⁶ R.M. Jurga, *Fortyfikacje III Rzeszy w rysunkach przestrzennych*, Carbo Media, Zielona Góra 2010, s. 76-77.

4. Lokalne skutki turystycznego wykorzystania obiektów fortyfikacyjnych

4.1. Korzyści ekonomiczne

Związki turystyki z ekonomią w szerszej, ogólnogospodarczej perspektywie zaprezentowano w rozdziale pierwszym, w tej części pracy przybliżone zostaną zagadnienia związane z wpływem (korzyściami oraz negatywnymi konsekwencjami) wykorzystania obiektów fortyfikacji nowożytnej, stanowiących przykład dziedzictwa kulturowego, na rozwój lokalny w kontekście społeczno-gospodarczym.

Dziedzictwo kulturowe, niezależnie od swojej wewnętrznej różnorodności i złożoności, w określony sposób wpływa na otoczenie, w którym się znajduje. Można zidentyfikować sześć odmiennych płaszczyzn takiego oddziaływania, którymi są:

- ✓ ekonomia,
- ✓ poziom i jakość życia mieszkańców,
- ✓ gospodarka oparta na wiedzy i kreatywności,
- ✓ wizerunek i marka miejsca,
- ✓ rewitalizacja,
- ✓ ekologia²²⁷.

Każda z tych płaszczyzn odpowiedzialna jest za określone efekty – i choć stanowią one wzajemnie przenikające się zakresy, które łącznie decydują o przekształceniach i jakości miejsca, to jednak ich waga i bezpośredni wpływ na lokalny rozwój społeczno-gospodarczy pozostają różne. Najbardziej zatem istotnymi płaszczyznami wydają się być pierwsze cztery spośród wyżej wymienionych, a mianowicie ekonomia, poziom i jakość życia mieszkańców, gospodarka oparta na wiedzy i kreatywności oraz wizerunek miejsca. Dlatego też przede wszystkim im zostanie poświęcona dalsza część tego rozdziału.

4.1.1. Oddziaływanie dziedzictwa kulturowego na lokalną gospodarkę

Obszary recepcji turystycznej są tymi, w których najłatwiej można zidentyfikować przeważającą część ekonomicznych skutków ruchu turystycznego. Dzieje się to w głównej mierze dzięki koncentracji samych turystów oraz zgłaszanych przez nich potrzeb w ściśle określonym miejscu i momencie²²⁸. Dlatego też pełniące funkcję recepcyjną miejscowości lub gminy, jako najmniejsze jednostki samorządu lokalnego, stanowią pierwsze i jednocześnie najbardziej wy-

²²⁷ M. Murzyn-Kupisz, *Dziedzictwo kulturowe w kontekście rozwoju lokalnego*, [w:] J. Hausner, A. Karwińska, J. Purchla (red.), *Kultura a rozwój*, Narodowe Centrum Kultury, Warszawa 2013, s. 248.

²²⁸ A. Panasiuk (red.), *op. cit.*, s. 56.

raźne przestrzennie ogniwo kumulacji efektów ekonomicznych turystyki²²⁹, zwłaszcza jeśli chodzi o bezpośrednie efekty w perspektywie krótkookresowej.

Scharakteryzowane poniżej zależności dotyczą dziedzictwa kulturowego w szerszym znaczeniu, niekoniecznie będącego przykładem dawnej sztuki fortyfikacyjnej, choć jak najbardziej mogącego być tego typu obiektem. Ogólną funkcję i wagę historycznej spuścizny, także w kontekście turystyki, opisali Albert i Ringbeck²³⁰, zaś jej związki z ekonomią szkicowo narysowała Towse, koncentrując się wszakże na obiektach muzealnych²³¹. Warto przy tym podkreślić, że dziedzictwo może być tym czynnikiem, który poprzez gwarancję swego autentyzmu ma szansę przyciągnąć turystów na obszary peryferyjne względem centrum, takie jak tereny wiejskie. W tym otoczeniu jego rola staje się zatem większa niż w miejscach centralnych, zaś umiejętność zaspokojenia popytu na emocje, poprzez zapewnienie turystom wyjątkowych doznań i oferowanie wysokiej jakości atrakcji, może stać się źródłem wielu korzyści²³². Generalnie funkcję gospodarczą każdego obiektu dziedzictwa materialnego i projektu związanego z jego zagospodarowaniem turystycznym można sprowadzić do trzech płaszczyzn:

- ✓ bezpośrednich efektów ekonomicznych i mnożnikowych, będących rezultatem funkcjonowania danego obiektu lub opartej o niego działalności instytucji;
- ✓ czasowych efektów mnożnikowych, będących konsekwencją inwestycji rewitalizacyjnych i przystosowawczych;
- ✓ efektów mnożnikowych wynikających *stricto* z turystyki, spowodowanych nie tylko turystycznym udostępnieniem obiektu dziedzictwa, ale i samym jego istnieniem²³³.

Najważniejszą grupę stanowią bezpośrednie efekty ekonomiczne, albowiem to wśród nich można zaobserwować najbardziej wymierne skutki – tworzenie przychodów oraz miejsc pracy w ramach danego obszaru. Te pierwsze mogą mieć bardzo różnorodną proveniencję – najbardziej oczywiste jest czerpanie korzyści ze sprzedaży biletów wstępu, ale nie wolno zapominać także o całej gamie innych sposobów pozyskiwania przychodów, wśród których najpopularniejsze to m.in. świadczenie odpłatnych usług (przewodnicy, lekcje lub warsztaty muzealne, imprezy integracyjne), sprzedaż pamiątek i publikacji, gastronomia i noclegi czy wynajem ruchomości i nieruchomości w różnych celach (zależności te na przykładzie odpłatnie udostępnianego dziedzictwa w Chinach opisali Shepherd i Yu²³⁴). Miejsca pracy dotyczą przede wszystkim instytucji lub przedsiębiorstw, których celem jest udostępnienie turystom danych

²²⁹ K. Gralak, *op. cit.*, s. 33.

²³⁰ V. M.-T. Albert, B. Ringbeck, *40 Years World Heritage Convention. Popularizing the Protection of Cultural and Natural Heritage*, DeGruyter, Berlin/Boston 2015.

²³¹ R. Towse, *Ekonomia kultury. Kompendium*, Narodowe Centrum Kultury, Warszawa 2011, s. 254-278.

²³² M.J. Forte, M.I. Roque, *op. cit.*, s. 368.

²³³ M. Murzyn-Kupisz, *op. cit.*, s. 247.

²³⁴ R.J. Shepherd, L. Yu, *Heritage Management, Tourism and Governance in China. Managing the Past to Serve the Present*, Springer, Nowy Jork 2013, s. 57-64.

obiektów, ale nie ograniczają się one jedynie do wykwalifikowanej i wyspecjalizowanej kadry, posiadającej szczegółową wiedzę na temat określonego dziedzictwa, albowiem na ogół do poprawnego funkcjonowania tego typu atrakcji potrzebny jest także personel zajmujący się techniczną stroną obsługi odwiedzających (sprzedaż, ochrona, sprząatanie), niekiedy działający także w ramach wolontariatu. Oczywiście skala tego zjawiska jest silnie zależna od wielkości obiektu oraz ogólnej percepcji jego wykorzystania, dlatego może ograniczać się do zaledwie kilku miejsc pracy (drobne inicjatywy prywatne) lub swym zasięgiem obejmować nawet instytucje publiczne (jednostki budżetowe), uwzględniając istnienie specjalnych stanowisk związanych z konserwacją czy funkcjami planistycznymi dla danego dziedzictwa.

Występujący w trakcie funkcjonowania danego obiektu oraz związanych z nim inwestycji efekt mnożnikowy jest dwojakiego rodzaju. Z jednej strony występuje jako dochodowy, gdyż odbywa się poprzez zaspokojenie popytu pracowników związanych z dziedzictwem oraz jego rewitalizacją lub aranżacją. Konsumpcja tych osób jest finansowana z pozyskiwanych dochodów i w pierwszej kolejności zaspokajana lokalnie, a tym samym wpływa pozytywnie na rozwój oraz podtrzymanie miejscowej działalności handlowej i usługowej²³⁵. Z drugiej zaś jest efektem zaopatrzeniowym, albowiem zarówno przedsiębiorstwa gospodarujące obiektami dziedzictwa kulturowego, jak i te, które przyczyniają się do jego przystosowania do funkcji turystycznych, wymagają różnych dóbr i usług, zapewnianych przez podmioty zewnętrzne. W przypadku samego dziedzictwa mogą to być potrzeby związane m.in. z działalnością informatyczną, prawną, wydawniczą, reklamową, porządkową, ochroniarską czy bieżącymi remontami. Nie wolno też zapominać o opłatach za dostarczane media. Przy rozpatrywaniu zaś inwestycji w konkretne obiekty, realizujące je podmioty, jako związane z branżą konserwatorską i remontową, zgłaszają zapotrzebowanie przede wszystkim na materiały służące konserwacji oraz budowlane. Efekt mnożnika zaopatrzeniowego powoduje przy tym automatycznie (choć już w słabszej skali) dalszy efekt mnożnika dochodowego, albowiem poprzez składane zamówienia wpływa na zatrudnienie oraz dochody wśród okolicznych przedsiębiorstw – kooperantów. Tym samym powstaje rezultat podobny do ruchu falowego w postaci rozchodzących się, słabnących w miarę oddalenia od centrum, kręgów na wodzie. Warto przy tym podkreślić, iż wielkość efektu mnożnikowego jest w silny sposób uzależniona od miejscowych możliwości zaspokojenia zgłaszanego popytu – i o ile w przypadku usług lub towarów popularnych popyt ten może stymulować rozwój lokalny, to w zetknięciu z ograniczeniami w rodzaju braku specjalistów czy możliwości pozyskania konkretnych materiałów będzie musiał korzystać z zewnętrznych, często odległych miejsc podaży. Co ważne, efekt ten często nie ma wymiaru jednorazowego, jedynie przy zagospodarowywaniu dziedzictwa, ale występuje także później,

²³⁵ A. Panasiuk (red.), *op. cit.*, s. 56-57.

podczas kolejnych inwestycji finansowanych z pozyskiwanych w ramach swojej działalności przychodów²³⁶. Oczywiście obiekty fortyfikacji nowożytnej, nawet jeśli posiadają status zabytku, nie mogą być (choćby z racji wykorzystanego budulca) przyrównywane do dzieł bardziej wysublimowanej architektury, w związku z czym ich renowacja nie wiąże się z tak bardzo szeroko zakrojonymi działaniami, angażującymi materiały i specjalistów z dziedzin malarstwa, rzeźbiarstwa czy dawnych rzemiosł. W tym wypadku rolę ekspertów pełnią często wolicjonalnie pasjonaci architektury i historii militarnej, a inwestycje mają charakter typowo remontowy i/lub budowlany, związany także z pracami ziemnymi.

Trzecią płaszczyzną oddziaływania dziedzictwa kulturowego na gospodarkę regionu jest efekt mnożnikowy, występujący dzięki lokalnej konsumpcji turystów przybywających w daną okolicę w celu poznania konkretnego obiektu dziedzictwa. Analogicznie jak w przypadku opisanego już efektu mnożnika dochodowego i zaopatrzeniowego, turyści zgłaszają popyt na całą gamę produktów i usług, które są im niezbędne do zaspokojenia ich potrzeb (nocleg, wyżywienie, transport, informacja, przewodnictwo, szeroko rozumiane zakupy), także tych mniej standardowych, związanych z atrakcyjnym spędzeniem urlopu i wykorzystaniem czasu wolnego. Obowiązuje przy tym ta sama co wcześniej reguła „kręgów na wodzie”, tym wyraźniejszych, im silniejsze i bliższe relacje występują między lokalnymi podmiotami usługowymi i wytwórczymi. Co więcej, stymulowany turystyką w obiektach dziedzictwa rozwój lokalnego sektora usług kulturalnych i rekreacyjnych może skutkować reorientacją popytu mieszkańców, którzy dotychczas swoje potrzeby w tym zakresie zaspokajali w miejscach położonych poza najbliższą okolicą²³⁷.

Poza opisanymi wyżej trzema płaszczyznami warto jeszcze wspomnieć o bardziej pośrednich skutkach już nie tylko wykorzystania, ale nawet i samego istnienia obiektów dziedzictwa kulturowego. Może ono bowiem stanowić czynnik inspirujący szeroko rozumianą wytwórczość lokalną (np. produkcję pamiątek, zabawek i bibelotów, rzemiosła czy wyrobów użytkowych, a nawet w zakresie sektorów kreatywnych, takich jak film czy literatura), dzięki czemu pomaga w rozwoju przedsiębiorczości (źródło pomysłów), podtrzymaniu miejsc pracy w lokalnym sektorze produkcyjnym, a nawet eksporcie miejscowych wytworów. Co więcej, nawet określone zagospodarowanie danego obiektu może stać się materiałem eksportowym – w tym przypadku będzie to eksport idei, która, sprawdzona w jednej lokalizacji, z powodzeniem może także funkcjonować w innej. Poza tym dziedzictwo może stać się cennym elementem rozwoju ekonomii społecznej, łączącej aktywizację zawodową lokalnych społeczności z działaniami na rzecz rozwoju regionu oraz ochrony jego dorobku kulturowego. Nie wolno także zapominać

²³⁶ M. Murzyn-Kupisz, *op. cit.*, s. 250, 253.

²³⁷ *Ibidem*, s. 252-253.

o aspekcie lokalnych podatków, płaconych nie tylko przez instytucję gospodarującą danym obiektem, ale i przez wszystkie powiązane z nim lub prosperujące dzięki niemu przedsiębiorstwa²³⁸. Niekiedy zagospodarowanie dziedzictwa kulturowego może skutkować również – z racji rewitalizacji otoczenia i wzrostu jego atrakcyjności – wzrostem cen pobliskich nieruchomości, przy czym zjawisko to, w przypadku zbyt dużej konsumpcji jego efektów przez osoby niepartycypujące w inwestycji, wcale nie musi przełożyć się na oczekiwane korzyści, zarówno dla inwestora, jak i okolicy²³⁹. Zależność ta jednakże w małym stopniu dotyczy obiektów fortyfikacji nowożytnej z dwóch powodów – po pierwsze nie stanowią one obiektywnie dość atrakcyjnego sąsiedztwa pod względem estetycznym, nawet po zagospodarowaniu i rewitalizacji, zaś po drugie zazwyczaj znajdują się w miejscach położonych poza obszarami zurbanizowanymi, często w terenach leśnych bądź przyrodniczo cennych, objętych mniej lub bardziej rygorystyczną ochroną, a zatem niezbyt interesujących z punktu widzenia inwestycji w nieruchomości.

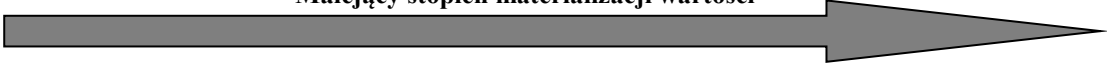
Podsumowując, dziedzictwo kulturowe, niezależnie od swojego rodzaju czy źródła pochodzenia, zawsze posiada pewną wartość, na którą składają się zarówno elementy kulturowe, jak i ekonomiczne. Złożoność tych drugich jest niezwykle duża, co przedstawiono w tabeli 13.

Z punktu widzenia *stricte* ekonomicznego, najistotniejsze są położone skrajnie z lewej strony bezpośrednie wartości użytkowe, które najsilniej przekładają się na gospodarczą stronę funkcjonowania dziedzictwa kulturowego i związane z tym wymierne korzyści. W miarę przesuwania się w prawą stronę schematu, zmniejsza się bowiem rzeczywista materializacja wartości danego dziedzictwa kulturowego – o ile w przypadku pośredniej wartości użytkowej można jeszcze wyodrębnić pewne elementy, dzięki którym dziedzictwo materialne pozytywnie wpływa na lokalne stosunki ekonomiczne (wizerunek, jakość środowiska życia czy kształtowanie kapitału społecznego), to grupa wartości pozaużytkowych koncentruje się raczej na aspekcie samej świadomości obecności dziedzictwa, ewentualnie wspartej dostrzeganiem możliwości jego potencjalnego wykorzystania użytkowego (a więc i ekonomicznego) w przyszłości. Warto podkreślić, iż w zasadzie wszystkie z wyżej wymienionych elementów mają odniesienie także do obiektów fortyfikacyjnych, choć nie zawsze w przypadku konstrukcji XX-wiecznych (np. miejsce praktyk religijnych – o ile liczne są kaplice w dawnych obiektach zamkowych, to trudno znaleźć ich odpowiedniki w betonowych schronach; podobnie jest w przypadku miejsc zamieszkania).

²³⁸ *Ibidem*, s. 253.

²³⁹ *Ibidem*, s. 253-254.

Tabela 13. Wartości ekonomiczne nieruchomości dobra kultury

Całościowa wartość ekonomiczna nieruchomości dobra kultury:				
Wartości użytkowe:		Wartości pozaużytkowe:		
bezpośrednia wartość użytkowa:	pośrednia wartość użytkowa:	opcyjna:	istnienia:	spuścizny:
Dochody z wynajmu lub udostępniania; Miejsce zamieszkania; Miejsce działalności gospodarczej: - produkcji przemysłowej, - produkcji rzemieślniczej, - świadczenia usług; Miejsce spędzania czasu wolnego i rekreacji; Miejsce konsumpcji kulturalnej i rozrywkowej; Miejsce konsumpcji turystycznej; Miejsce praktyk religijnych; Miejsce przemieszczania się (komunikacji).	Wizerunek; Jakość środowiska życia; Jakość estetyczna; Doznania duchowe; Poczucie dumy; Interakcja społeczna (kapitał społeczny); Zbiorowa i indywidualna tożsamość; Wartości poznawcze i edukacyjne.	Zachowanie możliwości czerpania wartości użytkowych w przyszłości.	Wartości autoteliczne, takie jak unikalność, wartość artystyczna, wartość symboliczna.	Spuścizna historyczna, altruizm wobec przyszłych pokoleń.
Malejący stopień materializacji wartości 				

Źródło: M. Murzyn-Kupisz, *Spojrzenie na wartości obiektów zabytkowych z perspektywy ekonomiki kultury*, [w:] B. Szmygin (red.), *Wartościowanie w ochronie i konserwacji zabytków*, PKN ICOMOS, Politechnika Lubelska, Warszawa 2012, s. 137.

Oczywiście oddziaływanie turystyki ukierunkowanej na dziedzictwo kulturowe na ekonomię danego regionu jest bardzo silnie powiązane z pewnymi cechami tak samego miejsca, jak i realizowanego w nim ruchu turystycznego. Od nich bowiem w dużej mierze zależy czy i w jakim stopniu będą mogły zaistnieć opisane w dalszej części relacje. Są to mianowicie:

- ✓ położenie geograficzne,
- ✓ dostępność komunikacyjna,
- ✓ skala i marka obiektu,
- ✓ otwartość społeczności lokalnej na turystów i udostępnienie dziedzictwa,
- ✓ wielkość miejscowości, w której znajduje się obiekt,
- ✓ charakter ruchu turystycznego²⁴⁰.

²⁴⁰ *Ibidem*, s. 254-255.

O ile rola pierwszych trzech punktów wydaje się być dość oczywista (atrakcyjność i dogodność lokalizacji, renoma i kompleksowość oferty), to już kolejne wymagają nieco bardziej wnikliwej charakterystyki.

Otwartość mieszkańców na przyjezdnych, właściwa percepcja wartości dziedzictwa i możliwości jego komercyjnego zdyskontowania stanowią warunek *sine qua non* dalszego zagospodarowania i wykorzystania turystycznego obiektu, a tym samym osiągania z tego tytułu wymiernych korzyści. Bez tego bowiem niemożliwe jest zaistnienie efektu mnożnikowego, zwłaszcza o pożądanej wielkości. Co więcej, wpływ społeczności lokalnych na wielkość mnożnika dodatkowo multiplikowany jest w tym układzie przez określone umiejętności i skłonności jednostek bądź grup do podejmowania przedsiębiorczych działań oraz wystąpienie złożonego zjawiska gościnności, determinującego powstanie (bądź nie) tzw. przestrzeni gościnnej, rozumianej jako takie przygotowanie obszaru recepcji turystycznej, które umożliwia *bezpieczny i wygodny pobyt odwiedzającym*²⁴¹. Przestrzeń ta charakteryzuje się własną formułą gościnności, którą można sprowadzić do relacji między miejscowymi (gospodarzami) a przyjezdnymi (odwiedzającymi). Co ważne, relacja ta ma nie tylko charakter psychologiczny, ale i ekonomiczny, albowiem stymuluje lub destymuluje przepływ pieniądza na danym obszarze²⁴² oraz tworzy jego przewagę konkurencyjną i prowadzi do turystycznej komercjalizacji, zwłaszcza w przypadku braku wyjątkowych atrakcji i dobrze rozwiniętej infrastruktury²⁴³.

Rozmiar miejscowości docelowej, w której znajduje się obiekt dziedzictwa kulturowego, determinuje w znacznym stopniu skalę zaistnienia efektów mnożnikowych uzyskanych dzięki temu dziedzictwu, także dzięki turystyce. Prawidłowością jest bowiem, że im miejscowość ta jest mniejsza, tym bardziej kurczą się potencjalne efekty mnożnikowe (wspomniane wyciekanie). Zasada ta wynika nie tylko z ograniczonej podaży pracy, towarów i usług, ale również ograniczonych możliwości zakrojonych na szerszą skalę inwestycji i wykreowania kompleksowego produktu turystycznego. Dlatego w niewielkich ośrodkach, które w dużej mierze bazują na posiadanym dziedzictwie i jego turystycznej adaptacji (a tak właśnie zazwyczaj jest w przypadku analizowanych obiektów fortyfikacji nowożytniej) można zaobserwować dużo większe bezpośrednie efekty ekonomiczne niż efekty mnożnikowe.

Kolejnym rozbudowanym czynnikiem, decydującym o gospodarczych korzyściach z posiadania zagospodarowanego dziedzictwa, jest sam charakter odbywającego się w nim ruchu turystycznego, zwłaszcza zaś takie parametry jak jego sezonowość oraz czas pobytu turystów w regionie. Oba mają silny wpływ na generowane dzięki dziedzictwu przychody – ten pierw-

²⁴¹ J. Kaczmarek, A. Stasiak, B. Włodarczyk, *Przestrzeń gościnna - kilka uwag o konkurencyjności regionów*, [w:] G. Gołembski (red.), *Turystyka jako czynnik...*, op. cit., s. 140.

²⁴² *Ibidem*, s. 141.

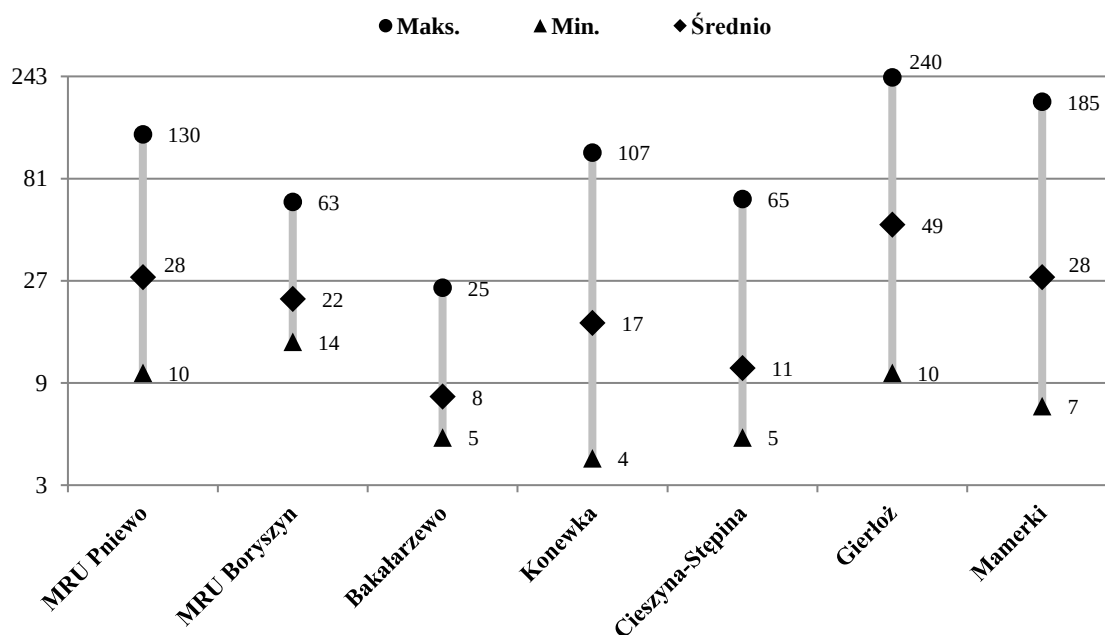
²⁴³ *Ibidem*, s. 144-147.

szy ogranicza je silnie do określonego okresu w ciągu roku, drugi zaś skutek redukcji efektu mnożnikowego przy wysokim udziale odwiedzających jednodniowych, albowiem efekt ten jest obserwowany najsilniej przy dużych wydatkach, a takie wiążą się przede wszystkim z zakwaterowaniem i wyżywieniem²⁴⁴. Mniej istotny natomiast wydaje się w wypadku obiektów fortyfikacyjnych rodzaj i wielkość segmentu rynkowego, albowiem – mimo pozornej specjalizacji – stanowią one atrakcje dość uniwersalne, wzbudzające zainteresowanie niezależnie od wieku, płci i ogólnych preferencji turystów.

4.1.2. Wielkość i struktura wydatków ponoszonych przez turystów w ramach zwiedzania obiektów

Analizowane w tym podrozdziale wartości są w dużej mierze wynikiem wcześniejszego przygotowania oraz dywersyfikacji oferty poszczególnych tras – im bardziej jest ona ograniczona i mniej atrakcyjna, tym mniejsze stają się możliwości pozyskania środków finansowych od odwiedzających.

Na wykresie 1 zaprezentowano rozpiętość oraz średnią wielkość wydatków ponoszonych przez respondentów przy zwiedzaniu poszczególnych obiektów fortyfikacyjnych.

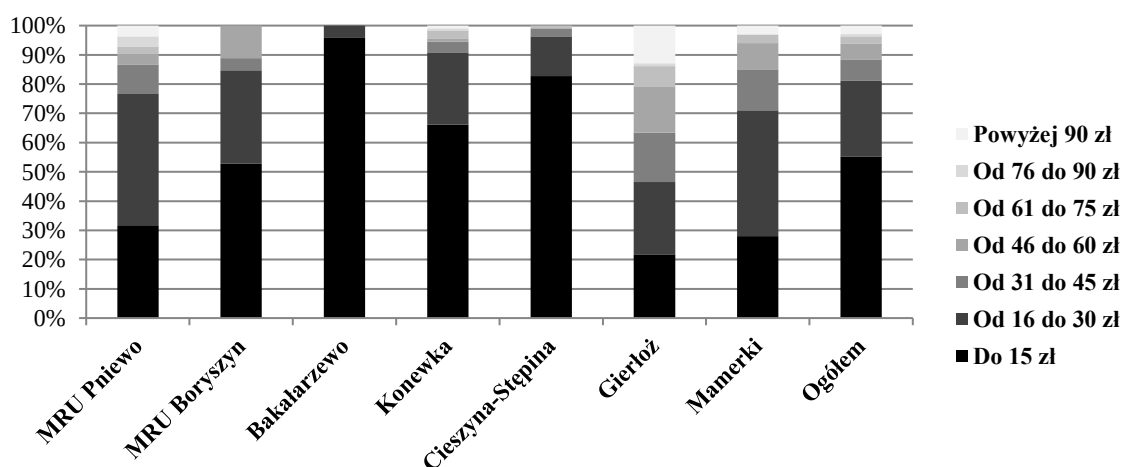
Wykres 1. Rozpiętość oraz średnia wielkość wydatków ponoszonych przez turystów w ramach zwiedzania poszczególnych obiektów [zł]
(źródło: badania własne)

Najwyższe średnie wartości wydatków turystów zaobserwowano w Gierłożu, Pniewie i Mamerkach, najniższe zaś w Bakalarzewie oraz Cieszynie-Stępinie. Niewątpliwie w dużej mierze jest to odzwierciedleniem cen biletów wstępów do poszczególnych miejsc, ale jedno-

²⁴⁴ M. Murzyn-Kupisz, *op. cit.*, s. 254-255.

ceśnie stanowi potwierdzenie tego, iż trasy turystyczne posiadające najgorsze przygotowanie w zakresie zaplecza socjalno-technicznego oraz oferty dodatkowej dla odwiedzających mają dużo mniejsze możliwości nakłonienia przyjezdnych do pozostawienia tam swoich pieniędzy. Najlepiej widoczne jest to w przypadku Bakalarzewa, które charakteryzuje się także najmniejszą rozpiętością wydatkową, wynoszącą zaledwie 20 zł. Pojedynczy odwiedzający zostawiali tu najwyżej 25 zł, gdyż – poza podstawowym wydatkiem, czyli opłaceniem wejścia – po prostu nie mieli na co przeznaczyć swoich środków. Największą rozpiętość, tak jak w przypadku średniego wydatku, odnotowano także w Gierłozie i wyniosła ona aż 230 zł. Świadczy to tylko o wysokiej dywersyfikacji miejscowej oferty, która potrafi zaspokoić turystów zarówno z mniej, jak i bardziej zasobnymi portfelami. Podobnie jest w Mamerkach (178 zł), Pniewie (120 zł) i Konewce (103 zł). Nieco wyjątkowo na tym tle jawi się Boryszyn, który ma względnie wysoką wartość średnią, ale drugą najgorszą rozpiętość – tym samym potwierdza on z jednej strony wagę cen biletów (średnia), a z drugiej – rolę całej bazy towarzyszącej (rozpiętość). Ciekawym przykładem są także Mamerki, gdzie wysoka średnia jest nie tylko wynikiem cen biletów, ale i efektem odpłatnego pożyczania latarek do nieoświetlonych schronów – stanowi to przykład przemyślanej komplementarności oferty. Wzorcem pozostaje jednak przykład Gierłozy, gdzie osiągnięto największe wskazania w obu rozpatrywanych zakresach, przy czym uzyskana średnia była ponad sześciokrotnie większa niż w ostatnim Bakalarzewie (rozpiętość 11,5 razy) oraz o 75% wyższa od drugiego rezultatu (rozpiętość o prawie 30%) i ponad dwukrotnie przekroczyła średnią ogólną dla wszystkich tras turystycznych, wynoszącą w przybliżeniu 23 zł.

Procentowy rozkład wielkości wydatków objętych badaniem turystów, poniesionych w ramach zwiedzania poszczególnych obiektów, przedstawiono na wykresie 2.

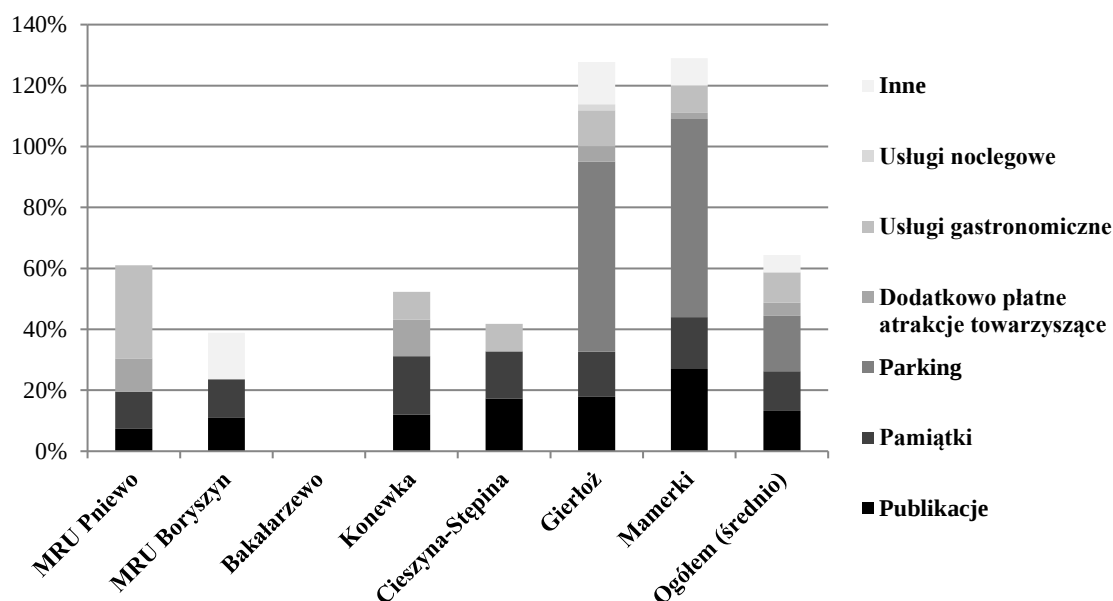
Wykres 2. Rozkład wielkości wydatków ponoszonych przez turystów w ramach poszczególnych obiektów i ogółem [%]

(źródło: badania własne)

Zdecydowana większość, bo aż ponad 80% respondentów, wydatkowała kwoty mieszczące się w dwóch najniższych przedziałach, a więc łącznie do 30 zł. Sytuacja taka dominowała we wszystkich obiektach (od 71 do nawet 100% wskazań w przypadku Bakałarzewa) z wyjątkiem Gierłóży, gdzie te dwie grupy stanowiły nieco mniej niż połowę wszystkich wskazań. Była to też jedyna trasa, gdzie udział wskazań z najwyższego przedziału (powyżej 90 zł) przekroczył próg 10%. Jednak w skali wszystkich obiektów udział aż trzech najwyższych przedziałów wydatków okazał się marginalny i wyniósł niewiele ponad 6%. Przytoczone wyniki potwierdzają poczynione już wcześniej obserwacje, że wielkości wydatkowanych kwot są silnie powiązane z dywersyfikacją oferty w ramach każdej z tras turystycznych – tam, gdzie na turystów czekało odpowiednie zaplecze socjalno-techniczne i funkcjonowały atrakcje dodatkowe, tam wewnętrzne zróżnicowanie skali ponoszonych wydatków było dużo bardziej widoczne (Gierłoż, Mamerki czy Pniewo). Tam z kolei, gdzie oferta była uboga (Bakałarzewo, Cieszyna-Stępina), odwiedzający zostawiali minimalne kwoty, albowiem – nawet gdyby chcieli – nie mieli ich zwyczajnie na co przeznaczyć. Oczywiście uzyskane wyniki są także rezultatem obowiązujących w poszczególnych miejscach cen wstępu (co dobrze można zaobserwować na przykładzie Boryszyna i Konewki, gdzie opłaty były względem całej grupy odpowiednio wysokie i niskie, co rzutowało na końcowy rozkład), jednak nie tłumaczą one w pełni wewnętrznej dywersyfikacji wydatków we wskazanych trasach. Potwierdza to zatem celowość rozwoju infrastruktury towarzyszącej poszczególnym obiektom, gdyż wiąże się z możliwością pozyskiwania większych środków od odwiedzających.

Na wykresie 3 zaprezentowano podział ponoszonych przez turystów wydatków ze względu na przeznaczenie.

Przekrojowe wyniki dla wszystkich tras turystycznych pokazują, iż statystycznie nieco ponad sześciu na dziesięciu turystów korzysta z szeroko pojmowanej oferty dodatkowej danego miejsca. Najczęstszym wydatkiem, ponoszonym przez niemal co piątego badanego, była opłata parkingowa. Rezultat ten jest jednak wyłącznie efektem rozwiązań wprowadzonych na trasach w Mamerkach i Gierłóży, gdzie jest ona obowiązkowa w przypadku przybycia na miejsce docelowe własnym środkiem lokomocji – w tych obiektach jej uiszczenie deklarowało niemal aż po $\frac{2}{3}$ badanych. Pokazuje to zatem, iż jej wprowadzenie może być zasadne i opłacalne w przypadku miejsc z odpowiednio rozbudowaną infrastrukturą. Najchętniej dokonywanym, już zupełnie wolicjonalnym zakupem, okazały się pamiątki i publikacje, na które decydowało się średnio po 13% badanych. Co dziesiąty respondent korzystał z bazy gastronomicznej, a średnio jedynie co dwudziesty z atrakcji towarzyszących lub innych, płatnych usług. Ciekawie przedstawiają się wyniki uzyskane dla poszczególnych tras, pozwalające na wnioskowanie o jakości i specyfice ich oferty. I tak, publikacje największą popularnością cieszyły

Wykres 3. Rodzaje wydatków ponoszonych przez turystów w ramach poszczególnych obiektów i ogółem według celu (z pominięciem opłat wstępu)²⁴⁵ [%]

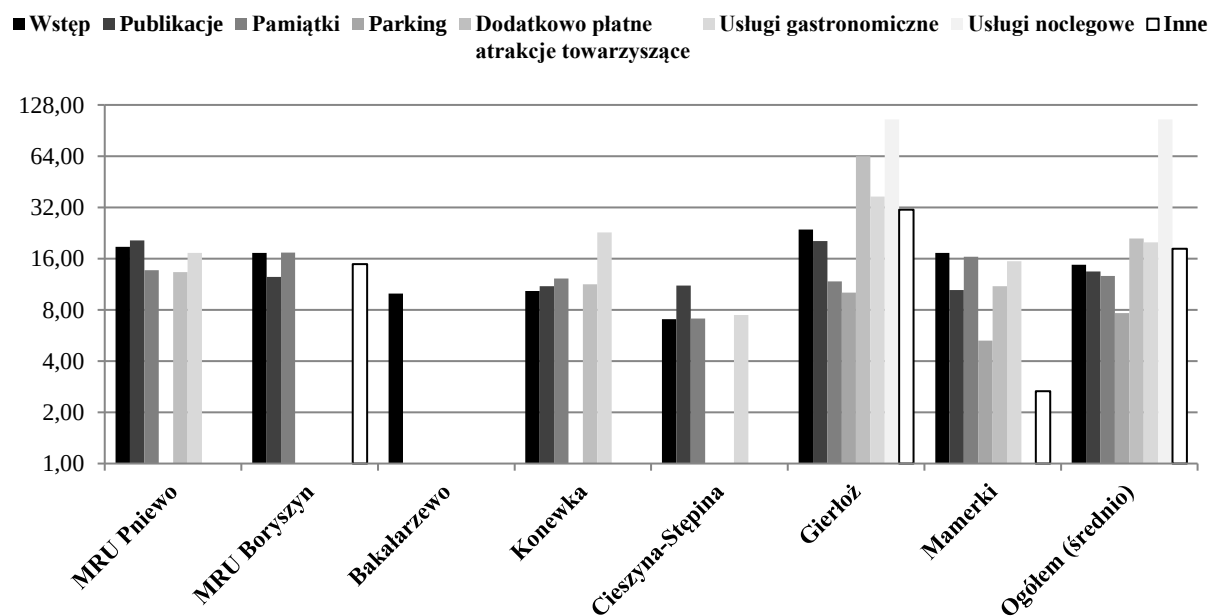
(źródło: badania własne)

się w Mamerkach (27% wskazań) i Gierłoży (prawie co piąty objęty badaniem), zaś najmniej w Pniewie (tylko 7%) i Boryszynie (co dziesiąty respondent). Widać na tym przykładzie, iż w miejscach, które obowiązkowo muszą być zwiedzane z przewodnikiem, bardziej zaspokajana jest ciekawość turystów i uznają oni ilość i jakość dostarczonych im informacji za satysfakcjonujące. Odwrotnie jest natomiast tam, gdzie zwiedzanie odbywa się indywidualnie i dodatkowo na sporym obszarze, gdzie informacje na temat trasy i jej obiektów są nieliczne oraz niedostępne na bieżąco, a jedynie umieszczone w jednym punkcie (np. w postaci tablic). Pamiątki cieszyły się zbliżoną popularnością we wszystkich obiektach (od 12 do 19% odpowiedzi respondentów), przy czym więcej osób decydowało się na nie w miejscach, które nie posiadają tras podziemnych – być może jest to efektem konieczności kompensacji pewnego niedoboru silnych wrażeń, gdy tymczasem spacer tunelami zapewnia odpowiednio mocne i wyraziste wspomnienia z pobytu w danym obiekcie. Atrakcje towarzyszące najczęściej były wybierane w Konewce i w Pniewie – ponad dwukrotnie mniejsze zainteresowanie towarzyszyło im w Gierłoży. Prawdopodobnie czynnikiem decydującym w tym wypadku była atrakcyjność cenowa, albowiem oferta w tym zakresie w tego typu miejscach jest względnie analogiczna, w Gierłoży zaś z pewnością najbardziej rozbudowana. Potwierdzeniem tego spostrzeżenia jest

²⁴⁵ W przytoczonych wynikach zdecydowano się pominąć kategorię związaną z opłaceniem wstępu, gdyż – z racji swej obligatoryjności – była ona wskazywana średnio aż przez 95% respondentów, zatem zdarzały się tylko jednostkowe przypadki osób, którym ktoś kupił bilet. Umieszczenie jej zaś na jednym wykresie z pozostałymi, mniej licznie reprezentowanymi kategoriami wydatków, znacząco obniżyłoby ogólną czytelność danych. Z racji przyjętego rozwiązania, na wykresie zabrakło wskazań dla Bakałarzewa, gdzie jedynym możliwym do poniesienia wydatkiem był właśnie zakup biletu wstępu.

zainteresowanie usługami gastronomicznymi – mimo iż najlepiej jakościowo prezentuje się tu ponownie Gierłoż (profesjonalna i względnie droga restauracja), to zaledwie 12% badanych skorzystało tutaj z tego typu usług, a więc niewiele więcej niż w znacznie bardziej prowizorycznej i ubogiej w zakresie oferty Cieszynie-Stępinie czy Mamerkach. Z kolei niemal aż co trzeci respondent poniósł wydatek na jedzenie i napoje w Pniewie – zatem wśród turystów istnieje zainteresowanie tego typu usługami, jednak decydująca pozostaje ich cena. Jedynym miejscem, w którym oferowane są noclegi, jest Gierłoż, jednak ich udział w ogóle wydatków jest znikomy (zaledwie 2%). Ciekawą kategorią pozostają natomiast „Inne”, którą wskazywali respondenci w Boryszynie i Gierłoży (odpowiednio 14 i 15%) oraz Mamerkach (prawie co dziesiąty objęty badaniem). W tych dwóch pierwszych przypadkach był to dodatkowo płatny przewodnik, który w Boryszynie, choć obligatoryjny, jest dostępny za darmo tylko o wybranych godzinach, zaś w pozbawionej informacji dla turystów Gierłoży znacząco podnosi atrakcyjność zwiedzania. Z kolei w Mamerkach był to wynajem już wspomnianych latarek. Przykłady te, choć nie do końca pożądane z punktu widzenia oczekiwań turystów, pokazują, że dobrze przemyślana i komplementarna względem pozostałych usług oferta, znajdzie dość liczne – względem pozostałych propozycji – grono nabywców.

Średnie wydatki, poniesione w ramach poszczególnych kategorii przez korzystających z nich turystów, zaprezentowano na wykresie 4.

Wykres 4. Średnie wydatki ponoszone przez turystów korzystających z poszczególnych rodzajów usług [zł]

(źródło: badania własne)

W przekroju wszystkich tras największe wydatki deklarowali respondenci odwiedzający Wilczy Szaniec w Gierłoży – było to także jedyne miejsce, gdzie zaobserwowano płatności we

wszystkich możliwych kategoriach, dodatkowo w większości osiągające największe wartości wśród wszystkich objętych badaniem obiektów. Przekrojowo na drugim biegunie ponownie znalazło się Bakalarzewo, gdzie odnotowane wartości wprawdzie nie były najniższe dla całej grupy (jeszcze niższe zaobserwowano w Cieszynie-Stępinie), ale jedynymi wydatkami były tutaj te ponoszone na opłacenie wstępu. Obserwacja rozkładu danych uzyskanych dla pozostałych miejsc potwierdza sprzężenie między atrakcyjnością i rozbudowaniem oferty a rozmiarem pozyskiwanych od turystów środków. Oczywiście wysokość wydatków ponoszonych przez zwiedzających jest także odzwierciedleniem polityki cenowej w każdym z analizowanych miejsc (zwłaszcza w kontekście biletów), niemniej jednak tylko ciekawa oferta ma szansę zostać uznana za wartą określonych pieniędzy, a tym samym znaleźć odpowiednio liczne grono nabywców. Można to zaobserwować przede wszystkim na przykładzie usług gastronomicznych, na które największe wydatki miały miejsce w Gierłozie, gdzie znajduje się profesjonalny lokal z bogatą ofertą, ale także w przypadku pamiątek czy publikacji, gdzie uzyskiwane wartości były przekrojowo do siebie zbliżone, z wyróżnieniem wszakże *in plus* tych miejsc, w których funkcjonowało odpowiednie zaplecze dla sprzedaży tego typu asortymentu (Pniewo, Boryszyn, Gierłóż). Potwierdzeniem tego, iż towarzyszące danej trasie odpowiednie zaplecze usługowe skłania turystów do większych wydatków, są ogólne średnie wyniki z wszystkich objętych badaniem miejsc – najwyższe wydatki odnotowano bowiem właśnie w kategoriach związanych z noclegami, gastronomią oraz dodatkowymi atrakcjami. Znaczące płatności zaobserwowano także w kategorii *Inne*, co wiązało się głównie z wysokimi kosztami wykupywanych dodatkowo usług przewodnickich – pokazuje to zatem, iż tam, gdzie przewodnik nie jest w cenie wstępu, warto wprowadzić tego typu ofertę. Najmniej respondenci przeznaczali na parking, jednak należy pamiętać, iż dla zmotoryzowanych była to opłata obowiązkowa, a zatem nie mogła być za wysoka, aby znacząco nie podnosić kosztu całościowego wstępu na poszczególne trasy. Co ciekawe, średnie wydatki ogółem na publikacje i pamiątki, a więc rzeczy powszechnie kojarzone z wakacyjnymi zakupami, były jednymi z najniższych i ukształtowały się nawet poniżej średniej ogólnej ceny wejściówki. Mimo tego nadal stanowiły znaczący udział w grupie wszystkich wydatków (wykres 3), co oznacza, iż turyści chętniej kupują mniejsze, a zatem i mniej kosztowne upominki i wydawnictwa. Prawdopodobnie jest to wynikiem m.in. dość dużych kosztów związanych z samym wejściem na określone trasy, co w oczywisty sposób zmniejsza pulę środków dostępnych na dalsze zakupy.

4.1.3. Lokalna przedsiębiorczość powiązana z branżą turystyczną

Z racji scharakteryzowanych już we wcześniejszych rozdziałach złożonych i wielopłaszczyznowych zależności między turystyką a lokalną ekonomią, niezmiennie trudno jest oszaco-

wać bezpośredni wpływ konkretnych inwestycji turystycznych na zmiany ilościowe zachodzące w miejscowej gospodarce. Jest to tym bardziej skomplikowane, iż niektóre przedsiębiorstwa powstają w oparciu o wiele sprzyjających przesłanek, wśród których nie zawsze dominującą musi być ta w postaci wzmożonego ruchu turystycznego. Co więcej, mogą to być podmioty zorientowane w pierwszej kolejności na działalność zaspokajającą rozbudzone potrzeby społeczności lokalnej, nie zaś osób przyjezdnych. Z tego też względu przy analizie wielkości zjawiska z wykorzystaniem ogólnie dostępnych danych statystycznych dotyczących gospodarki gmin według REGON, należy skupić się na sekcjach i działach, które w jakiś sposób bezpośrednio można powiązać z funkcjonowaniem branży turystycznej²⁴⁶. W ramach klasyfikacji PKD 2004, obowiązującej do końca 2009 roku, były to sekcje:

- ✓ G (handel hurtowy i detaliczny; naprawa pojazdów samochodowych, motocykli oraz artykułów użytku osobistego i domowego);
- ✓ H (hotele i restauracje);
- ✓ I (transport, gospodarka magazynowa i łączność), której dział 63 obejmował także działalność związaną z turystyką;
- ✓ O (działalność usługowa komunalna, społeczna i indywidualna, pozostała), której dział 92 obejmował działalność związaną z kulturą, rekreacją i sportem²⁴⁷.

Z kolei w ramach obowiązującej od stycznia 2008 roku klasyfikacji PKD 2007 są to sekcje i wchodzące w ich skład działy, w ramach których wyszczególniono wybrane podklasy, najsilniej powiązane z turystyką:

- ✓ G (handel hurtowy i detaliczny; naprawa pojazdów samochodowych, włączając motocykle):
 - dział 47, obejmujący handel detaliczny, z wyłączeniem handlu detalicznego pojazdami samochodowymi;
- ✓ H (transport i gospodarka magazynowa):
 - dział 49, obejmujący transport lądowy i rurociągowy (w tym m.in. transport kolejowy pasażerski międzymiastowy, transport lądowy pasażerski miejski i podmiejski oraz działalność taksówek osobowych);
 - dział 50, obejmujący transport wodny (w tym transport wodny śródlądowy pasażerski);
 - dział 51, obejmujący transport lotniczy (w tym transport lotniczy pasażerski);
- ✓ I (działalność związana z zakwaterowaniem i usługami gastronomicznymi):

²⁴⁶ Na podstawie szczegółowego opisu profilu działalności przedsiębiorstw, klasyfikowanych do poszczególnych sekcji i działów: http://stat.gov.pl/Klasyfikacje/doc/pkd_07/pdf/3_PKD-2007-wyjasnienia.pdf [dostęp 24.01.2016].

²⁴⁷ http://stat.gov.pl/bdl/app/slow_inne.klas_pkd2004 [dostęp 24.01.2016].

- dział 55, obejmujący zakwaterowanie (w tym m.in. hotele i podobne obiekty zakwaterowania, obiekty noclegowe turystyczne i miejsca krótkotrwałego zakwaterowania oraz pola kampingowe i pola namiotowe);
- dział 56, obejmujący działalność usługową związaną z wyżywieniem (w tym m.in. restauracje i inne stałe placówki gastronomiczne, ruchome placówki gastronomiczne, catering oraz przygotowywanie i podawanie napojów, obejmujące m.in. bary, tawerny i puby);
- ✓ N (działalność w zakresie usług administrowania i działalność wspierająca):
 - dział 79, obejmujący działalność organizatorów turystyki, pośredników i agentów turystycznych oraz pozostałą działalność usługową w zakresie rezerwacji i działalności z nią związane (w tym działalność pilotów wycieczek i przewodników turystycznych oraz działalność w zakresie informacji turystycznej);
- ✓ R (działalność związana z kulturą, rozrywką i rekreacją):
 - dział 90, obejmujący działalność twórczą związaną z kulturą (w tym m.in. działalność związana z wystawianiem przedstawień artystycznych, artystyczna działalność twórcza oraz działalność obiektów kulturalnych);
 - dział 91, obejmujący działalność bibliotek, archiwów, muzeów oraz pozostałą działalność związaną z kulturą (w tym m.in. działalność muzeów historycznych i wojskowych, działalność historycznych miejsc i budynków oraz podobnych atrakcji turystycznych i działalność obszarów i obiektów ochrony przyrody);
 - dział 93, obejmujący działalność sportową, rozrywkową i rekreacyjną (w tym m.in. działalność obiektów sportowych, działalność obiektów służących poprawie kondycji fizycznej, działalność wesołych miasteczek i parków rozrywki oraz pozostała działalność rozrywkowa i rekreacyjna, obejmująca m.in. wypożyczalnie sprzętu rekreacyjnego, plaże, jarmarki, widowiska i dyskoteki)²⁴⁸.

Jak można zauważyć, niektóre z wymienionych powyżej sekcji dotyczą dość szerokiej gamy aktywności, niekoniecznie w pierwszej chwili kojarzących się z działalnością turystyczną. Jest to zwłaszcza widoczne w przypadku PKD 2004, dla której dostępne są jedynie dane statystyczne dotyczące sekcji. W przypadku PKD 2007 można już operować wyliczeniami bardziej szczegółowymi, na poziomie konkretnych działów, a zatem zdecydowanie lepiej odpowiadającymi wymogom niniejszej pracy. Jednakże, ze względu na przyjęty horyzont czasowy analizy, niezbędne jest – przynajmniej w celach zaprezentowania skali zjawiska – przytoczenie także informacji zawartych w PKD 2004. Ilościowe zestawienie powiązanych z branżą turystyczną podmiotów gospodarki narodowej w badanych gminach przedstawiono w tabeli

²⁴⁸ http://stat.gov.pl/bdl/app/slow_inne.klas_pkd2007 [dostęp 24.01.2016].

14. (pominięto nieobecny w gminach dział 51 sekcji H – transport lotniczy; kursywą zaznaczono spadki w analizowanym okresie, podkreśleniem wzrosty).

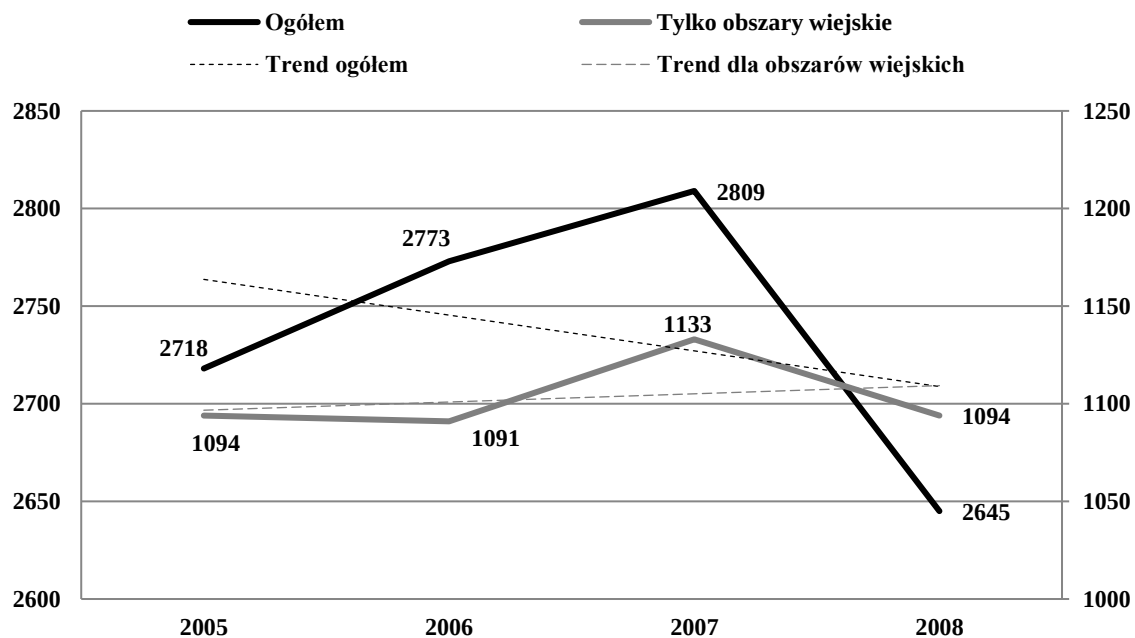
Tabela 14. Liczba podmiotów gospodarki narodowej w rejestrze REGON powiązanych z branżą turystyczną w badanych gminach w latach 2005-2008 (według PKD 2004) i 2009-2014 (według PKD 2007)

Seksja	Dział/Rok	Gmina									Suma	
		Międzyrzecz		Lubrza	Bakalarzewo	Inowłódz	Frysztak	Kętrzyn	Węgorzewo			
		M	W						M	W		
G	2005	782	130	69	35	69	184	135	299	63	1766	
	2006	825	146	70	36	59	184	123	297	62	1802	
	2007	806	150	72	35	62	181	127	298	58	1789	
	2008	699	146	45	42	58	179	139	296	60	1664	
	47 2009	424	100	31	22	34	143	93	201	51	1099	
	47 2010	437	100	34	19	35	140	95	177	48	1085	
	47 2011	397	100	32	19	31	135	86	168	50	1018	
	47 2012	379	99	31	15	21	129	84	164	49	971	
	47 2013	355	104	32	17	25	134	80	156	45	948	
	47 2014	351	104	29	16	25	133	70	150	46	924	
H	2005	79	21	10	0	28	8	15	37	19	217	
	2006	78	24	18	0	24	9	10	37	20	220	
	2007	74	27	25	0	25	9	9	38	20	227	
	2008	64	28	16	0	23	7	9	36	20	203	
	49	2009	122	46	11	11	12	39	26	40	11	318
		2010	120	48	12	12	10	40	28	44	13	327
		2011	114	46	11	10	9	39	31	42	11	313
		2012	106	43	13	8	9	42	29	43	11	304
		2013	98	40	13	8	8	45	26	41	11	290
		2014	102	43	15	10	8	50	28	42	11	309
	50	2009	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
		2010	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
		2011	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
		2012	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
		2013	0	0	0	0	0	0	0	0	1	1
		2014	0	0	0	0	0	0	1	0	1	2
I	2005	131	35	17	4	17	32	36	38	15	325	
	2006	135	38	15	4	13	30	32	42	14	323	
	2007	141	39	16	11	16	38	31	45	11	348	
	2008	126	36	9	9	16	35	32	48	12	323	
	55	2009	3	11	6	0	8	2	4	16	12	62
		2010	5	11	10	0	8	2	4	18	13	71
		2011	6	16	6	0	8	2	4	15	12	69
		2012	8	17	4	0	8	3	2	16	12	70
		2013	6	16	5	0	8	3	2	15	15	70
		2014	7	19	7	0	9	3	2	15	15	77
		2009	59	17	15	0	11	8	5	20	6	141
	56	2010	61	15	14	1	11	9	4	19	8	142
		2011	58	11	11	1	10	6	6	23	9	135
		2012	63	11	8	0	11	6	5	22	9	135
		2013	58	13	6	0	12	7	7	22	7	132
		2014	51	12	5	0	11	11	8	17	9	124
N		79 2009	8	2	0	0	0	0	9	8	1	28
	79 2010	7	3	0	0	0	0	9	8	1	28	
	79 2011	8	3	0	0	1	0	10	7	1	30	
	79 2012	8	3	1	0	1	0	10	6	1	30	
	79 2013	8	2	1	0	1	0	7	5	2	26	
	79 2014	7	2	1	0	1	0	7	4	2	24	
O	2005	160	26	26	9	25	33	18	98	15	410	

		2006	168	27	29	12	19	39	18	100	16	428
		2007	172	28	26	14	20	41	21	102	21	445
		2008	173	29	18	15	25	43	23	109	20	455
R	90	2009	<u>9</u>	1	1	1	<u>1</u>	<u>2</u>	<u>1</u>	6	0	<u>22</u>
		2010	<u>15</u>	2	1	1	<u>2</u>	<u>2</u>	<u>1</u>	6	0	<u>30</u>
		2011	<u>16</u>	0	1	1	<u>2</u>	<u>2</u>	<u>1</u>	5	1	<u>29</u>
		2012	<u>15</u>	0	0	1	<u>2</u>	<u>2</u>	<u>1</u>	6	1	<u>28</u>
		2013	<u>16</u>	1	0	0	<u>1</u>	<u>2</u>	<u>2</u>	6	2	<u>30</u>
		2014	<u>14</u>	1	0	0	<u>2</u>	<u>3</u>	<u>3</u>	6	2	<u>31</u>
	91	2009	1	1	0	1	0	1	2	2	0	8
		2010	1	1	0	1	0	1	2	2	0	8
		2011	1	1	0	1	0	1	2	2	0	8
		2012	1	1	0	1	0	1	2	2	0	8
		2013	1	1	0	1	0	1	2	2	0	8
		2014	1	1	0	1	0	1	2	2	0	8
	93	2009	30	<u>9</u>	<u>4</u>	6	6	<u>5</u>	5	<u>14</u>	<u>7</u>	86
		2010	31	<u>11</u>	<u>4</u>	6	4	<u>5</u>	6	<u>18</u>	<u>7</u>	92
		2011	28	<u>10</u>	<u>4</u>	3	4	<u>6</u>	5	<u>20</u>	<u>8</u>	88
		2012	26	<u>10</u>	<u>5</u>	3	4	<u>6</u>	5	<u>18</u>	<u>8</u>	85
		2013	27	<u>11</u>	<u>5</u>	3	3	<u>6</u>	5	<u>17</u>	<u>8</u>	85
		2014	28	<u>11</u>	<u>7</u>	3	2	<u>6</u>	4	<u>16</u>	<u>8</u>	85

Źródło: opracowanie własne na podstawie Banku Danych Lokalnych.

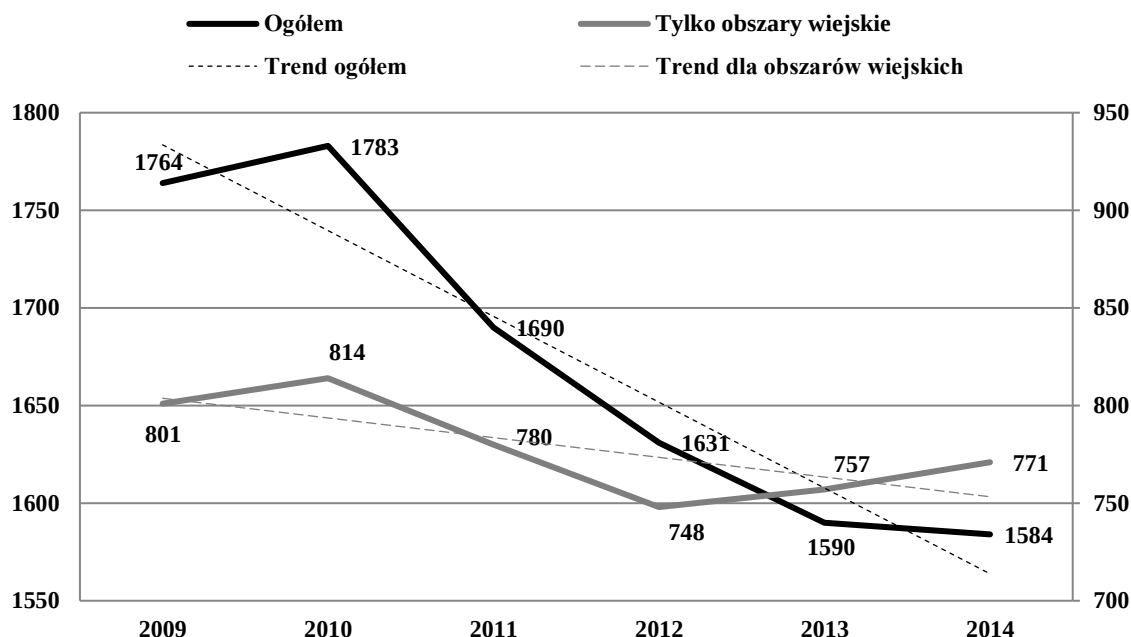
Sumaryczne zmiany liczby przedsiębiorstw dla wszystkich sekcji w latach 2005-2008 w ramach klasyfikacji PKD 2004 zaprezentowano na wykresie 5.

Wykres 5. Zmiany sumarycznej liczby podmiotów gospodarki narodowej w rejestrze REGON według PKD 2004 w sekcjach powiązanych z branżą turystyczną w badanych gminach w latach 2005-2008

(źródło: badania własne)

Z kolei sumaryczne zmiany liczby przedsiębiorstw dla wszystkich działów w sekcjach w latach 2009-2014 w ramach klasyfikacji PKD 2007 przedstawiono na wykresie 6.

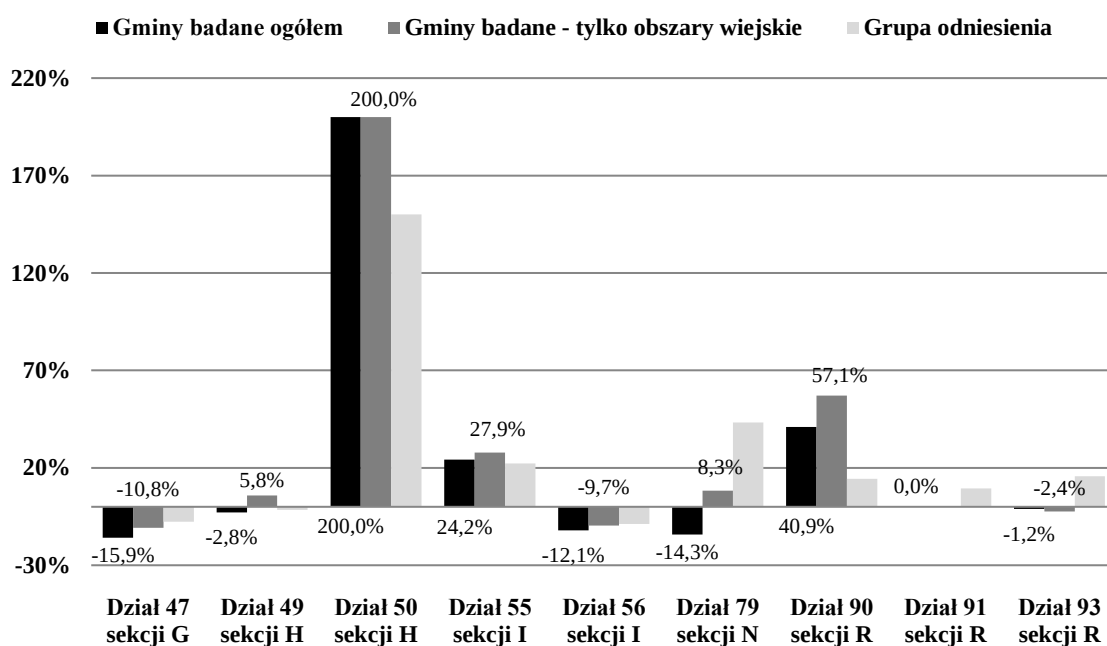
Wykres 6. Zmiany sumarycznej liczby podmiotów gospodarki narodowej w rejestrze REGON według PKD 2007 w sekcjach powiązanych z branżą turystyczną w badanych gminach w latach 2009-2014

(źródło: badania własne)

Zarówno w przypadku klasyfikacji PKD 2004, jak i PKD 2007, liczba podmiotów gospodarczych powiązanych z branżą turystyczną uległa w analizowanym okresie znaczącemu zmniejszeniu, osiągając w 2014 roku zaledwie 58% stanu sprzed 10 lat. Choć w dużej mierze było to spowodowane różnicą w sposobie klasyfikowania podmiotów w ramach PKD 2004 i 2007 (przeskok między jedną a drugą klasyfikacją w latach 2008-2009 pokrywa ponad $\frac{3}{4}$ spadku liczby przedsiębiorstw w badanym okresie), to także w nowej, bardziej szczegółowej klasyfikacji, widoczny jest wyraźny trend spadkowy – w ostatnich 6 latach liczba podmiotów zmalała o około 10%. Nie jest on jednak aż tak gwałtowny i ulega wyraźnemu wyhamowaniu, na co wskazuje minimalna zmiana między dwoma ostatnimi analizowanymi rocznikami (niepełna 0,5%). Warto jednakże podkreślić, iż charakter i dynamika tych zmian były nieco odmienne dla wyłącznie obszarów wiejskich (zatem z pominięciem miast Międzyrzecza i Węgorzewa). W tej grupie również nastąpiło zmniejszenie się liczby podmiotów, ale nie było ono aż tak wyraźne (w 2014 roku istniało nieco ponad 70% liczby podmiotów sprzed 10 lat). Podobnie decydującą rolę w tym spadku odegrała różnica w klasyfikowaniu między PKD 2004 a 2007, pokrywająca tym razem aż 90% zmian w badanym okresie. Z kolei trendy w ramach poszczególnych klasyfikacji dla obszarów wiejskich były dużo bardziej pozytywne aniżeli dla całości gmin – w ramach PKD 2004 końcowa liczba podmiotów pozostała taka sama, jak po-

czątkowa, zaś w ramach PKD 2007 zmniejszyła się zaledwie o niespełna 4%, przy czym pierwotny trend spadkowy (widoczny dla całości gmin w pełnym analizowanym okresie) uległ odwróceniu, co spowodowało zwiększenie się liczby podmiotów w ostatnich dwóch latach o około 3%.

Przedstawione dane liczbowe wskazują, że w analizowanym okresie nie nastąpiło zjawisko ilościowego rozwoju mierzonej całościowo lokalnej przedsiębiorczości związanej z branżą turystyczną, zaobserwowano natomiast tendencję zupełnie odwrotną. Nie znaczy to jednak, że dotyczyło to wszystkich scharakteryzowanych podklas i działów. Procentowe zmiany zaliczonych do nich liczby podmiotów we wszystkich gminach oraz na ich obszarach wiejskich (dla PKD 2007) zaprezentowano na wykresie 7.

Wykres 7. Zmiany liczby podmiotów gospodarki narodowej w rejestrze REGON między 2009 a 2014 roku w wybranych działach PKD 2007 (sekcje powiązane z branżą turystyczną) w grupie badanych gmin, na ich obszarach wiejskich i w grupie odniesienia (w %)

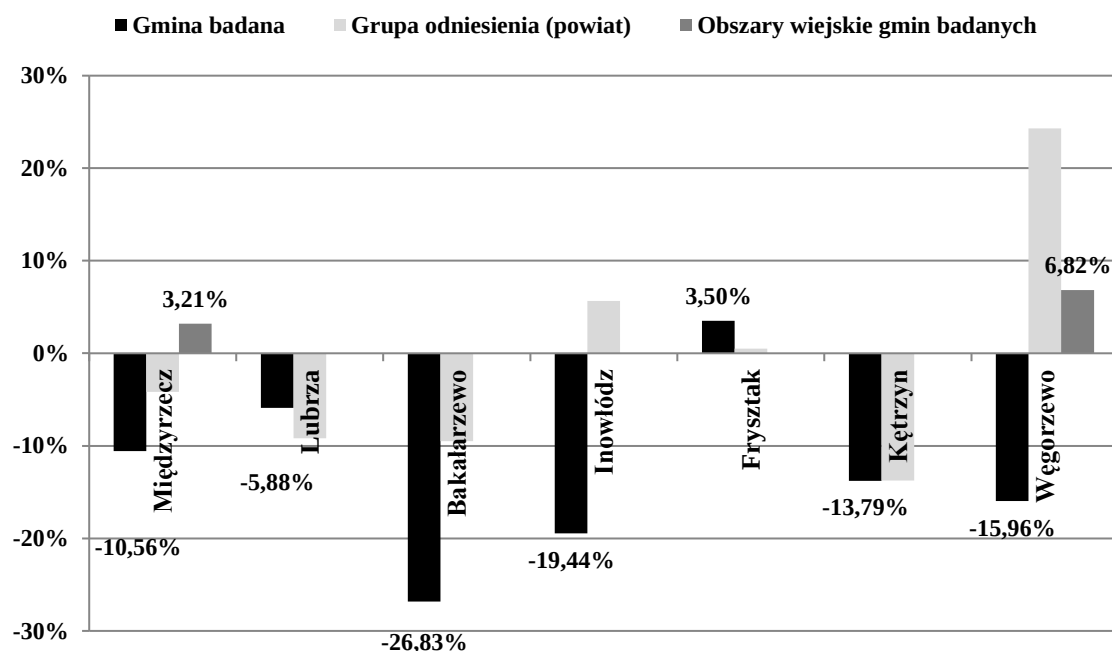
(źródło: badania własne)

Spośród dziewięciu rozpatrywanych działów, w analizowanym okresie wzrost nastąpił jedynie w co trzecim, a w jednym liczba przedsiębiorstw nie uległa zmianie (biblioteki i muzea). Największa zmiana pozytywna nastąpiła w transporcie wodnym, jednak skok ten był spowodowany wcześniejszym brakiem istnienia jakichkolwiek podmiotów z tej branży. Wyraźny wzrost procentowy zaobserwowano także w działalności twórczej związanej z kulturą oraz tej dotyczącej świadczenia usług zakwaterowania. Największe spadki dotyczyły zaś kolejno handlu detalicznego, organizatorów turystyki, pośredników i agentów turystycznych oraz działalności usługowej związanej z żywnością. Nieco inaczej sytuacja przedstawiała się

jednak na obszarach wiejskich, gdzie przemiany przybrały inny kierunek – zaledwie w przypadku jednego działu (sport, rekreacja i rozrywka) wyniki były gorsze niż w gminach ogółem, natomiast aż w pięciu miał miejsce ilościowy wzrost liczby działających podmiotów. Największe zmiany pozytywne i ich zakres dotyczyły tych samych działów, co w przypadku ogółu obszarów gmin, ale do grupy tej dołączyły jeszcze działy organizatorów turystyki, pośredników i agentów turystycznych oraz transportu lądowego. Największe spadki zanotowano natomiast w handlu detalicznym i usługach związanych z wyżywieniem. Na podstawie przytoczonych danych można zatem stwierdzić, iż zaobserwowane na terenach wiejskich badanych gmin zmiany miały generalnie charakter pozytywny i mogły być efektem rozwoju turystyki na tych obszarach – świadczą o tym przede wszystkim wzrosty liczby podmiotów w takich dziedzinach, jak zakwaterowanie, działalność kulturalna i organizatorów turystyki oraz w dalszej kolejności w transporcie. Najbardziej widoczny spadek w dziedzinie handlu detalicznego niekoniecznie musi wiązać się z turystyką, albowiem jest to dział bardzo podatny na ogólną sytuację gospodarczą i tylko pośrednio związany z podróżowaniem. Zastanawiające są natomiast negatywne zmiany w zakresie wyżywienia oraz sportu i rekreacji – być może wynikają one ze specyfiki opisywanych terenów lub prezentowanych przez turystów zmian w podejściu i oczekiwaniach co do rodzaju oraz standardu tych usług. Nie można także zapominać, iż ta druga kategoria posiada ograniczone możliwości rozwoju w kontekście turystyki fortyfikacyjnej, kojarząc się raczej z turystyką kwalifikowaną, a zatem nie musi być bardzo ściśle powiązana z charakteryzowanymi atrakcjami. W porównaniu z grupą odniesienia (wyniki wszystkich pozostałych gmin), rezultaty badanej grupy prezentują się niejednoznacznie. Uwzględniając tak obszary wiejskie, jak i całe gminy, lepszą sytuację zaobserwowano w przypadku prawie połowy rozpatrywanych działów PKD podmiotów badanych (transport lądowy i wodny, zakwaterowanie oraz działalność twórcza związana z kulturą, gdzie, uwzględniając sygnalizowaną już specyfikę przyrostu transportu wodnego, różnica na korzyść podmiotów badanych była najbardziej widoczna). Warto jednakże zwrócić uwagę, iż w pozostałych działach, w których grupa odniesienia zanotowała większe wzrosty lub mniejsze spadki względem jednostek administracyjnych z obiektami fortyfikacyjnymi, dysproporcje między wynikami były znacząco mniej wyraźne, w większości rzędu kilku punktów procentowych. Co symptomatyczne, największą różnicę (35 punktów procentowych) zanotowano w dziale skupiającym organizatorów turystyki, pośredników i agentów turystycznych – w kontekście różnicy w obu analizowanych grupach liczby ośrodków miejskich, raczej pełniących funkcję emisyjną względem recepcyjnych obszarów wiejskich, wydaje się to być zrozumiałe. Drugim pod względem najkorzystniejszej różnicy na rzecz gmin porównawczych (około 17 punktów procentowych) działem był ten odpowiadający za działalność sportową, rozrywkową i rekreacyjną, co także nie powinno dziwić z racji większej liczby

miast w tej grupie, gromadzącej tego typu podmioty choćby z racji większego popytu (liczba mieszkańców), umożliwiającego ciągłość funkcjonowania. Podsumowując można stwierdzić, iż w przekroju ogólnym w gminach badanych zaobserwowano minimalnie korzystniejsze zmiany w sektorze powiązanim z branżą turystyczną niż w grupie porównawczej.

Przedstawione zmiany dotyczyły w różnym stopniu poszczególnych gmin – procentową różnicę między liczbą podmiotów gospodarki narodowej w rejestrze REGON w sekcjach powiązanych z branżą turystyczną między 2009 a 2014 roku według klasyfikacji PKD 2007 w badanych gminach i ich obszarach wiejskich zilustrowano na wykresie 8.

Wykres 8. Zmiany liczby podmiotów gospodarki narodowej w rejestrze REGON (w sekcjach powiązanych z branżą turystyczną) między 2009 a 2014 roku w badanych gminach, na ich obszarach wiejskich i w grupie odniesienia (w %)

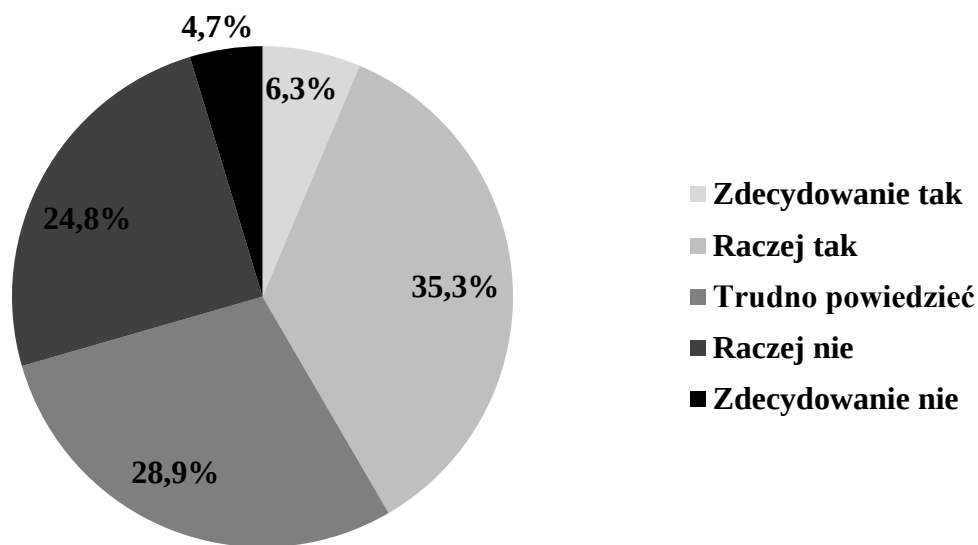
(źródło: badania własne)

W analizowanym okresie, mimo ogólnej, przedstawionej już tendencji spadkowej, w jednej gminie zanotowano niewielki wzrost liczby zarejestrowanych podmiotów. Co ciekawe, wzrost taki nastąpił także na obszarach wiejskich obu gmin miejsko-wiejskich, osiągając w rozpatrywanej grupie największe rozmiary w Węgorzewie. Warto podkreślić, że jednocześnie w tym samym okresie na obszarze miasta Węgorzewa odnotowano dość wyraźny, trzeci wielkościowo spadek liczby przedsiębiorstw. Największe załamanie tego wskaźnika wystąpiło zaś w Bakalarzewie (redukcja o ponad $\frac{1}{4}$ podmiotów) oraz Inowłodzu (niemal $\frac{1}{5}$ podmiotów). Zmiany te bez wątpienia są wypadkową wielu zjawisk i nie można ich tłumaczyć jedynie oddziaływaniem turystyki, pomijając inne czynniki gospodarcze. Dlatego niezwykle trudno jest jednoznacznie określić ich przyczynę, zwłaszcza w kontekście jedynie terytorialnym. Niewątpliwie w badanym okresie mniejsze spadki zanotowały gminy położone na zachodzie Polski (Międzyrzecz i Lubrza) – być może jest to rezultatem stabilniejszego i wyższego poziomu

rozwoju tej części kraju oraz sąsiedztwa bogatych Niemiec, a być może popularności, unikalności i jakości oferowanych tam atrakcji turystycznych (MRU). To drugie przypuszczenie wydaje się wszakże tracić na znaczeniu w kontekście wyników Kętrzyna i obecnego tam obleganego *Wilczego Szańca*, choć nie można zapomnieć o specyfice tego niemal autarkicznego turystycznie miejsca. Należy także pamiętać, iż w wartościach bezwzględnych w analizowanym okresie opisane wahania wynoszą niekiedy zaledwie kilka bądź kilkanaście podmiotów, co wydaje się liczbą niewielką, a jednak potrafi odpowiadać za znaczną część lokalnej gospodarki (jak np. w Bakalarzewie, gdzie niemal 27-procentowy spadek oznaczał ubytek tylko 11 przedsiębiorstw). Uzyskane wyniki rozpatrywane na tle grupy odniesienia (macierzystych powiatów) nie pozwalają na jednoznaczne wnioski, bowiem rozkład jest bardzo zróżnicowany. W dwóch przypadkach zaobserwowano sytuację lepszą w badanych gminach, w jednym zmianę praktycznie identyczną na obu rozpatrywanych poziomach, w czterech zaś gorszą, przy czym w tej grupie znalazły się obie gminy miejsko-wiejskie – w jednej z nich zmiana na poziomie obszarów wiejskich była lepsza, w drugiej zaś wyraźnie gorsza niż w odpowiedniej grupie odniesienia. Może być to spowodowane bardzo wieloma czynnikami (inwestycje w powiatach, powoływanie specjalnych stref, obustronne oddziaływanie ośrodków miejskich itp.), których uwzględnienie przekracza ramy tej pracy. Ciekawy jednak i wart krótkiego komentarza jest przypadek Węgorzewa, głównie z racji małej liczby jednostek samorządu terytorialnego. W przypadku ośrodka centralnego zaobserwowano wyraźny spadek liczby podmiotów, dla obszarów wiejskich zaś wzrost, przy czym znacznie bardziej widoczny dla obu pozostałych gmin wiejskich. Niemniej jednak analiza na poziomie tych właśnie dwóch gmin pozwala na odnotowanie pewnych prawidłowości odpowiadających teorii przesuwania się rozwoju z obszarów centralnych na peryferie, pod warunkiem posiadania przez te drugie określonych i dostępnych walorów. I tak, dla pogranicznej gminy Budry, pozbawionej większych zbiorników wodnych i mającej niższy o 7 punktów procentowych poziom lesistości, wzrost liczby podmiotów wyniósł niespełna 7%, gdy w przypadku gminy Pozezdrze, pełnej mazurskich jezior i lepiej skomunikowanej, było to prawie 37%. Rozpatrując zaś rezultat obszarów wiejskich gminy Węgorzewo należy pamiętać, iż zajmuje ona dwukrotnie większą powierzchnię aniżeli gmina Pozezdrze, a jej duża, północna część znajduje się w sytuacji analogicznej do gminy Budry.

Niewątpliwie czynnikiem, który silnie wpłynął na liczbę funkcjonujących w analizowanym okresie podmiotów, był światowy kryzys, zapoczątkowany w 2007 roku i rzutujący na krajowe gospodarki przez kilka kolejnych lat. Świadczyć o tym może bardzo widoczne załamanie w klasyfikacji PKD 2004 między 2007 a 2008 rokiem oraz dalsze ograniczanie liczby podmiotów, wyhamowujące dopiero w końcu rozpatrywanego przedziału czasowego. Przytoczone dane prezentują jedynie zmianę ilościową zjawiska i niestety nie dają żadnej możliwości wnioskowania na temat zachodzących przekształceń jakościowych. Niemniej jednak badania przeprowadzone wśród lokalnych mieszkańców pokazują, że – przynajmniej w warstwie per-

cepcji społecznej – przystosowanie i udostępnienie obiektów fortyfikacyjnych na potrzeby zwiedzających oraz będący ich następstwem ruch turystyczny postrzegane są dość często jako zjawisko korzystnie wpływające na lokalną gospodarkę (wykres 9).

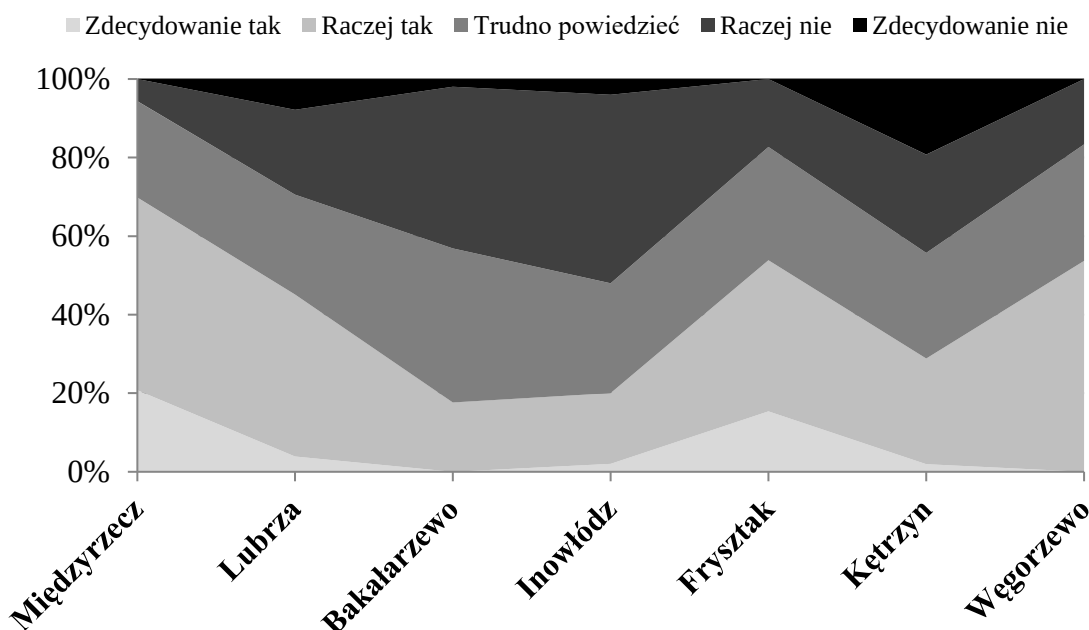
Wykres 9. Postrzeganie przez mieszkańców zjawiska wzrostu lokalnej przedsiębiorczości powiązanej z branżą turystyczną w nawiązaniu do adaptacji obiektu fortyfikacyjnego dla turystyki

(źródło: badania własne)

W objętej badaniem próbie większość respondentów zadeklarowała, że turystyczna adaptacja obiektu fortyfikacyjnego przyczyniła się w ich oczach do rozwoju lokalnej przedsiębiorczości związanej z turystyką. Warto przy tym podkreślić, że z pięciu możliwych odpowiedzi badani najczęściej (ponad $\frac{1}{3}$ próby) wskazywali kategorię „raczej tak”. Trzech na dziesięciu respondentów nie potrafiło zająć stanowiska w tej kwestii, także podobna liczebnie grupa nie zauważyła pozytywnych zmian w swojej okolicy. Pokazuje to niejednoznaczność holistycznego postrzegania zjawiska, niewątpliwie zależną od miejsca badania (wykres 10).

Najczęściej pozytywne zmiany dostrzegane były w gminach Międzyrzecz (prawie 70% badanych), Frysztak i Węgorzewo (w obu przypadkach prawie po 55%), przy czym obie pierwsze gminy zgromadziły także najwięcej wskazań w kategorii „zdecydowanie tak” – odpowiednio po około 21 i 15%, Węgorzewo zaś nie zebrało takich wskazań w ogóle. Opinie te są zatem faktycznie odzwierciedleniem zmian, które przedstawiono wcześniej, przytaczając wahania liczby podmiotów zarejestrowanych w rejestrze REGON według PKD 2007. Wykazano wówczas, że wzrost liczby przedsiębiorstw nastąpił właśnie w gminie Frysztak oraz na obszarach wiejskich gmin Międzyrzecz i Węgorzewo, we wszystkich pozostałych gminach

nastąpił natomiast regres. Wprawdzie także w traktowanych jako całość (z ośrodkami miejskimi) gminach Międzyrzecz i Węgorzewo zanotowano dość wyraźne spadki liczby podmiotów,

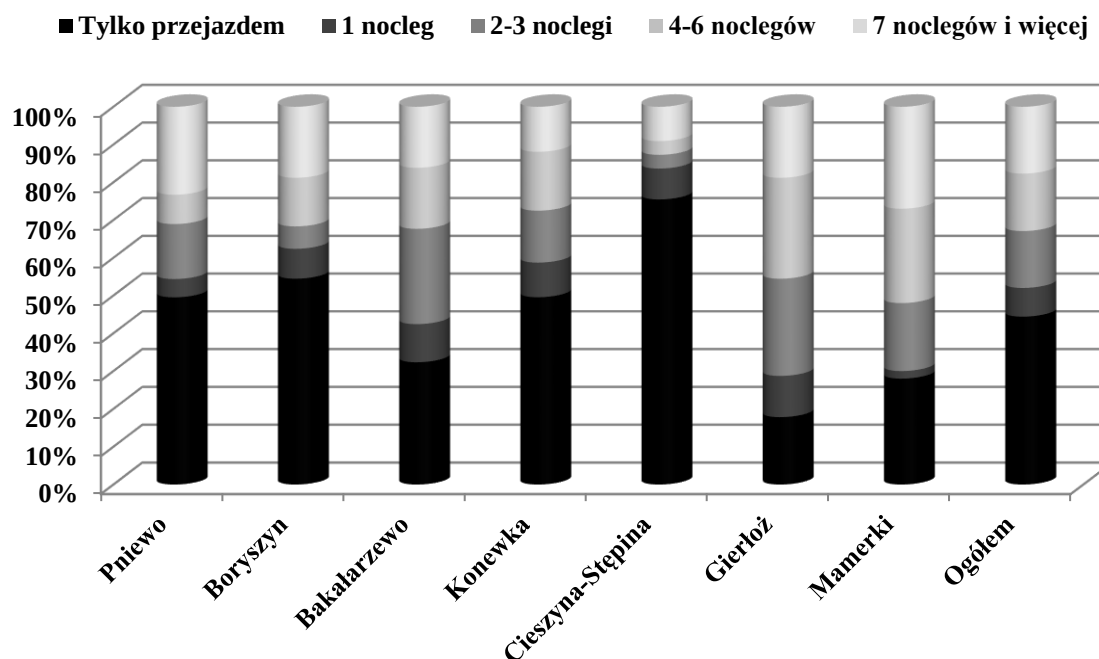
Wykres 10. Percepcja zjawiska wzrostu lokalnej przedsiębiorczości powiązanej z branżą turystyczną w nawiązaniu do adaptacji obiektu fortyfikacyjnego dla turystyki w poszczególnych gminach według mieszkańców

(źródło: badania własne)

ale należy pamiętać, że badania ankietowe na mieszkańcach były prowadzone nie na terenie całych gmin, ale w miejscowościach bezpośrednio sąsiadujących z fortyfikacyjnymi atrakcjami turystycznymi i zapewne stąd zaobserwowana różnica między opiniami respondentów a całokształtem zjawiska w tych jednostkach terytorialnych. Potwierdzeniem zależności między stanem faktycznym a percepcją badanych są także rezultaty najgorszych gmin – ponad 50% ankietowanych w gminie Inowłódz nie odnotowało zjawiska wzrostu lokalnej przedsiębiorczości, niewiele mniej miało podobne zdanie w gminach Kętrzyn (gdzie rekordowo aż co piąty respondent zdecydowanie stwierdził, że nie dostrzegł żadnych zmian na lepsze) i Bakalarzewo. Co ciekawe, choć ta ostatnia zanotowała największy regres przy analizie PKD 2007, to w tej klasyfikacji była dopiero trzecia od końca – prawdopodobnie jest to rezultat najczęstszego w całej grupie gmin wskazywania kategorii „trudno powiedzieć” (prawie 40% ankietowanych). Mogło to wynikać z rzeczywistego braku rozeznania w sytuacji, ostrożności w formułowaniu własnych sądów lub nawet specyficznie pojmowanego lokalnego patriotyzmu, w którym mieszkańcy starają się nie prezentować swojego regionu w negatywny sposób, kosztem pominięcia pewnych niewygodnych kwestii. Niemniej jednak także taki rozkład odpowiedzi ukazuje gminę Bakalarzewo w niekorzystnym świetle – jest to jedyna jednostka samorządu terytorialnego, dla której uzyskano mniej niż 20% pozytywnych wskazań, nie odnotowując dodatkowo

ani jednego w kategorii „zdecydowanie tak”. Tym sposobem mieszkańcy gminy potwierdzają opisany już niekorzystny kierunek zmian w zakresie lokalnej przedsiębiorczości powiązanej z branżą turystyczną. Na koniec warto podkreślić, że choć percepcja mieszkańców w analizowanej materii nie zawsze musi znajdować odzwierciedlenie w rzeczywistej sytuacji, to jednak jest świadectwem lokalnych nastrojów i społecznego odbioru podejmowanych w regionie i związanych z turystyką aktywności oraz towarzyszących im zmian. Dlatego im bardziej pozytywnie postrzegane są relacje i zależności między poszczególnymi inwestycjami turystycznymi a lokalną przedsiębiorczością, tym lepiej, nawet jeśli nie znajduje to bezpośredniego potwierdzenia w danych statystycznych. Buduje to bowiem korzystny nastrój w miejscowej społeczności oraz stwarza dobry klimat dla dalszych działań poprzez dostarczenie źródła inspiracji w postaci funkcjonujących przykładów. Wiara w możliwość efektywnego wykorzystania swojego potencjału tworzy zaś nastawienie niezbędne do stymulowania przedsiębiorczych postaw i wzmacniania samodzielności gospodarczej jednostek.

Na koniec tej części, w nawiązaniu do podkreślonej już wagi wydatków noclegowych w efekcie mnożnikowym turystyki, warto przedstawić strukturę zbadanego ruchu turystycznego pod kątem długości pobytu respondentów w obszarze recepcyjnym, obejmującym odwiedzane obiekty fortyfikacyjne. Segmentację próby pod tym względem zaprezentowano na wykresie 11.

Wykres 11. Długość pobytu respondentów w obszarze recepcyjnym macierzystym dla obiektów fortyfikacyjnych

(źródło: badania własne)

Uzyskane wyniki potwierdzają kilka zaobserwowanych już zależności. Najwięcej (około 50% wszystkich wskazań) najdłuższych pobytów odnotowano w przypadku obiektów w województwie warmińsko-mazurskim, co wynika z pełnionej w sezonie turystycznej funkcji tego obszaru. Tam również pojawił się najmniejszy odsetek osób, które były w okolicy jedynie przejazdem. W miejscach, w których prowadzono badania w trakcie długich weekendów, zauważalnie widoczny był większy udział uczestników ruchu turystycznego nastawionych na podróże krótkoterminowe, z wyraźną dominacją Cieszyny-Stępiny, gdzie aż ponad $\frac{3}{4}$ respondentów zadeklarowało tylko czasową obecność na terenie badania, bez choćby jednego noclegu. Dla wszystkich obiektów peryferyjnych (Pniewo, Boryszyn, Bakalarzewo) zaobserwowano podobny odsetek (około 70%) grupy wyjazdów obejmujących mniej niż cztery noclegi, co również może świadczyć o tym, iż raczej stanowią one cel krótszych podróży turystycznych, nastawionych prawdopodobnie głównie krajoznawczo (może to być też związane z podkreślanym już czasem badania poza sezonem i udziałem przemieszczających się grup zorganizowanych). Nieco większy odsetek nocujących w przypadku Bakalarzewa może być związany z bliskością Mazur – prawdopodobnie część turystów, urozmaicając swój wypoczynek, decyduje się niejako przy okazji odwiedzić także te rejony. W skali ogólnej zaledwie co trzeci respondent deklaruował dłuższy pobyt, zaś niemal połowa obywała się bez noclegów. Choć zjawisko to stanowi z jednej strony odbicie prezentowanych już trendów w turystyce, to jednocześnie niewątpliwie powoduje ograniczanie mnożnika dla obszarów recepcyjnych. Poznanie jednakże powodów takich preferencji respondentów oraz potencjalnych sposobów na ich zmianę nie znalazło się w obszarze przeprowadzonych badań.

4.2. Korzyści społeczne – zmiany w świadomości regionalnej mieszkańców

Korzyści z turystyki nie sprowadzają się wyłącznie do efektów i zjawisk możliwych do wyodrębnienia na płaszczyźnie gospodarczej. Równie ważne, choć zdecydowanie trudniejsze do uchwycenia i pomiaru, są towarzyszące ruchowi turystycznemu konsekwencje społeczno-kulturowe. Co więcej, mają one charakter pierwotny, albowiem dotyczą sedna turystyki, czyli samych turystów i osiąganych przez nich celów, jak również przeobrażeń lokalnych społeczności, dokonujących się pod wpływem zjawiska i jego uczestników²⁴⁹. Zmiany zaś dokonujące się na płaszczyźnie gospodarczej są dopiero rezultatem wynikającym z chęci zapewnienia turystom najbardziej pożądaných warunków dla realizacji przyjętych przez nich celów podróży. Wtórny charakter mają również spowodowane turystyką przeobrażenia na płaszczyźnie prze-

²⁴⁹ A. Panasiuk (red.), *op. cit.*, s. 46.

strzenno-środowiskowej²⁵⁰. Choć te ostatnie należą już do kolejnej kategorii i koncentrują się na zmianach w samym środowisku (przyrodniczym i antropogenicznym), to jednak w znacznym stopniu również wpływają na kształtowanie jakości życia na danym obszarze – zatem tym samym mogą się z nimi wiązać określone profity społeczne dla jego mieszkańców. Należy podkreślić, że z racji przyjęcia optyki postrzegania konsekwencji zjawiska turystyki od strony miejsca destynacji, w tym podrozdziale poruszone zostaną jedynie zagadnienia związane z przeobrażeniami dokonującymi się w obrębie lokalnych społeczności, nie zaś wśród samych turystów, choć obie te grupy są ze sobą sprzężone i swoimi postawami wzajemnie determinują wzajemne przemiany.

Ogólne korzyści społeczne, realizowane przez określone funkcje turystyki, omówione już zostały w rozdziale drugim, dlatego też ta część pracy poświęcona zostanie jedynie społecznym płaszczyznom oddziaływania dziedzictwa kulturowego, czyli przede wszystkim poziomowi i jakości życia mieszkańców, rozwojowi wiedzy i kreatywności oraz tworzeniu wizerunku i marki miejsca recepcji turystycznej. Midura stwierdził, iż dziedzictwo kulturowe²⁵¹:

- ✓ zapewnia poczucie tożsamości z określonym narodem, środowiskiem, miejscem pochodzenia, rodziną,
- ✓ uświadamia społeczeństwu jego wielkość i rolę,
- ✓ pomaga zachować ciągłość osiągnięć twórczych, rozwoju cywilizacyjnego i kulturowego,
- ✓ wpływa na rozwój jednostki, kształtuje intelekt, poczucie piękna i szacunek dla przeszłości,
- ✓ wiąże emocjonalnie z przeszłością i tradycją.

Poza tym odpowiednio zagospodarowane i wykorzystane obiekty dziedzictwa mogą podnosić poziom i jakość życia mieszkańców poprzez stworzenie dla nich niedostępnej wcześniej oferty kulturalnej i rekreacyjnej oraz poprawę estetyki przestrzeni codziennej egzystencji (w tym także miejsc użytku publicznego). To z kolei przekłada się na wzrost zadowolenia z okolicy, w której na co dzień się mieszka, a tym samym rozwija przywiązanie i poczucie dumy ze swej małej ojczyzny oraz wykształca określoną tożsamość lokalną²⁵². Co więcej, obiekty takie mogą stać się bazą dalszych działań społeczności lokalnych, przyczyniając się do powstania i/lub rozwoju kapitału społecznego – służy temu wykreowana dzięki dziedzictwu przestrzeń spotkań

²⁵⁰ *Ibidem*, s. 46-47.

²⁵¹ F. Midura, *Dobra kultury i walory turystyczne - aspekty teoretyczne i prawne*, [w:] H. Powęska (red.), *op. cit.*, s. 11.

²⁵² M. Murzyn-Kupisz, *op.cit.*, s. 248. Proces akceptowania, adaptowania i wykorzystania dziedzictwa kulturowego jest zwłaszcza istotny w przypadku tzw. Ziemi Odzyskanych, czyli terenów przed 1945 r. należących do Niemiec (a zatem większości analizowanych w tym opracowaniu podmiotów przestrzennych), gdzie istniejące obiekty w żaden sposób nie były powiązane z ludnością napływową, często obcą kulturowo. Dobrą ilustracją takiego zawłaszczania i osławiania cudzej spuścizny może być Wrocław, opisany w: G. Thum, *Obce miasto. Wrocław 1945 i potem*, Via Nova, Wrocław 2005. Podobne przykłady także w: R. Hargreaves, *Ostatnia twierdza Hitlera. Breslau 1945*, Rebis, Poznań 2015, s. 421-483; P. Perkowski, *Gdańsk miasto od nowa*, Słowo/obraz terytoria, Gdańsk 2013, s. 27-66, 303-306, 315-362.

i wymiany myśli oraz poglądów, nie tylko między przedstawicielami ludności miejscowej, ale także turystami, często reprezentującymi odmienne kultury i postawy. To zaś staje się impulsem do rozwijania wśród społeczności lokalnej otwartości oraz zainteresowania istotnymi i aktualnymi kwestiami społecznymi. Oparte na dziedzictwie kulturowym, wykorzystujące zabytkowe miejsca oraz dysponujące profesjonalną, rzutką i zaangażowaną kadrą instytucje tworzą właściwą przestrzeń dla oddolnych inicjatyw (także w postaci powoływania i dalszego działania organizacji pozarządowych), a poprzez działania gromadzące miejscową ludność (np. wydarzenia kulturalne, festyny, spotkania) i stymulujące interakcje społeczne stają się polem tworzenia kapitału społecznego²⁵³.

Dziedzictwo kulturowe, pojmowane także jako składowa miejscowego kapitału kulturowego, poprzez swoje oddziaływanie na społeczność lokalną w warstwie edukacyjnej (nie tylko jako nośnik związanych ze sobą, szeroko rozumianych treści historycznych, ale także np. zaplecze dla organizowania warsztatów, pogadanek, konferencji, lekcji muzealnych czy seminariów) tworzy określony kapitał ludzki oraz potencjał kreatywności, a tym samym stymuluje rozwój sektora kreatywnego. Staje się bowiem inspiracją do powstawania oraz wprowadzania na rynek nowych (w skali danego obszaru), często unikalnych i wyspecjalizowanych produktów i usług²⁵⁴.

Rola dziedzictwa pozostaje nie do przecenienia także w aspekcie wizerunkowym – jego wpływ na postrzeganie atrakcyjności miejsca przez turystów wydaje się być oczywisty, ale należy pamiętać, że automatycznie wiąże się to z percepcją danego obszaru u przedsiębiorców i inwestorów, nie tylko z branży turystycznej. Dostrzegają bowiem oni niezwykle szybko potencjał związany z napływem przyjezdnych i starają się wykorzystać związane z tym możliwości. Finalnie odbiorcą oddziaływania wizerunkowego dziedzictwa stają się też sami mieszkańcy, albowiem dobrze skonstruowany marketing wewnętrzny²⁵⁵ powinien wykorzystywać lokalne dziedzictwo do wytworzenia wśród społeczności lokalnej odpowiednich postaw, utożsamiania się ze swoją małą ojczyzną oraz stymulowania działań służących jej dalszemu rozwojowi²⁵⁶.

Na sam koniec warto jeszcze wspomnieć o roli oddziaływania dziedzictwa na lokalne społeczności w zakresie rewitalizacji oraz ekologii. Choć płaszczyzny te są bardziej powiązane z zachowaniem podstawy przestrzenno-materialnej turystyki, czyli środowiskiem naturalnym oraz fizycznie istniejącymi walorami antropogenicznymi, to jednak odpowiednie zagospodarowanie oraz wykorzystanie obiektów dziedzictwa może stać się inspiracją dla społeczności

²⁵³ M. Murzyn-Kupisz, *op. cit.*, s. 256-258.

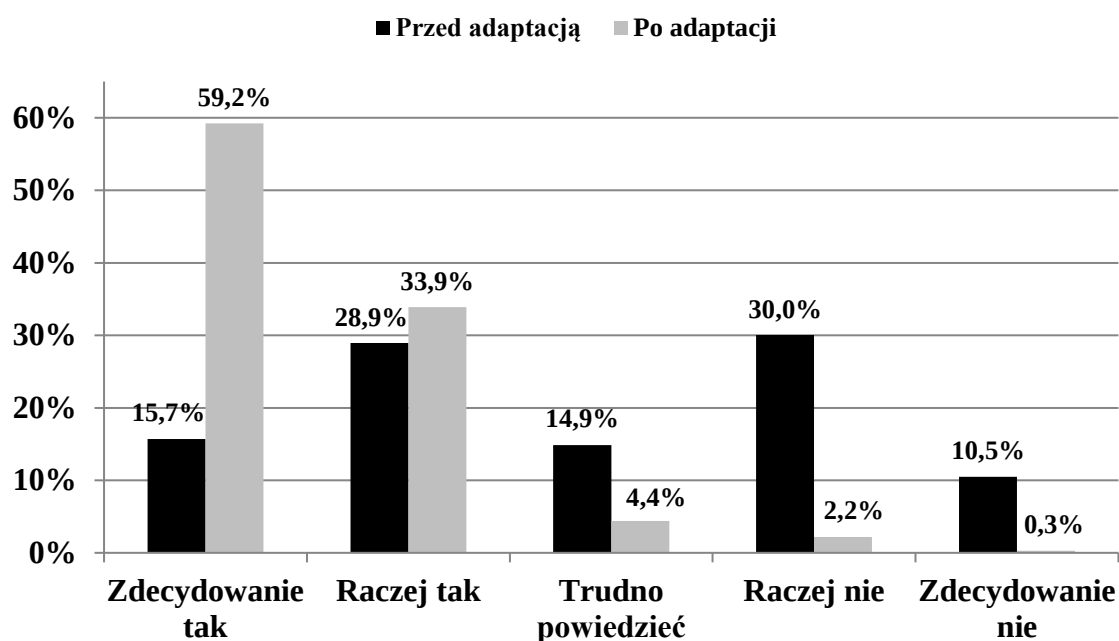
²⁵⁴ *Ibidem*, s. 248, 258.

²⁵⁵ http://mfiles.pl/pl/index.php/Marketing_wewn%C4%99trzny [dostęp 11.09.2015].

²⁵⁶ M. Murzyn-Kupisz, *op. cit.*, s. 248, 259.

lokalnych do dalszych działań rewitalizacyjnych i odzyskiwania zaniedbanych czy zapomnianych miejsc/obszarów dla mieszkańców i turystów oraz bardziej świadomego, racjonalnego gospodarowania środowiskiem (rozumianym także jako przestrzeń), opartego o zasady rozwoju zrównoważonego²⁵⁷.

Scharakteryzowane powyżej przemiany można także w pewnym zakresie dostrzec w przypadku analizowanej grupy obiektów fortyfikacyjnych. W pierwszej kolejności odnoszą się one do percepcji samej materii schronów i ich wartości jako zabytkowych obiektów historycznych, świadczących o przeszłości danego miejsca. Zmianę nastawienia objętych badaniem mieszkańców lokalnych społeczności w tej kwestii zilustrowano na wykresie 12.

Wykres 12. Postrzeganie obiektów fortyfikacyjnych jako wartościowych, świadczących o historii regionu zabytkach przed i po ich zagospodarowaniu i przystosowaniu do ruchu turystycznego

(źródło: badania własne)

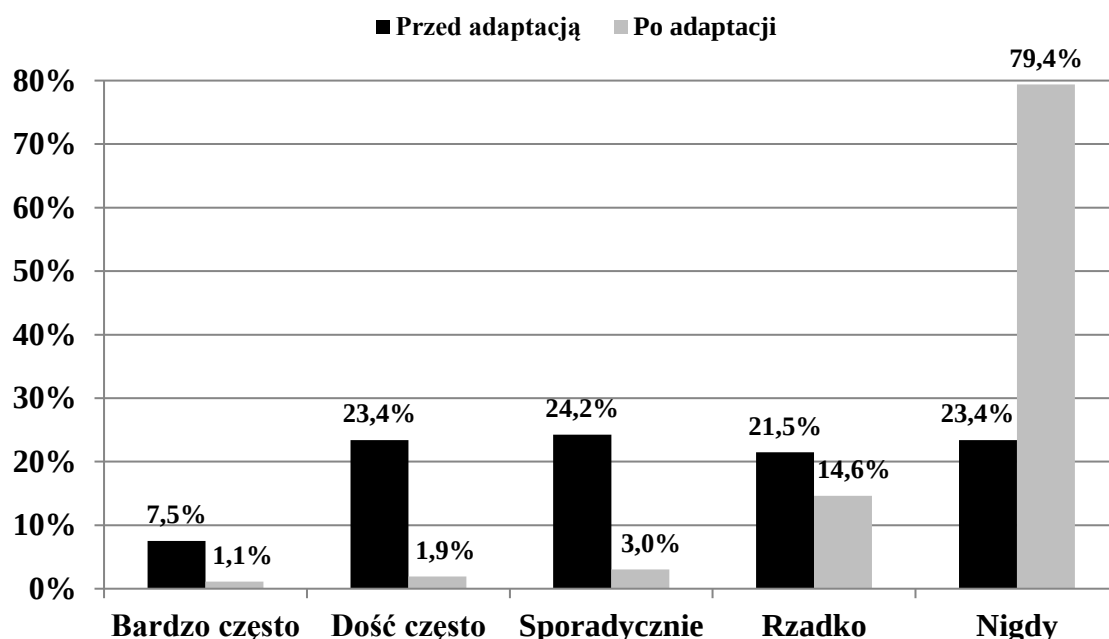
Postrzeganie fortyfikacji przed zagospodarowaniem miało charakter niemal dychotomiczny – prawie taka sama liczba osób uważała je za obiekty cenne, jak i niezbyt wartościowe. Dość liczna była także grupa, która nie potrafiła zająć wyraźnego stanowiska w tej kwestii. Nastawienie to jednak uległo zdecydowanej przemianie po przystosowaniu schronów do ruchu turystycznego – po tym zabiegu aż dziewięciu na dziesięciu respondentów deklarowało, iż fortyfikacje stanowią wartościowe świadectwo lokalnej historii. Co ważne, prawie $\frac{2}{3}$ tych osób było zdecydowanych co do swojego zdania, zatem w tej kategorii zaobserwowano rekordowy, niemal 400% wzrost liczby badanych. Zmiana ta odbyła się oczywiście przede wszystkim kosztem odpowiedzi nieuznających schronów za cenne obiekty, których liczba w drugim wy-

²⁵⁷ Ibidem, s. 259.

padku była jedynie marginalna. Pokazuje to zatem, iż proces przekształcania tego typu budowli na obiekty przystosowane dla turystyki pociąga za sobą niezbędną dla przyszłych działań zmianę w mentalności lokalnych mieszkańców, dla których fortyfikacje przestają stanowić jedynie obojętną i często zapomnianą materię, a zaczynają być interesującą spuścizną, mogącą stanowić podstawę dla lokalnych aktywności społecznych oraz gospodarczych. Co ciekawe, największe zmiany zaobserwowano w przypadku Mamerek i Gierłóży (odpowiednio wzrost o 69 i 62% w sumarycznie ujętej kategorii „tak” oraz spadek o 57 i 50% w sumarycznie ujętej kategorii „nie”). Można to tłumaczyć tym, iż oba te miejsca (podobnie jak trzeci pod tym względem Boryszyn) znajdują się na tzw. Ziemiach Odzyskanych, których większość mieszkańców przez długie lata niezbyt identyfikowała się z materialnymi świadectwami obecności poprzednich gospodarzy tych terenów, traktując je jako swego rodzaju cierń niewygodnej pamięci. Z drugiej strony przypuszczenie to nie znajduje potwierdzenia w przypadku przedostatniego w tej klasyfikacji Pniewa – być może jednak wyjaśnieniem tego stanu rzeczy jest nieco inna skala, wyjątkowość znajdującego się tam założenia oraz większa reprezentatywność miejsca względem nieodległego Boryszyna. Kolejnymi czynnikami, które mogły zadecydować o lokacie Mamerek i Gierłóży są znaczne rozproszenie składających się na te miejsca obiektów fortyfikacyjnych, utrudniające holistyczne postrzeganie wagi kompleksu, położenie na podmokłych, gęsto podszytych terenach oraz duże nasycenie Mazur innymi obiektami fortyfikacyjnymi z okresu obu wojen światowych, co może skutkować pewnym spowszednieniem tego typu spuścizny. Na koniec warto jeszcze podkreślić, iż do uzyskanych wyników mógł także przyczynić się stan zachowania schronów w Gierłóży – z racji ich znacznego stopnia zniszczenia, przy braku stosownej otoczki turystycznej pozostałyby jedynie trudną do zidentyfikowania i uznania ruiną.

Pochodną opisanego powyżej innego podejścia do schronów można odnaleźć w wymiernym szacunku okazywanym tego typu budowlom. Zmianę podejścia w tym zakresie zaprezentowano na wykresie 13.

O ile przed zagospodarowaniem obiektów fortyfikacyjnych ponad połowa respondentów dostrzegała częste bądź regularne niekorzystne ingerencje w fizyczny stan oraz ład panujący w schronach i wokół nich, to po dokonanych adaptacjach turystycznych liczba oraz częstotliwość tego typu zachowań została ograniczona do minimum. Skutkiem tego obecnie ośmiu na dziesięciu badanych nie rejestruje żadnych negatywnych działań względem fortyfikacji, zaś te, które jeszcze się pojawiają, są znacznie rzadsze niż poprzednio. Jest to niewątpliwie bardzo korzystna zmiana, zapewne w dużej mierze będąca wynikiem scharakteryzowanej już wcześniej innej percepcji obiektów porzuconych, a innej zagospodarowanych. Niestety opuszczone i porzucone budowle najczęściej traktowane są jak niczyje, w związku z czym częściej mają

Wykres 13. Zjawisko dewastacji obiektów fortyfikacyjnych przed i po ich zagospodarowaniu i przystosowaniu do ruchu turystycznego

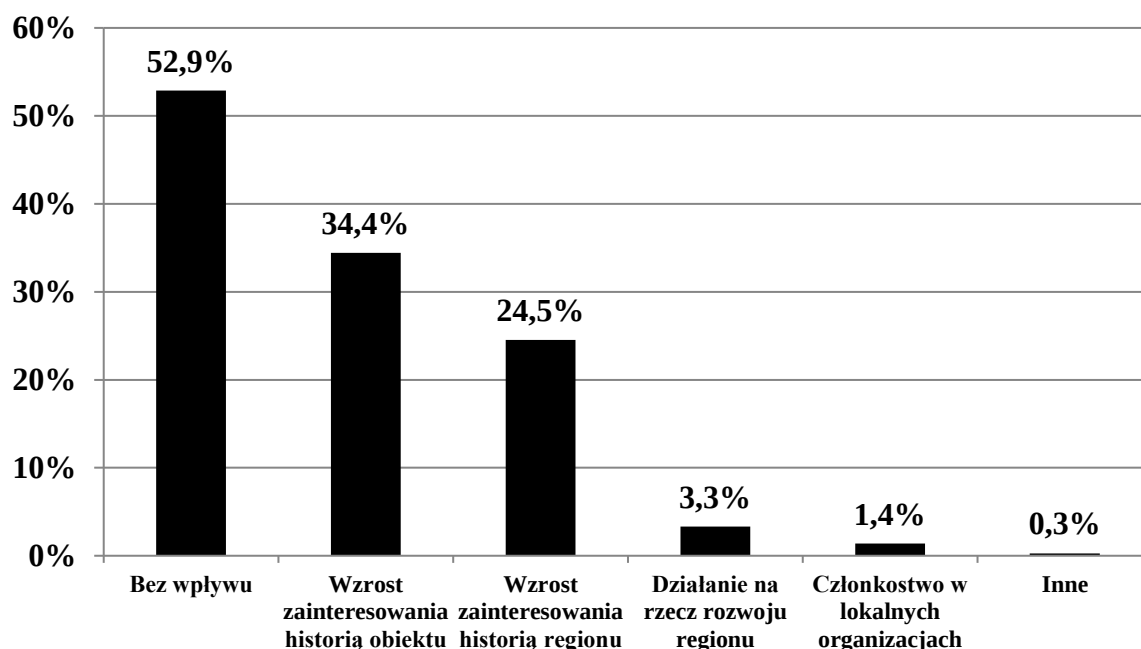
(źródło: badania własne)

miejsce wobec nich różne akty wandalizmu – zapewne wiąże się to z podświadomym poczuciem, iż wobec tego typu obiektów w mniejszym stopniu obowiązują ogólnie przyjęte zasady społecznego funkcjonowania. Wbrew pozorom zaś problem niszczenia tego typu miejsc wcale nie jest tak mało istotny, jak się w pierwszej chwili może wydawać. Wprawdzie konstrukcje te zostały wzniesione przy użyciu wyjątkowo solidnych i trwałych materiałów, aby mogły wytrzymać ogromne obciążenia, których trudno szukać w okresie pokoju, zatem czas nie czyni im takiej szkody, jak to ma miejsce ze zdecydowanie bardziej wrażliwymi budowlami z epoki gotyku bądź baroku. Jednak ciche przyzwolenie na dowolność postępowania z tego typu militarnymi pamiątkami prowadzi do poważnych konsekwencji, niekiedy nieodwracalnych. Traktowanie schronów jak śmietników, wychodków, miejsc na spożywanie alkoholu przy ognisku czy plansz do graffiti skutkuje co najwyżej znaczącym utrudnieniem wykorzystania ich funkcji turystycznej oraz obniżeniem estetycznych walorów miejsca, ale zdarzają się też bardziej radykalne pomysły reprezentantów lokalnych społeczności: kradzieże wszelkich możliwych elementów metalowych (niekiedy także z użyciem ciężkiego sprzętu), traktowanie schronów jako rezerwuaru gruzu pod lokalne inwestycje budowlane²⁵⁸ czy w końcu przekształcanie bezpośredniego otoczenia fortyfikacji w stopniu tak intensywnym, że powodującym ostatecznie

²⁵⁸ Schron w Szczecinku, systematycznie skuwany przez okolicznych działkowców. J. Miniewicz, B. Perzyk, *Wal Pomorski*, MBP (Militaria Bogusława Perzyka), Warszawa 1997, s. 120.

zmianę ich stanu²⁵⁹. Ta druga grupa powoduje niepowetowane straty w historycznej materii, których odwrócenie – choć teoretycznie możliwe – nie znajduje już ekonomicznego uzasadnienia. Dlatego tak ważne jest odpowiednie stanowisko i nastawienie społeczności lokalnych względem znajdujących się na jej terenie obiektów – bez wątpienia właściwa świadomość wartości oraz potencjału militarnych pamiątek wśród mieszkańców może przynieść znacznie więcej pożytku sprawie ich ochrony i zachowania w dobrej kondycji niż (choć oczywiście też pożądane) odgórne przepisy i rozporządzenia w zakresie potrzeb zachowania poszczególnych schronów, skutkujące często jedynie stosowną tabliczką przy ich wejściu.

Scharakteryzowane powyżej wpływy adaptacji obiektów fortyfikacyjnych dla turystyki na społeczność lokalną miały charakter raczej pasywny. Z kolei oddziaływanie na świadomość regionalną mieszkańców rozumianą w wymiarze podejmowania bardziej bezpośrednich, aktywnych działań zilustrowano na wykresie 14.

Wykres 14. Wpływ adaptacji obiektów fortyfikacyjnych na świadomość regionalną mieszkańców (możliwe było wskazanie kilku odpowiedzi)

(źródło: badania własne)

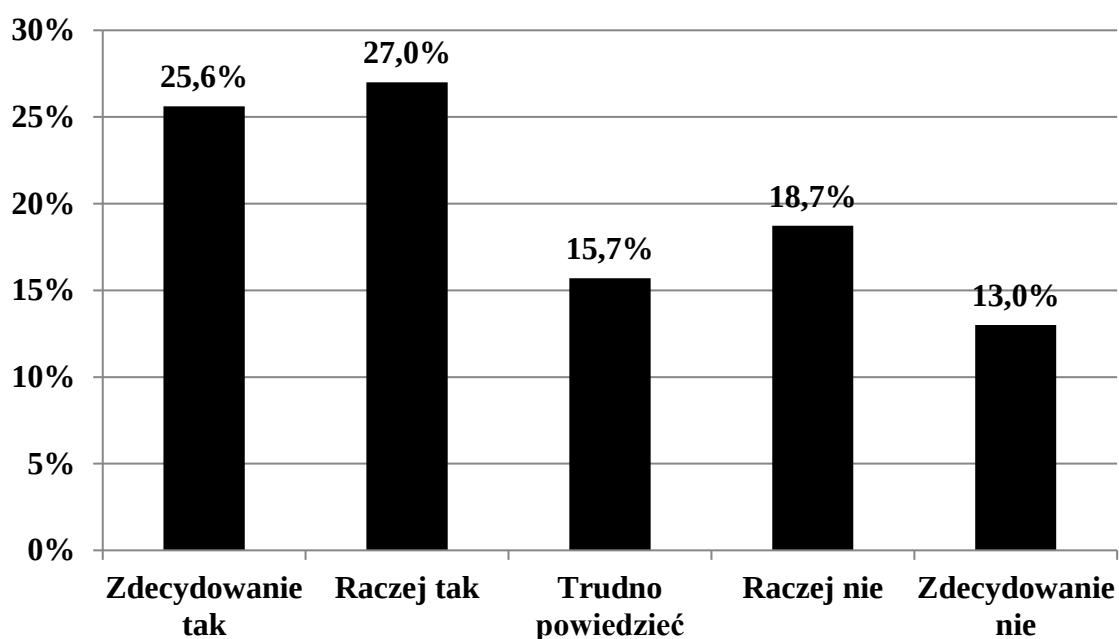
Z przeprowadzonego badania wynika, iż zagospodarowanie turystyczne schronów miało wpływ na świadomość regionalną mniej więcej co drugiego respondenta. Wydaje się, iż można to uznać za bardzo dobry rezultat, stanowiący dowód, iż tego typu działanie może być impulsem do pozytywnych zmian w społecznościach lokalnych. Wprawdzie z tej grupy aż $\frac{3}{4}$ wskazań dotyczyło najprostszej możliwej czynności, bezpośrednio powiązanej z samymi fortyfika-

²⁵⁹ Tak stało się np. w przypadku schronów Grupy Warownej *Cegielnia* w Wąlczu, gdzie lokalna piaskarnia podkopała dwa obiekty, co w konsekwencji spowodowało wypadnięcie jednego z nich ze zbocza, przerwanie potrny i zwalenie się całego schronu do wielkiego wykopu. *Ibidem*.

cjami, a więc pogłębieniem swojej wiedzy o ich historii, ale, jak ukazano powyżej, także tego typu zmiany, w samej warstwie mentalnej, mają istotne znaczenie dla przyszłych działań mających na celu zachowanie i dalsze wykorzystanie lokalnego dziedzictwa kulturowego. Odpowiednio mniej liczna (ponad połowa wskazań z tej grupy), choć mogąca być postrzegana w podobny co poprzednia grupa sposób, była pula osób, które próbowały jeszcze bardziej poszerzyć swoje horyzonty i zainspirowane działaniami przy fortyfikacjach zaczęły wykazywać większe zainteresowanie dziejami swojego regionu. Udział wskazań dotyczących podejmowania najbardziej pożądaných, aktywnych działań na rzecz rozwoju regionu oraz członkostwa w lokalnych organizacjach ograniczył się do zaledwie 5%. Niemniej jednak warto pamiętać, iż w kontekście wyłaniania się lokalnych liderów, inicjujących zmiany stanowiące inspiracje dla pozostałych mieszkańców, nie jest to zły wynik i ogólnie odpowiada częstej wielkości udziałów tego typu postaw wśród miejscowych społeczności. Co ciekawe, wśród organizacji wyszczególniono jedynie bardzo ostatnio popularne grupy rekonstrukcji historycznej, a więc inicjatywy bezpośrednio nawiązujące do historii miejsca i jej materialnych świadectw, takich jak fortyfikacje. Wśród podawanych działań pojawiła się zaś organizacja agroturystyki (wskazana przez cztery osoby) oraz punktu handlowego. Choć są to bardziej czynności związane z lokalną gospodarką, to jednak przyczyniają się w oczywisty sposób także do szeroko rozumianego rozwoju miejsca, potwierdzając jednocześnie przytoczone już relacje zachodzące między zjawiskiem podróżowania, rozwojem lokalnego sektora turystycznego i ekonomią regionu.

Ostatnim zbadanym elementem dotyczącym korzyści społecznych był obserwowany przez respondentów wzrost aktywności społecznej, rozumiany jako zauważalny wzrost np. liczby lokalnych organizacji, podejmowanych inicjatyw, organizowanych imprez czy wydarzeń. Uzyskane w tym zakresie rezultaty zaprezentowano na wykresie 15.

W tym wypadku rozkład uzyskanych wskazań nie daje możliwości jednoznacznej interpretacji analizowanego zagadnienia. Wprawdzie co drugi ankietowany zauważył pozytywną zmianę w tej materii, a nawet co czwarty był jej pewien (gdy co trzeci jej nie zauważył, a jedynie co ósmy był tego pewien), to przy uwzględnieniu badanych, którzy nie potrafili zająć stanowiska w tej kwestii, rozkład wskazań w zasadzie się wyrównuje. Decydującymi o takim rezultacie czynnikami mogą być miejsce zamieszkania w bliższej lub dalszej okolicy schronu, orientacja i aktywne uczestnictwo w lokalnym życiu społecznym, odpowiednia inicjatywa i promocja wydarzeń przez administratorów obiektów i podmioty z nimi współpracujące (oczywiście w przypadku badanych miejsc jest to o tyle łatwiejsze, że są to tereny wiejskie, gdzie funkcjonuje nieco odmienny przepływ informacji oraz mniejsza częstotliwość imprez) oraz samo zainteresowanie działalnością tras turystycznych i związanych z nimi działań. Nie

Wykres 15. Percepcja zjawiska wzrostu lokalnej aktywności społecznej w nawiązaniu do adaptacji obiektu fortyfikacyjnego dla turystyki

(źródło: badania własne)

każdy bowiem w równym stopniu jest otwarty i świadomy tego, co dzieje się w jego okolicy, i nie każdy w takim samym stopniu ma możliwości, by w tym uczestniczyć. Niemniej jednak elementy te nie były badane i trudno jednoznacznie określić, które z nich zadecydowały o takim, a nie innym rozkładzie odpowiedzi. W podziale na poszczególne gminy, w odróżnieniu od pozostałych zagadnień, dało się zauważyć bardzo duże zróżnicowanie uzyskanych rezultatów. Przy obiektach w Mamerkach oraz Bakalarzewie liczba wskazań pozytywnych była marginalna (w obu przypadkach niespełna 4%), zaś negatywnych przytłaczająca (odpowiednio niecałe 70 oraz aż 80%) – być może jest to wynikiem sposobu zarządzania i gospodarowania tymi trasami w oparciu o scharakteryzowane już sezonowe przedsięwzięcie rodzinne, pozbawione odpowiedniego zaplecza materiałowego oraz niezbędnych kontaktów i znajomości (w tym także uwzględniając relacje z miejscowymi decydentami), co znacząco utrudnia organizację opartych o schrony lokalnych wydarzeń. Dodatkowym czynnikiem może też być tutaj peryferyjne położenie obu tras, w oderwaniu od głównej lokalnej infrastruktury. Podobny zarzut może również wyjaśnić trzecią na tej liście lokatę Gierłóży, gdzie tylko co czwarty badany zauważył jakieś pozytywne zmiany – tutaj dodatkowo dochodzi jeszcze (podobnie jak w Mamerkach) niekorzystne otoczenie przyrodnicze w postaci podmokłych i gęsto zarośniętych działką roślinnością obszarów. Potwierdzeniem tego zdaje się być fakt, iż najlepiej oceniono pod tym względem obiekty w Cieszynie-Stępinie, Pniewie i Boryszynie (między 89 a 82% pozytywnych wskazań), a więc te administrowane przez specjalnie do tego powołane lub wyłonione instytucje, posiadające znaczne wsparcie lokalnych decydentów i położone w korzystniejszym

teren, umożliwiającym organizację specjalnych imprez. Przypadkiem pośrednim jest Konewka, która mimo administrowania przez osobę prywatną znalazła się wśród lepiej postrzeganych obiektów (80% pozytywnych wskazań); tutaj jednak, oprócz dobrego położenia, czynnikiem decydującym zdaje się być podkreślana już rzutkość i operatywność administratora, który posiada sieć niezbędnych kontaktów oraz potrafi je odpowiednio wykorzystać dla potrzeb utworzenia odpowiedniej otoczki dla trasy turystycznej.

4.3. Negatywne skutki turystyki w obiektach fortyfikacyjnych

Turystyka, jak większość zjawisk, może także przynosić niekorzystne skutki oraz prowadzić niekiedy do niepożądanych, szkodliwych przekształceń. Podstawowym problemem dla lokalnej gospodarki, w której turystyka odgrywa ważną rolę, jest sezonowość zjawiska podróży²⁶⁰. W przypadku ruchu turystycznego opartego na dziedzictwie kulturowym nie jest ona tak jednoznacznie determinowana możliwością korzystania z oferty ze względu na zaistnienie określonych warunków klimatycznych, lecz wynikającym z wielkości funduszu czasu wolnego i zwyczajów turystów natężeniem podróżowania w konkretnych ramach czasowych. Z punktu widzenia miejsc recepcji efekt jest jednak podobny i zauważalny w przypadku wszystkich analizowanych miejsc – wraz z końcem sezonu turystycznego liczba odwiedzających drastycznie się zmniejsza²⁶¹, powodując zawieszenie funkcjonowania większości (4 z 7) tras z racji czasowego braku opłacalności przedsięwzięcia. Rozwiązanie takie jest zaś bardzo niekorzystne dla mieszkańców, albowiem czasowo odcina ich od możliwości korzystania z opisanego już efektu mnożnikowego, a tym samym pozbawia dochodu i zmusza do poszukiwania alternatywnych, niekoniecznie łatwo i na miejscu osiągalnych form zarobkowania lub zimowej hibernacji i przejadaniu letnich oszczędności w oczekiwaniu na kolejny czas urlopów. Tym samym potwierdza się, iż gospodarce opartej na sezonowej turystyce towarzyszą podobne zagrożenia, jak innym monokulturom i poprzez swą cykliczność raczej nie może być gwarantem stabilnego i regularnego rozwoju.

Kolejnym istotnym elementem negatywnego oddziaływania turystyki jest kwestia wielkości korzyści odnoszonych przez przedstawicieli lokalnych społeczności. Często bowiem grupa beneficjentów ogranicza się w dużej mierze do osób o odpowiednim zapleczu finansowym, dobrze umocowanych w lokalnych strukturach decyzyjnych, które posiadają odpowiednie, szeroko rozumiane możliwości rozwoju miejscowego zaplecza turystycznego. Co więcej,

²⁶⁰ M. Murzyn-Kupisz, *op. cit.*, s. 255.

²⁶¹ Przykładowo MRU w Pniewie między 2006 a 2011 r. w okresie od października do kwietnia (przez siedem miesięcy, a zatem większość roku) odwiedzało zaledwie około 23% wszystkich turystów, przy czym wyraźnie dało się zauważyć trend spadkowy liczby zwiedzających (z 32% w 2006 r. do 17-19% w ostatnich latach).

jak udowadniają opisane przykłady tras turystycznych, wcale nie muszą być to osoby (lub podmioty) z lokalnych środowisk, zamieszkałe w bliskim sąsiedztwie zagospodarowywanego dziedzictwa. Efektem tego jest wyprowadzenie znacznej części osiąganych przychodów poza granice regionu i niwelowanie efektu mnożnikowego. Oczywiście korzyści mogą także jednocześnie odnosić i przedstawiciele społeczności lokalnych, ale często są one nieproporcjonalnie mniejsze. Poza tym turystyka, zwłaszcza w wersji masowej i zorientowanej na nadmierny konsumpcjonizm, może zupełnie zmienić miejscowe stosunki społeczne (komercjalizacja relacji)²⁶² oraz sam obiekt dziedzictwa i jego otoczenie (nawet w kontekście całej miejscowości), tak w ujęciu fizycznym, jak i funkcjonalnym, rozumianym jako ich znaczenie dla mieszkańców²⁶³. O ile w przypadku samych opisanych schronów raczej taka zależność negatywna nie zachodzi, to już można dostrzec pewne tego elementy (o czym poniżej) przy okazji ich sąsiedztwa.

Także wpływ turystyki na środowisko społeczno-kulturowe miejsc recepcji nie zawsze jest pozytywny. Prezentowane przez odwiedzających zachowania oraz postawy niekoniecznie muszą korzystnie oddziaływać na przedstawicieli społeczności lokalnych – demonstracyjne okazywanie przez turystów swojej wyższości (także w warstwie materialnej) może wywoływać niechęć, frustrację czy nawet agresję. To z kolei skutkuje często pojawianiem się podłoża sprzyjającego powstawaniu patologii społecznych (zresztą samo zjawisko turystyki pomaga w ich rozprzestrzenianiu) oraz odgórną niechęci i uprzedzeń, które rzutują w konsekwencji na rzeczywistość (bądź odczuwaną przez przyjezdnych) gościnność regionu²⁶⁴.

Turystyka nie zawsze idzie również w parze z ekologią i dbałością o środowisko przyrodnicze – niekontrolowany rozwój infrastruktury może prowadzić do nieodwracalnych zmian, zaburzających lokalne warunki naturalne (pomijając przy tym dodatkowy aspekt wizualny i estetyczny). Co więcej, wzmożone zainteresowanie poszczególnymi obiektami prowadzi automatycznie do większej antropopresji²⁶⁵ oraz towarzyszących jej zwykle zjawisk, takich jak hałas, wzmożony ruch pojazdów i związane z tym zagrożenia dla mieszkańców, dewastacja terenów zielonych (także przez pojazdy), wzrost ilości produkowanych odpadów²⁶⁶ czy w końcu przeciążenie infrastruktury komunalnej i sieci drogowej oraz jej szybsze zużycie.

Postrzeganie przez przedstawicieli społeczności lokalnych badanych gmin występowania negatywnych skutków turystyki w obiektach fortyfikacyjnych zaprezentowano na wykresie 16.

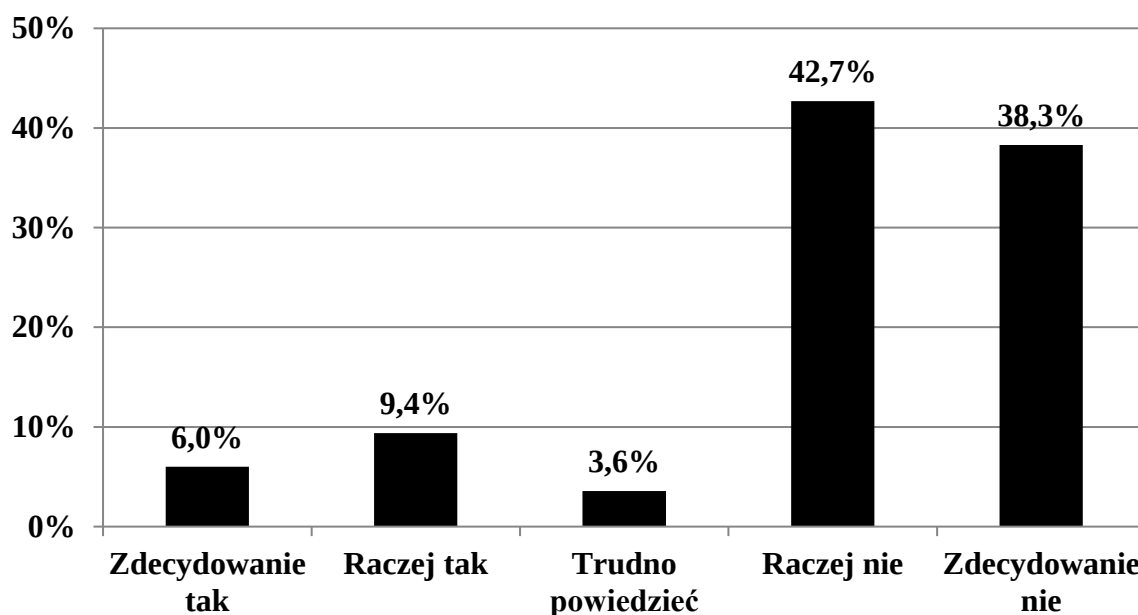
²⁶² W. Gaworecki, *op. cit.*, s. 420-421.

²⁶³ M. Murzyn-Kupisz, *op. cit.*, s. 255.

²⁶⁴ W. Gaworecki, *op. cit.*, s. 421-422.

²⁶⁵ M. Murzyn-Kupisz, *op. cit.*, s. 259.

²⁶⁶ W. Gaworecki, *op. cit.*, s. 422-423.

Wykres 16. Występowanie negatywnych skutków turystyki w obiektach fortyfikacyjnych w opinii mieszkańców gmin

(źródło: badania własne)

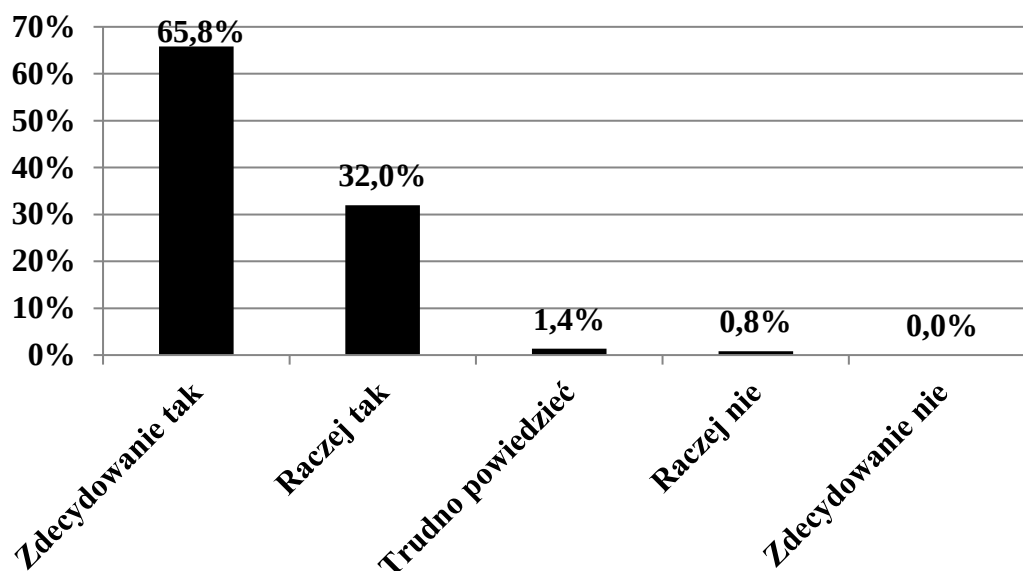
Zdecydowana większość respondentów nie dostrzega ujemnych skutków turystycznego udostępnienia schronów, a zatem można domniemywać, iż dotychczas w większej skali nie zaistniały negatywne zjawiska opisane powyżej. Jednakże nie jest tak, iż mieszkańcy traktują turystykę w fortyfikacjach jedynie jako zjawisko pozytywne, albowiem wśród badanych pojawiły się również, choć stosunkowo nieliczne (około 15% wskazań), głosy krytyczne. Być może jest to skutkiem dość krótkiego okresu działania niektórych tras lub paradoksalnie sezonowością ich funkcjonowania, co w pewien sposób rozmywa percepcję obciążenia tych miejsc ruchem turystycznym. Warto podkreślić w tym kontekście, iż głębsze analizy, związane z niekorzystną gospodarczo stroną tego faktu, mogą wśród przeciętnych mieszkańców schodzić na plan dalszy wobec łatwiej zauważalnych i bardziej przyziemnych zjawisk, takich jak zaśmianie terenu, ruch drogowy czy hałas. Potwierdzeniem tego mogą być uszczegółowienia odpowiedzi, udzielane przez niektórych w przypadku zgłaszania zastrzeżeń do ruchu turystycznego w fortyfikacjach. Najczęściej pojawiającym się problemem ($\frac{1}{3}$ odpowiedzi) było bowiem za duże natężenie ruchu drogowego, a wśród wskazań pojawiały się także hałas (towarzyszący zwłaszcza motocyklom) oraz brak miejsc parkingowych dla zbyt licznie pojawiających się pojazdów, które niszczą teren, parkując w nieprzystosowanych do tego miejscach. Nie powinno to dziwić w kontekście lokalizacji większości obiektów – na terenach wiejskich, oddalonych od głównych szlaków komunikacyjnych, gdzie można się dostać przede wszystkim za pomocą własnego środka transportu. Niestety lokalna infrastruktura nie jest przygotowana na tak duże obciążenie, a okoliczni mieszkańcy przez lata zdążyli przywyknąć do innych standar-

dów natężenia ruchu. Dochodzą do tego możliwości adaptacyjne terenów wokół schronów, ograniczone ilością wolnej przestrzeni oraz warunkami środowiskowymi, a także priorytety zagospodarowania, gdzie w pierwszej kolejności podejmowane są starania zwiększenia atrakcyjności samego schronu, a dopiero później jego otoczenia. Część respondentów dostrzegła także problem zbyt dużej ilości odpadów pozostawianych przez przyjezdnych, niekoniecznie w miejscach do tego przeznaczonych, co odbija się niekorzystnie na lokalnych walorach przyrodniczych oraz estetycznych. Pozostałe uszczegółowienia miały charakter jednostkowy, choć można je pogrupować w trzy tematyczne bloki, powiązane z lokalną gospodarką, historią oraz publiczną dostępnością schronów. W kontekście gospodarczym badani wskazywali, iż obecny sposób adaptacji obiektów jest niekorzystny z racji swojej sezonowości i zbyt niskich korzyści finansowych, jakie czerpie z niego gmina. Ten punkt widzenia pokrywa się zatem z przytoczonymi wcześniej teoretycznymi przykładami negatywnych skutków turystyki, ale nie jest obecny jako pierwszoplanowy w percepcji mieszkańców – potwierdza to więc niejako dominującą uciążliwość bardziej widocznych, choć w szerszym kontekście mniej problematycznych niekorzystnych zjawisk towarzyszących podróżowaniu. Kontekst historyczny wiąże się ze wskazaniami dotyczącymi fałszowania historii danego miejsca oraz złymi wspomnieniami respondentów. Niestety z racji braku rozwinięcia oraz silnej subiektywizacji ww. stwierdzeń nie jest możliwe pełne wyjaśnienie tego zagadnienia. Można się jedynie domyślać, iż może to mieć związek z własną (niekoniecznie prawdziwą) wizją historii danego miejsca i oczekiwanych, innych od obecnych, sposobów jej prezentacji oraz osobistymi skojarzeniami z czasów ostatniej wojny. Warto przy tym zauważyć, że o ile pierwsza kwestia bez wątpienia pozostanie aktualna także w przyszłości, albowiem mocno zależy od szeroko pojętej edukacji historycznej społeczeństwa, to w drugim przypadku, wraz z wymianą pokoleń, problem ten prawdopodobnie będzie zanikał. Kwestia publicznej dostępności schronów wiąże się z ograniczeniem związanym z jednej strony ponownie z sezonowością ich otwarcia, z drugiej zaś z odpłatnością wstępu – oba te problemy nie istniały bowiem w okresach wcześniejszych, kiedy obiekty nie były zagospodarowane. Można zatem zaistnienie tego nowego stanu rzeczy postrzegać jako pewne ograniczenie wolności i swobody w korzystaniu z miejscowych dóbr, dotyczące w pierwszej kolejności mieszkańców, dla których wcześniej coś istniało „za darmo” – i choć nowy stan rzeczy obiektywnie wydaje się zdecydowanie bardziej pożądanym, to niekoniecznie musi pokrywać się z oczekiwaniami społeczności lokalnej, dla której schrony mogły być źródłem zupełnie innych korzyści. Być może rozwiązaniem byłoby tutaj wprowadzenie odmiennych, symbolicznych opłat dla mieszkańców (co z kolei może nie podobać się turystom²⁶⁷) lub

²⁶⁷ W przypadku fortyfikacji takie rozwiązanie funkcjonowało z sukcesem przez długi okres w Twierdzy Boyen w Giżycku. Zanim została ona przygotowana do ruchu turystycznego w obecnej postaci, przez wiele lat była

nawet umożliwienie im darmowego odwiedzania obiektów (takie podejście zastosowano częściowo w przypadku tras w Konewce i Cieszynie-Stępinie, gdzie administratorzy pozwalają korzystać z terenu dzierżawionego obiektu miejscowym dzieciom i młodzieży). W ten sposób można byłoby uniknąć powstania bariery (także finansowej) między administracją obiektu oraz członkami społeczności lokalnej, a także, poprzez budowę wzajemnego zrozumienia, zaufania i zaangażowanie tych ostatnich, lepiej wykorzystać ich potencjał dla dalszego rozwoju turystycznego miejsca. Być może działania takie zniwelowałyby efekt poczucia wykluczenia z możliwości korzystania z lokalnych dóbr wśród niektórych mieszkańców²⁶⁸.

Mimo przytoczonych wcześniej zastrzeżeń respondenci niemal jednogłośnie zgadzali się jednak, iż znajdujące się na terenie ich gmin obiekty fortyfikacyjne powinny być wykorzystywane dla turystyki (wykres 17). Jedynie 3 respondentów z objętych badaniem mieszkańców zgłosiło swoje obiekcje względem turystycznego wykorzystania schronów, przy czym nie po-

Wykres 17. Zasadność turystycznego przeznaczenia obiektów fortyfikacyjnych w opinii mieszkańców

(źródło: badania własne)

ogólnodostępna dla mieszkańców miasta, którzy postrzegali ją nie tylko jako zabytek, ale także teren spacerowo-piknikowy. Aby nie pozbawiać ich zatem tego popularnego zaplecza, przy wprowadzaniu biletów wzięto pod uwagę specyfikę miejsca i znacząco uprzywilejowano tę grupę – jbyli oni zobowiązani do zakupu wejściówki w cenie symbolicznej złotówki, gdy cena normalnego/ulgowego biletu wynosiła wielokrotnie więcej (nawet 12 zł). Taka konstrukcja cennika jednak nie podobała się – jeśli wierzyć władzom – turystom, którzy wielokrotnie skarżyli się na niesprawiedliwość cenową. Ostatecznie od sezonu turystycznego w 2017 roku, mimo niezadowolenia mieszkańców, cennik w sezonie turystycznym został ujednolicony dla wszystkich. Poza sezonem teren twierdzy ma być dostępny dla mieszkańców za darmo, ale tak było także i dotychczas. Przykład ten dobrze ilustruje możliwe negatywne skutki turystyki, kiedy interesy turystów są przedkładane nad interesy społeczności lokalnych, także przez ich oficjalnych reprezentantów: <https://ro.com.pl/jednakowo-dla-wszystkich-czyli-rownouprawnienie-w-twierdzy-boyen/01322413> [dostęp 21.02.2017].

²⁶⁸ Należy pamiętać, że opisywane obiekty znajdują się wyłącznie na obszarach wiejskich, gdzie funkcjonuje inna niż w mieście mentalność mieszkańców, także w kontekście postrzegania wspólnej własności i jej udostępniania obcym.

jawił się żaden głos zdecydowanego sprzeciwu. Ewidentnie dominującą w próbie grupą (prawie $\frac{2}{3}$ badanych) były osoby, które wyraźnie opowiedziały się za tego typu adaptacją fortyfikacji, co przy marginalnym udziale niezdecydowanych dało w sumie niemal 98-procentowe poparcie przedstawicieli społeczności lokalnej dla rozwijania turystyki w miejscowych umocnieniach. Rezultat ten, choć imponujący, był raczej przewidywalny i jedynie potwierdził wcześniejsze przypuszczenia. Opisane obiekty są bowiem bardzo trudne do jakiegokolwiek innego zagospodarowania, czego z pewnością świadomość, popartą często wieloletnimi obserwacjami, muszą mieć mieszkańcy badanych gmin. Dotychczasowe inne próby wykorzystania schronów, w tym także gospodarczego (np. Cieszyna-Stępina), nie przekładały się na większe korzyści dla ogółu lokalnych społeczności. Co więcej, z wyjątkiem wybranych obiektów o dużej jednolitej powierzchni, adaptacja na inne, przynoszące długofalowe profity cele wydaje się być wątpliwa do zrealizowania – i to nie tylko z racji niewielkich kubaturowo i rozdrobnionych pomieszczeń w wielu schronach, ale także przez zły stan zachowania niektórych fortyfikacji (wysadzenia) czy panujący w ich wnętrzach specyficzny, raczej niekorzystny mikroklimat. Wszystko to sprawia, iż rzeczywiście turystyka jawi się w tej sytuacji jako najlepsze rozwiązanie, służące nie tylko zachowaniu, ale i społecznemu oraz gospodarczemu zdyskontowaniu tego typu dziedzictwa historycznego. Warto przy tym jeszcze przytoczyć fakt, iż jedna z przeciwnych takiemu zagospodarowaniu osób jako wytłumaczenie swojego stanowiska podała poruszany już wcześniej argument, iż w ten sposób dokonuje się swoistego fałszowania historii. Zapewne chodzi tu o przekształcanie miejsc o określonej, niekoniecznie chwalebnej historii, często związanej z bolesnymi wydarzeniami, w bezrefleksyjnie i masowo konsumowane produkty turystyczne, co powoduje zatracenie ich rzeczywistego charakteru i przesłania. Należy zatem pamiętać, iż o ile argument ten sam w sobie może być trafny, to zasadność jego podniesienia zależy już w dużej mierze od działań administratora schronu – przy właściwym bowiem, obiektywnym podejściu do historii miejsca oraz stosownym rozłożeniu akcentów między rozrywką a solidną edukacją, tego typu zastrzeżenia pojawiać się nie powinny.

W rozdziale czwartym przedstawiono teoretyczne związki dziedzictwa kulturowego z gospodarką, przy czym tym razem zastosowano perspektywę lokalną. Dzięki temu możliwe było lepsze zrozumienie roli pojedynczych obiektów fortyfikacyjnych dla lokalnego systemu ekonomicznego i społecznego. Na bazie ww. rozważań zaprezentowano rzeczywiste efekty ekonomiczne funkcjonowania badanych miejsc, zarówno w wymiarze bezpośrednim (samyh tras), jak i pośrednim (związki z lokalną branżą turystyczną oraz obserwowane zmiany w tejże na przestrzeni lat, także w odniesieniu do odpowiednich zmian w najbliższym otoczeniu, tj. w powiecie). Warto podkreślić, że obserwacje te uzupełniono o wyniki badań własnych, pre-

zentujące społeczną percepcję zjawiska, niekiedy odmienną od wyników uzyskanych dzięki danym statystycznym. W kontekście korzyści przedstawiono również dokonujące się dzięki wykorzystaniu dziedzictwa kulturowego przemiany społeczne, zaobserwowane w gminach badanych. Nie zapomniano przy tym jednak (aby dopełnić obraz prezentowanego zjawiska) o ewentualnych negatywnych skutkach turystyki w fortyfikacjach, nie tylko w wymiarze uniwersalnym, dotyczącym ogółu zjawiska, ale również szczególnym, przede wszystkim związanym ze zwiedzaniem badanych obiektów – podrozdział poświęcony tym problemom wieńczy tę część opracowania.

5. Aktywność gospodarczo-społeczna a atrakcyjność turystyczna badanych jednostek terytorialnych szczebla lokalnego

5.1. Atrakcyjność turystyczna badanych gmin na tle gmin z grupy porównawczej

Poddane ocenie w ramach bonitacji punktowej²⁶⁹ kategorie bazują tylko i wyłącznie na podanych w niniejszej pracy informacjach – reguła ta dotyczy także schematu rozdziału punktów dla poszczególnych gmin. W ocenie atrakcyjności turystycznej lokalnych jednostek samorządu terytorialnego uwzględniono:

- ✓ położenie,
- ✓ walory przyrodnicze,
- ✓ walory antropogeniczne,
- ✓ dostępność komunikacyjną,
- ✓ transport,
- ✓ bazę noclegową,
- ✓ bazę gastronomiczną,
- ✓ bazę towarzyszącą.

Szczegółowe zestawienie punktacji atrakcyjności turystycznej gmin według określonych kryteriów przedstawiono w tabeli 15.

Z racji przyjętych zasad przydzielania punktów nie jest możliwe określenie maksymalnej osiągalnej punktacji. Gdyby gmina była maksymalnie punktowana w każdej kategorii pozytywnej (w przypadku obecności przedziałów) oraz w minimalnym wymiarze (w przypadku ich braku), to największy możliwy do uzyskania rezultat wyniósłby 72 punkty – nie byłoby to jednak w tym przypadku żadnym wyznacznikiem, albowiem aż 5 podmiotów uzyskało wyższy wynik. Z kolei z racji bardzo silnej punktacji niektórych kategorii w poszczególnych jednostkach, wprowadzanie przedziałów zamkniętych spowodowałoby konieczność ich dużej asymetrii bądź kwalifikowania do jednego przedziału większości gmin, nawet przy znacznych między nimi dysproporcjach. Z tego względu jako wzorzec odniesienia posłużyła gmina, która uzyskała najlepszy wynik (Międzyrzecz) – jej rezultat przyjęto za 100% liczby możliwych do

²⁶⁹ Szerzej o metodach oceny atrakcyjności turystycznej i istocie bonitacji punktowej w: P. Gabryjończyk, *op. cit.*, s. 63-68.

Tabela 15. Ocena atrakcyjności turystycznej badanych gmin metodą bonitacji punktowej

Lp	Kategoria	Wartość punk- towa [pkt]	Sumaryczna liczba punktów [pkt]						
			Między- rzecz	Lubrza	Baka- larzewo	Inowlódz	Frysztak	Kętrzyn	Węgo- rzewo
1	Położenie:								
	urozmaico- na rzeźba terenu	+1 mało +2 średnio +3 bardzo	1	2	1	2	3	1	2
	obecność cieków i zbiorni- ków wod- nych	+1 za rzeki +2 za jezio- ra/stawy	3	3	3	1	1	3	3
	stopień zalesienia	<20% +1 20-40% +2 >40% +3	3	3	1	3	2	2	1
	klimat	-1 surowy +1 łagodny	1	1	-1	1	-1	-1	-1
2	Walory przyrodnicze:								
	rezerwat	+1 za każdy	1	2	1	4	2		6
	park krajo- brazowy	+2 za każdy	2			2	2		
	obszary chronione- go krajo- brazu	+1 obecność	1	1	1			1	1
	zespoły przyrodni- czo- krajobra- zowe	+1 obecność	1			1			
	Obszary Natura 2000	+1 za każdy	2	1	1	2	2	2	5
3	Walory antropogeniczne:								
	świątynie	+1 za każdą	11	4	1	4	3	4	6
	pałace i dwory	+1 za każdy	5	2			1	9	6
	zamki	+2 za każdy	2			2			2
	inne doce- nione obiekty zabytkowe	+1 za każdy	3	1	5	5	1	1	9
	muzea i parki atrakcji	+3 za każde/-y	6	3				6	6
	przystoso- wane do turystyki obiekty fortyfika- cyjne	+3 o małej atrak- cyjności +4 o średniej atrakcyjności +5 o dużej atrak- cyjności +6 o b. dużej atrakcyjności	6	5	3	4	3	5	3

Lp	Kategoria	Wartość punktowa [pkt]	Sumaryczna liczba punktów [pkt]						
			Między-rzecz	Lubrza	Baka-larzewo	Inowlódz	Frysztak	Kętrzyn	Węgo-rzewo
	wyróżnie-nie warto-ści waloru	+1 Kanon krajo-znawczy lub wyróżnienie POT + 2 certyfikat POT	2	4		2	2	1	
	imprezy ponadlo-kalne	+3 każda	3	6		6		6	3
4	Dostępność komunikacyjna:								
	infrastruk-tura kole-jowa	+2	2	2		2	2	2	2
	infrastruk-tura dro-gowa	+1 za każdą drogę wojewódzką +2 za każdą drogę krajową +3 za każdą drogę szybkiego ruchu/autostradę	4	5	1	3	2	4	3
5	Transport²⁷⁰:								
	komunika-cja kolejowa	+1 za dworzec +1 za bezpośrednie połączenie z każdym miastem powiatowym +2 za bezpośrednie połączenie z każdym miastem wojewódzkim +2 za bezpośrednie połączenie z zagranicą	5	1		1	8	1	2
	komunika-cja autobu-sowa	+1 za dworzec +1 za bezpośrednie połączenie z każdym miastem powiatowym +2 za bezpośrednie połączenie z każdym miastem wojewódzkim +2 za bezpośrednie połączenie z zagranicą	39	3	13	17	15	17	20

²⁷⁰ Dane w oparciu o portal www.e-podroznik.pl [dostęp 07.08.2017].

Lp	Kategoria	Wartość punk- towa [pkt]	Sumaryczna liczba punktów [pkt]						
			Między- rzecz	Lubrza	Baka- larzewo	Inowlódz	Frysztak	Kętrzyn	Węgo- rzewo
6	Baza noclegowa:								
	sezonowa	+1 za każde 50 miejsc ^a	4	10	1	1			11
	całoroczna	+2 za każde 50 miejsc ^a	14	4		44	2	2	14
7	Baza gastrono- miczna	+1 za każde 10 placówek ^a	8	1		2	1	1	4
8	Baza towarzysząca:								
	szlaki tury- styki pieszej lub narciar- skiej	+1 za każdy +1 za rangę międzynarodo- wą	7	2		6	3		1
	szlaki tury- styki rowe- rowej lub samocho- dowej	+2 za każdy +1 za rangę międzynarodo- wą	15	4	2	11	6	14	23
	szlaki tury- styki kaja- kowej	+2 za każdy	4	2	2	2			2
	wypoży- czalnie sprzętu	+2 obecność	2		2	2	2		2
	punkt IT	+3	3	3		3	3	3	3
Razem:			160	75	37	133	65	84	139

a - punktacja za każdą rozpoczętą pięćdziesiątkę lub dziesiątkę.

Źródło: badania własne.

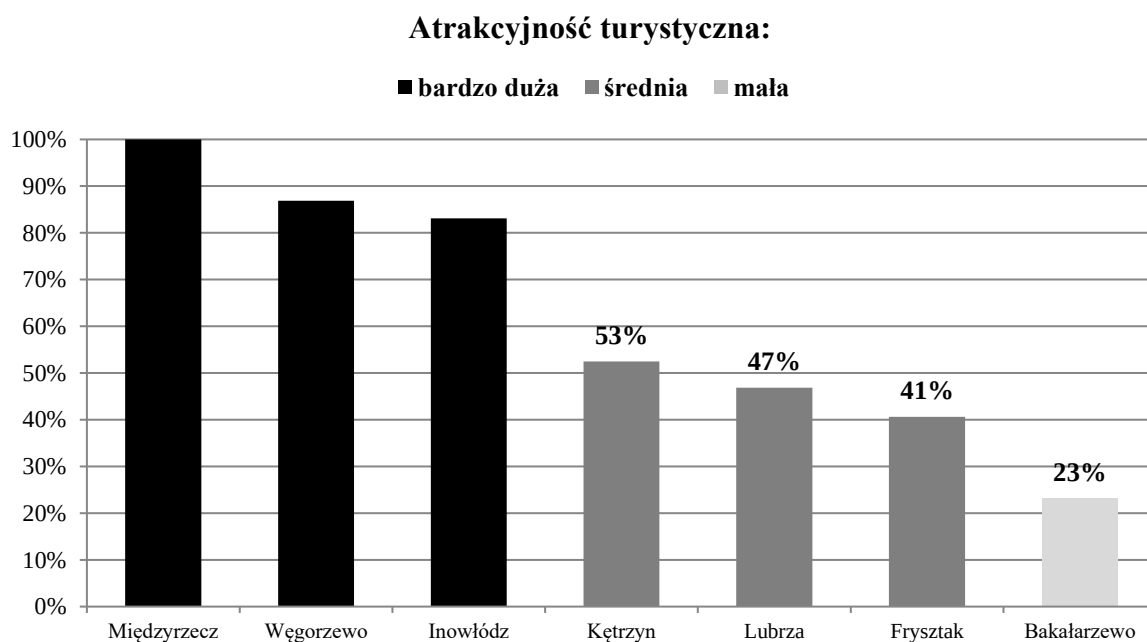
osiągnięcia punktów (punkty bazowe). Podobnie jak w przypadku obiektów fortyfikacyjnych, ale biorąc pod uwagę fakt, iż gmina Międzyrzecz jest gminą miejsko-wiejską, co nie pozostaje bez wpływu na jej specyfikę (choćby w rozwoju komunikacji), dla gmin przyjęto następujące przedziały, określające przypisaną im atrakcyjność turystyczną:

- ✓ powyżej 80% punktów bazowych – bardzo duża atrakcyjność turystyczna,
- ✓ od 61 do 80% punktów bazowych – duża atrakcyjność turystyczna,
- ✓ od 41 do 60% punktów bazowych – średnia atrakcyjność turystyczna,
- ✓ od 21 do 40% punktów bazowych – mała atrakcyjność turystyczna,
- ✓ 20% i mniej punktów bazowych – bardzo mała atrakcyjność turystyczna.

Procentowe rezultaty, uzyskane przez poszczególne gminy, zaprezentowano na wykresie 18.

Określona za pomocą metody bonitacji punktowej atrakcyjność turystyczna analizowanych jednostek administracyjnych kształtuje się zatem następująco: bardzo dużą atrakcyjność turystyczną mają aż trzy gminy (Międzyrzecz, Węgorzewo oraz Inowłódz), przy czym rezultat uzyskany przez dwie ostatnie jest dość zbliżony do siebie. Żadna gmina nie uplasowała się w przedziale punktowym dla dużej atrakcyjności turystycznej, za to ponownie aż trzy charakte-

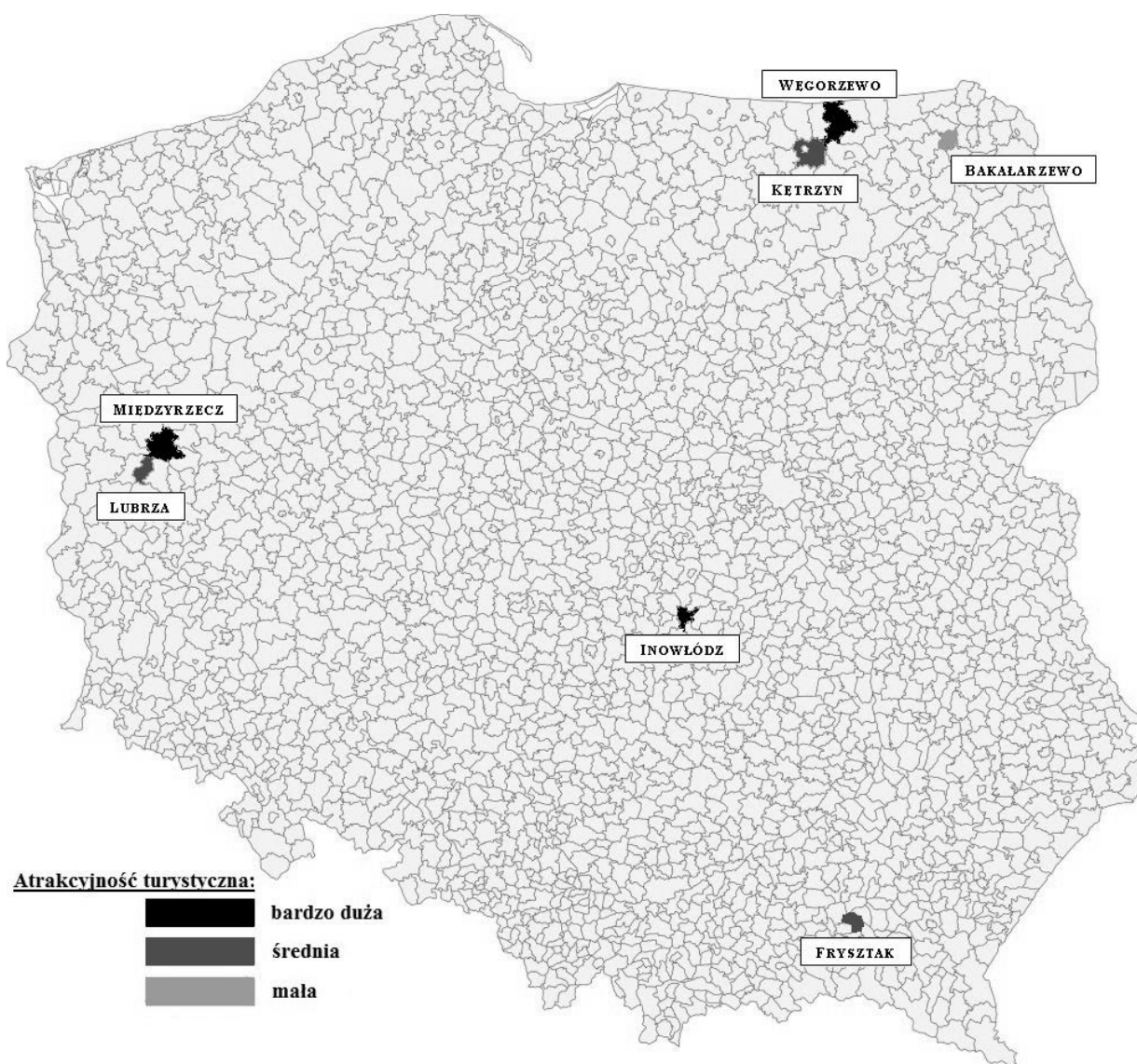
ryzują się atrakcyjnością średnią, przy czym jedna (Frysztak) zajęła pozycję niewiele powyżej progu zaliczającego do tej kategorii. Małą atrakcyjnością turystyczną wyróżnia się gmina Ba-kałarzewo – należy przy tym podkreślić, iż uzyskała ona bardzo słaby rezultat, wynoszący po-niżej $\frac{1}{4}$ najwyżej ocenionego w tej grupie podmiotu. Mimo tego uśredniony wynik dla wszystkich rozpatrywanych jednostek wynosi 62%, a zatem ponownie należy stwierdzić, że – tym razem przede wszystkim za sprawą trzech wiodących gmin – atrakcyjność badanej grupy jest duża.

Wykres 18. Procent punktów bazowych zdobyty przez poszczególne gminy przy ocenie ich atrakcyjności turystycznej

(źródło: badania własne)

Obrazowo wyniki przedstawione powyżej zaprezentowano na opracowanej metodą sygnaturową mapie zróżnicowania (rys. 3.). W celu porównania badanych jednostek terytorialnych z grupą odniesienia, w oparciu o identyczne kryteria dokonano oceny atrakcyjności turystycznej pozostałych gmin wiejskich oraz miejsko-wiejskich w powiatach kętrzyńskim, międzyrzeckim, strzyżowskim, suwalskim, świebodzińskim, tomaszowskim i węgorzewskim. Szczegółowe zestawienie punktacji atrakcyjności turystycznej gmin z grupy porównawczej przedstawiono w aneksie (tabele A do E). Z kolei zbiorcze wyniki zaprezentowano w tabeli 16.

Rysunek 3. Mapa zróżnicowania atrakcyjności turystycznej badanych gmin
(źródło: badania własne z wykorzystaniem CONT-EVO MAP)

Z racji przytoczonych już argumentów w kwestii wielkości punktacji oraz zapewnienia porównywalności wyników posłużono się przyjętą wcześniej skalą przedziałową, przy zachowaniu gminy Międzyrzecz jako punktu odniesienia. Słuszność takiej interpretacji wynika z faktu, iż gmina ta osiągnęła drugi najwyższy rezultat spośród wszystkich objętych badaniem jednostek lokalnych. Więcej punktów zdobyła tylko gmina miejsko-wiejska Świebodzin, z jednej strony uprzywilejowana w tej klasyfikacji przez swój charakter (wliczenie do statystyk ponad dwudziestotysięcznego miasta), zaś z drugiej z racji pełnienia funkcji lokalnego węzła komunikacyjnego, tak drogowego, jak i kolejowego (ponad 55% zdobytych punktów gmina ta zawdzięcza infrastrukturze transportowej, podczas gdy w przypadku Międzyrzecza kategoria ta determinowała końcowy wynik w niespełna $\frac{1}{3}$). W związku z powyższym gminę Międzyrzecz przyjęto za wzorec bazowy możliwego do uzyskania wyniku, względem którego porównywa-

no pozostałe podmioty. Procentowe rezultaty, uzyskane przez wszystkie gminy (dla lepszej przejrzystości podmioty badane zaprezentowano ponownie, tym razem na tle grupy odniesienia), przedstawiono na wykresie 19.

Tabela 16. Sumaryczna ocena atrakcyjności turystycznej gmin z grupy odniesienia metodą bonitacji punktowej

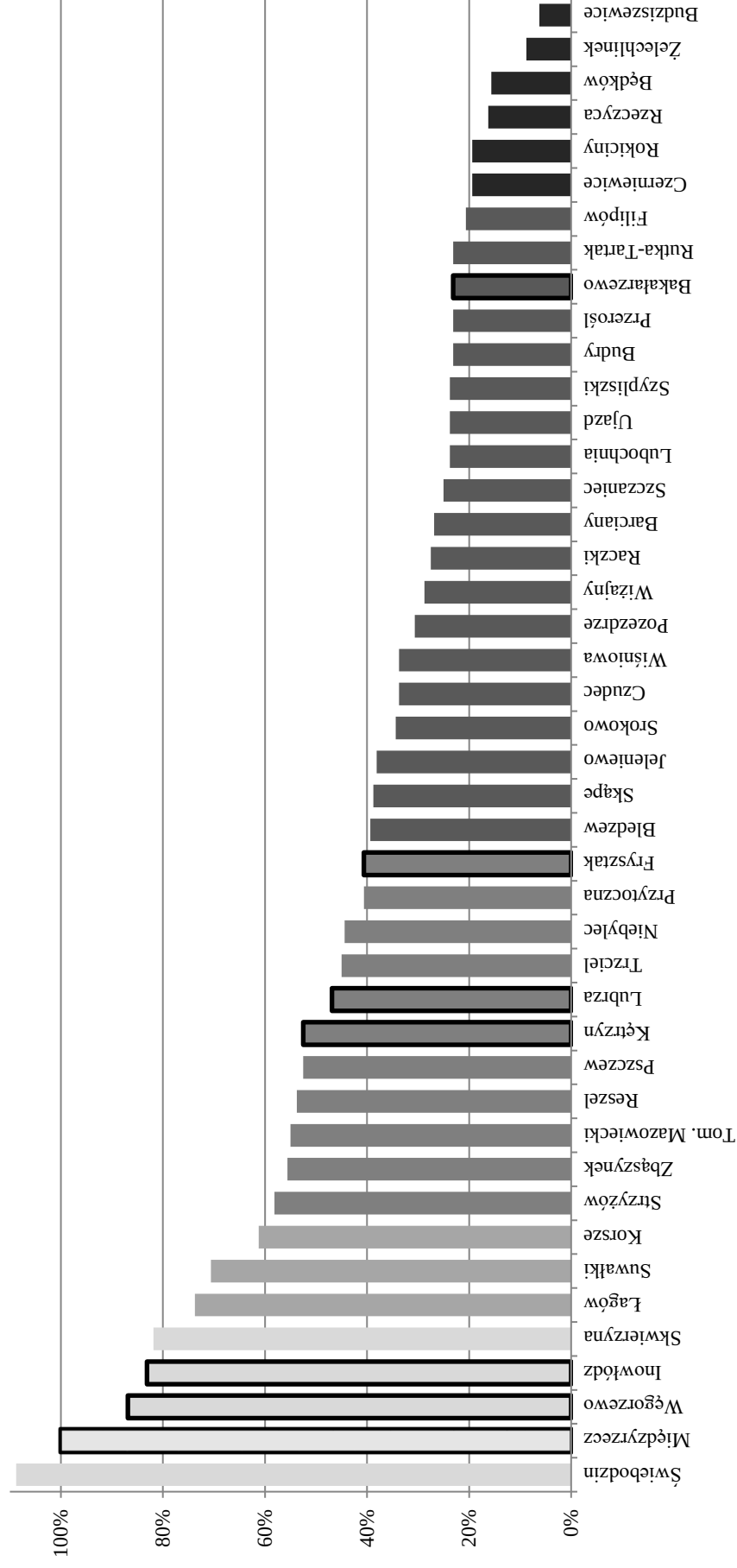
Gmina	Razem [pkt]	Powiat	Gmina	Razem [pkt]	Powiat
Skwierzyna	131	międzyrzecki	Korsze	98	kętrzyński
Trzciel	72		Reszel	86	
Błedzew	63		Barciany	43	
Przytoczna	65		Srokowo	55	
Pszczew	84		Budry	37	węgorzewski
Świebodzin	174	świebodziński	Pozezdrze	49	
Zbąszynek	89		Filipów	33	suwalski
Łagów	118		Jeleniewo	61	
Skąpe	62		Przerośl	37	
Szczaniec	40		Raczki	44	
Będków	25		Rutka-Tartak	37	
Budziszewice	10	tomaszowski	Suwałki	113	strzyżowski
Czerniewice	31		Szypliszki	38	
Lubochnia	38		Wiżajny	46	
Rokiciny	31		Strzyżów	93	
Rzeczyca	26		Czudec	54	strzyżowski
Tom. Mazowiecki	88		Niebylec	71	
Ujazd	38		Wiśniowa	54	
Żelechlinek	14				

Źródło: badania własne.

Zdefiniowana za pomocą metody bonitacji punktowej atrakcyjność turystyczna gmin z grupy porównawczej jest bardzo niejednorodna. Bardzo dużą atrakcyjność, oprócz wspomnianej już gminy Świebodzin, posiada zaledwie jedna jednostka (Skwierzyna, również przede wszystkim dzięki dobrze rozwiniętej infrastrukturze transportowej, mającej udział punktowy w wyniku końcowym w wymiarze podobnym jak w gminie Świebodzin), co w skali całej próby daje jedynie niewiele ponad 5% podmiotów. W grupie o dużej atrakcyjności turystycznej znalazło się 8% gmin, zatem sumarycznie zaledwie niespełna 15% jednostek osiągnęło satysfakcjonujący rezultat. Najliczniej reprezentowany jest przedział o małej atrakcyjności turystycznej, w którym uplasowała się niemal połowa podmiotów. Jeśli dodatkowo uwzględni się

Atrakcyjność turystyczna:

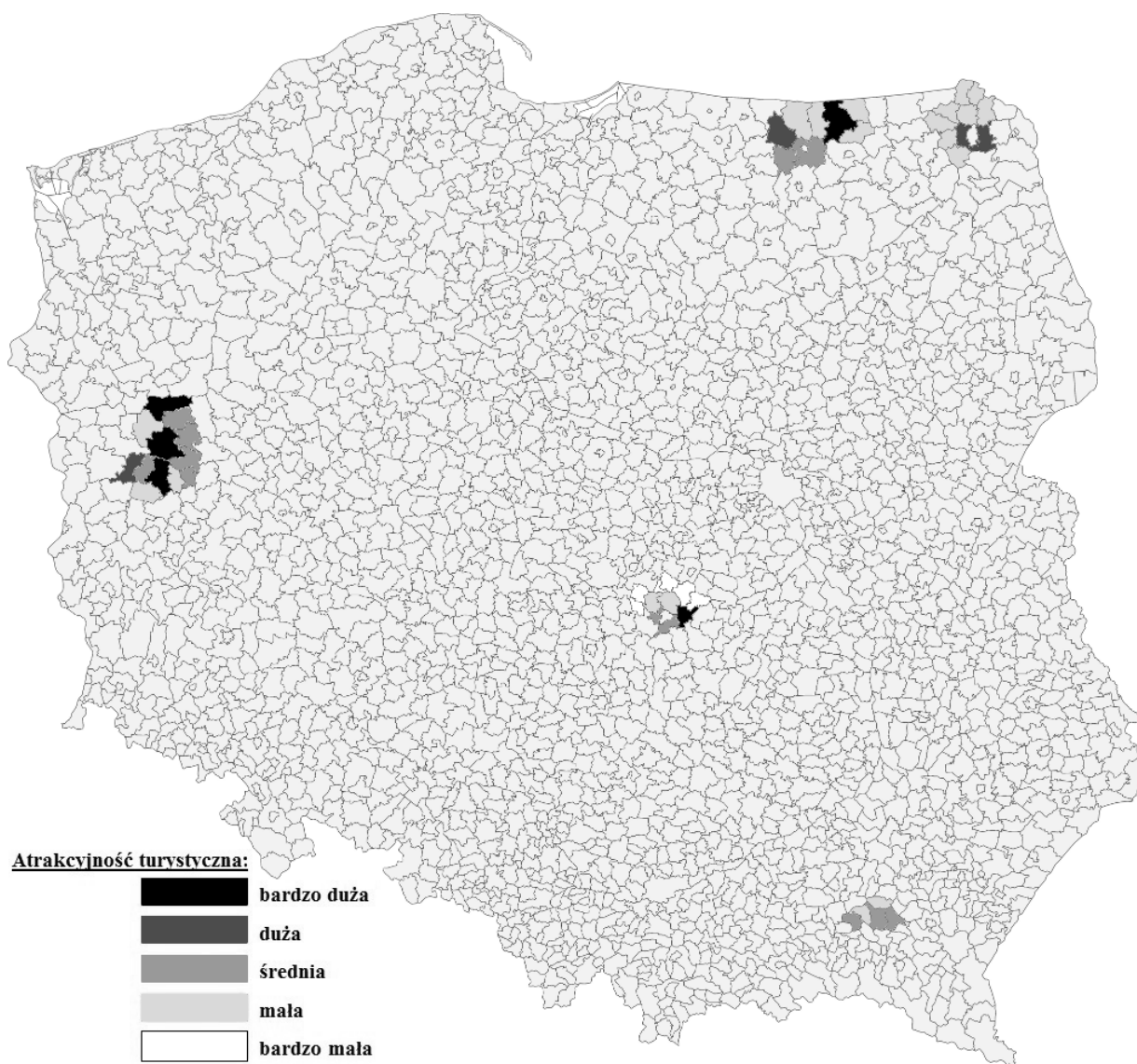
■ bardzo duża ■ duża ■ średnia ■ mała ■ bardzo mała

Wykres 19. Procent punktów bazowych zdobyty przez wszystkie gminy przy ocenie ich atrakcyjności turystycznej (podmioty badane zaznaczono obramowaniem)
(źródło: badania własne)

gminy o bardzo małej atrakcyjności turystycznej (ponad 16%, z najgorszym wynikiem w gminie Żelechlinek w postaci zaledwie 6% wyniku gminy Międzyrzecz), to okaże się, iż niemal $\frac{2}{3}$ wszystkich jednostek charakteryzuje się tą cechą w stopniu niezadowalającym. Mniej więcej co czwarta gmina w grupie odniesienia uzyskała wynik przyporządkowujący do przedziału o średniej atrakcyjności turystycznej. Optymistycznym prognozą może być jednak to, iż 2-3 podmioty w ramach każdej z najgorszych grup uzyskały rezultaty dające nadzieję na rychłe przeklasyfikowanie do szczebla powyżej. W przypadku grupy gmin o średniej atrakcyjności turystycznej zaobserwowano zaś tylko jedną tego typu, rokującą na szybką zmianę jednostkę (gmina miejsko-wiejska Strzyżów, niestety ponownie w dużej mierze za sprawą infrastruktury transportowej).

Obrazowo wyniki przedstawione powyżej zaprezentowano na opracowanej metodą sygnaturową mapie zróżnicowania (rys. 4).

Rysunek 4. Mapa zróżnicowania atrakcyjności turystycznej gmin powiatów z wykorzystywanymi turystycznie obiektami fortyfikacyjnymi
(źródło: badania własne z wykorzystaniem CONT-EVO MAP)

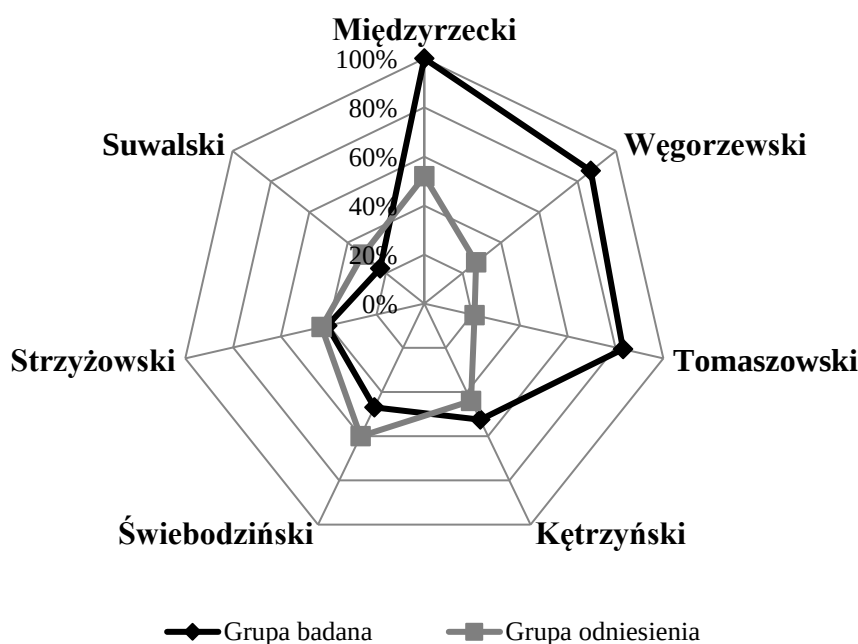
Rozkład przestrzenny wszystkich podmiotów nie pozostawia wątpliwości, iż najbardziej atrakcyjnymi turystycznie obszarami wśród przeanalizowanych podmiotów są gminy położone w woj. lubuskim, zaś najmniejsza atrakcyjność charakteryzuje grupę z woj. łódzkiego (w przeanalizowanej grupie wszystkie gminy o bardzo małej atrakcyjności turystycznej należą do powiatu tomaszowskiego). Średni wynik uzyskany w ramach poszczególnych powiatów (wliczając jednostki z obiektami fortyfikacyjnymi) kształtuje się następująco:

- ✓ powiat międzyszecki 60,0%,
- ✓ powiat świebodziński 58,0%,
- ✓ powiat węgorszewski 47,0%,
- ✓ powiat kętrzyński 45,8%,
- ✓ powiat strzyżowski 42,2%,
- ✓ powiat suwalski 31,0%,
- ✓ powiat tomaszowski 27,1%.

Z powyższego wynika, iż według przyjętej skali żaden z powiatów nie znalazł się w przedziałach odpowiadających bardzo dużej bądź dużej atrakcyjności turystycznej, choć oba z woj. lubuskiego były bardzo blisko takiego rezultatu. Żadnego także nie można zaklasyfikować do bardzo małej atrakcyjności turystycznej, wszystkie bowiem uplasowały się w przedziałach odpowiadających atrakcyjności średniej (zdecydowana większość, aż 5 powiatów) oraz małej (2 powiaty). Warto odnotować fakt, iż powiaty położone obok siebie (międzyrzecki i świebodziński oraz kętrzyński i węgorszewski), a zatem charakteryzujące się w ogólności podobnymi cechami (zwłaszcza w kontekście przyrodniczym, kulturowym oraz komunikacyjnym), mimo różnej lokalizacji przestrzennej w Polsce, osiągnęły w parach bardzo zbliżone rezultaty – fakt ten pokazuje, iż zastosowana metoda i kryteria oceny były w miarę możliwości obiektywne. Niewątpliwie czynnikiem determinującym średni wynik powiatów była liczebność znajdujących się w ich granicach gmin miejsko-wiejskich, które osiągały znacznie lepsze wyniki punktowe, głównie za sprawą bardziej rozwiniętej infrastruktury. Najlepszy powiat posiada w swym składzie aż trzy tego typu jednostki, zaś następne w kolejności – po dwie bądź jedną. Zachowana jest przy tym tendencja malejąca, bowiem dwa najgorsze powiaty nie mają już żadnej tego typu gminy. Średni wynik gmin wiejskich (35 podmiotów) w przeanalizowanej grupie wyniósł zaledwie 34%, gdy tymczasem dla gmin miejsko-wiejskich (9 podmiotów) było to ponad dwukrotnie więcej – 72%. Oddziaływanie ośrodka miejskiego widać także przez pryzmat rezultatu trzech gmin wiejskich, które położone w specyficzny sposób jedynie okalają miasta, czy to w postaci gmin miejskich (Kętrzyn, Tomaszów Mazowiecki), czy miast na prawach powiatu (Suwałki). Ich średni wynik jest również niemal dwukrotnie wyższy aniżeli pozostałych gmin wiejskich (59 do 32%). Potwierdza to zatem teorię o roli miast w stymulowa-

niu rozwoju lokalnej infrastruktury także poza ich administracyjnymi granicami oraz pełnieniu węzłowej funkcji w kształtowaniu przestrzeni²⁷¹, co ma znaczenie także w kontekście interdyscyplinarności turystyki.

Porównanie rezultatów pomiaru atrakcyjności turystycznej gmin z wykorzystywanymi turystycznie obiektami fortyfikacyjnymi z grupą odniesienia wypada zdecydowanie na korzyść tych pierwszych. Mediana w pierwszym wypadku wyniosła bowiem 53%, w drugim zaś zaledwie 34%. Podobnie dużo korzystniejsza była dla pierwszej grupy średnia uzyskanego wyniku – 62 do 38%. Różnicę między rezultatami gmin z grupy badawczej a średnim rezultatem gmin z grupy odniesienia w ramach powiatów zaprezentowano na wykresie 20.

Wykres 20. Atrakcyjność turystyczna gmin z grupy badanej na tle średniego wyniku gmin z grupy odniesienia według powiatów
(źródło: badania własne)

W przypadku 4 powiatów gminy z grupy badanej osiągnęły wyższe wyniki niż uzyskano w grupie odniesienia, przy czym w trzech przypadkach różnica ta była bardzo zdecydowana (od prawie dwu- do nawet niemal czterokrotnej). Największą dysproporcję zaobserwowano

²⁷¹ Oceny oddziaływania dużych ośrodków miejskich na okoliczne obszary wiejskie w polskich warunkach dokonali Komornicki i Śleszyński. Wprawdzie skupili się oni w swoich badaniach na wybranej grupie ośrodków, jednakże przy wyznaczaniu funkcjonalnych obszarów miejskich (Functional Urban Areas, FUA) uwzględnili również mniejsze miasta – wśród tak delimitowanych obszarów znalazły się wyraźne strefy oddziaływania uwzględnianych w niniejszej pracy Suwałk, Tomaszowa Mazowieckiego, Kętrzyna oraz Świebodzina. Analizy dekoncentracji przestrzennej i jej oddziaływania na zróżnicowanie budżetów gmin w obszarach oddziaływania dużych polskich miast dokonał również Smutek. Cf. T. Komornicki, P. Śleszyński, *Typologia obszarów wiejskich pod względem powiązań funkcjonalnych i relacji miasto-wieś*, [w:] J. Bański (red.), *Analiza zróżnicowania i perspektyw rozwoju obszarów wiejskich w Polsce do 2015 r.*, Studia obszarów wiejskich (tom XVI), Bernardinum, Warszawa 2009, s. 9-37; J. Smutek, *Dekoncentracja przestrzenna a zmiany zróżnicowania budżetów gmin w obszarach oddziaływania dużych miast w Polsce*, Prace Geograficzne, 2012, zeszyt 131, s. 55-78.

w przypadku powiatu tomaszowskiego, co jest warte odnotowania tym bardziej, iż rezultat ten należy do gminy wiejskiej, nie zaś miejsko-wiejskiej bądź wiejskiej otaczającej miejską (jak było w pozostałych przypadkach). Niemniej jednak różnica ta wynika przede wszystkim z przekrojowo małej atrakcyjności turystycznej całego powiatu (przedstawiono na mapie zróżnicowania), co pozwoliło gminie Inowłódz tak bardzo wyróżnić się na tle sąsiednich jednostek. W przypadku pozostałych trzech powiatów średni wynik grupy odniesienia okazał się być większy od grup badanych, ale różnica w rezultatach była bardzo niewielka, wynosząc maksymalnie w jednym wypadku zaledwie 2 punkty procentowe, a w dwóch kolejnych około 10. W dużej mierze był to rezultat zależności odwrotnej aniżeli już powyżej opisana – tym razem grupę badaną stanowiły gminy wiejskie, a w grupie odniesienia znajdowały się gminy miejsko-wiejskie bądź wiejskie otaczające miasta. Co charakterystyczne, różnica ta była największa w powiecie świebodzińskim, gdzie w grupie odniesienia znajdowały się dwie gminy miejsko-wiejskie, w tym jedna (Świebodzin) obejmująca wyraźnie największe spośród wszystkich rozpatrywanych, bo ponad dwudziestotysięczne, miasto. Nieco zaburza te relacje przypadek powiatu suwalskiego (brak gmin miejsko-wiejskich przy drugiej największej różnicy na niekorzyść grupy badanej), należy jednak pamiętać, iż gmina Bakałarzewo osiągnęła wyraźnie najgorszy wynik spośród jednostek z obiektami fortyfikacyjnymi, porównywalny wszakże z lokalnymi podmiotami z wyjątkiem tylko jednego z nich, gminy Suwałki. Ta ostatnia zaś niemal w całości okala miasto na prawach powiatu Suwałki, które – w porównaniu do rozpatrywanych w pozostałych przypadkach jednostek miejskich – jest wielokrotnie większe, gdyż liczy niemal 70 tysięcy mieszkańców. Gdyby wyłączyć tę pojedynczą gminę z porównań, to różnica pomiędzy gminą Bakałarzewo a średnim wynikiem pozostałych gmin powiatu wyniosłaby już jedynie 3 punkty procentowe. Pośrednio wpływ tego ośrodka widać także przez pryzmat wyniku gminy Jeleniowo, która również sąsiaduje z miastem Suwałki, choć w dużo mniejszym wymiarze – osiągnęła ona drugi najlepszy rezultat w ramach powiatu, średnio wyższy od pozostałych podmiotów o około 15 punktów procentowych.

O ile końcowy rezultat atrakcyjności turystycznej w ujęciu procentowym umożliwia zaszerzowanie, ułożenie kolejności i wzajemnych relacji poszczególnych podmiotów, to jednak nie pozwala on wprost zidentyfikować czynników w największym stopniu determinujących uzyskaną pozycję. W tym celu niezbędne jest porównanie liczby punktów zdobytych przez analizowane jednostki w ramach poszczególnych działów, zarówno według klasyfikacji powiatowej, jak i relacji ogólnej grupa badana – grupa odniesienia (tab. 17; kursywą zaznaczono wynik gorszy, a podkreśleniem lepszy w relacji do grupy odniesienia).

Tabela 17. Porównanie liczby punktów zdobytych przez gminy badane i z grupy odniesienia w poszczególnych kategoriach

Jednostka		Położenie	Walory przyrodnicze	Walory antropogeniczne	Dostępność komunikacyjna	Transport	Baza noclegowa	Baza gastronomiczna	Baza towarzysząca
Powiat międzyszycki	Gmina badana (A) [pkt]	8,0	7,0	38,0	6,0	44,0	18,0	8,0	31,0
	Średni wynik gminy grupy odniesienia (B) [pkt]	7,8	5,8	9,2	5,8	20,6	12,4	2,2	19,2
	Relacja A/B [%]	<u>102,6</u>	<u>120,7</u>	<u>413,0</u>	<u>103,4</u>	<u>213,6</u>	<u>145,2</u>	<u>363,6</u>	<u>161,5</u>
Powiat świebodziński	Gmina badana (A) [pkt]	9,0	4,0	25,0	7,0	4,0	14,0	1,0	11,0
	Średni wynik gminy grupy odniesienia (B) [pkt]	6,8	4,6	16,8	7,8	31,4	16,4	4,0	8,8
	Relacja A/B [%]	<u>132,4</u>	<u>87,0</u>	<u>148,8</u>	<u>89,7</u>	<u>12,7</u>	<u>85,4</u>	<u>25,0</u>	<u>125,0</u>
Powiat węgorszewski	Gmina badana (A) [pkt]	5,0	12,0	35,0	5,0	22,0	25,0	4,0	31,0
	Średni wynik gminy grupy odniesienia (B) [pkt]	4,5	4,0	10,0	1,5	10,0	2,0	1,0	10,0
	Relacja A/B [%]	<u>111,1</u>	<u>300,0</u>	<u>350,0</u>	<u>333,3</u>	<u>220,0</u>	<u>1250,0</u>	<u>400,0</u>	<u>310,0</u>
Powiat kętrzyński	Gmina badana (A) [pkt]	5,0	3,0	32,0	6,0	18,0	2,0	1,0	17,0
	Średni wynik gminy grupy odniesienia (B) [pkt]	4,8	3,3	24,8	2,8	16,3	2,5	1,0	15,3
	Relacja A/B [%]	<u>105,3</u>	<u>92,3</u>	<u>129,3</u>	<u>218,2</u>	<u>110,8</u>	<u>80,0</u>	<u>100,0</u>	<u>111,5</u>
Powiat tomaszowski	Gmina badana (A) [pkt]	7,0	9,0	23,0	5,0	18,0	45,0	2,0	24,0
	Średni wynik gminy grupy odniesienia (B) [pkt]	5,1	2,9	2,6	3,3	8,3	4,2	1,3	5,7
	Relacja A/B [%]	<u>137,0</u>	<u>311,5</u>	<u>900,0</u>	<u>150,0</u>	<u>216,0</u>	<u>1065,8</u>	<u>150,0</u>	<u>423,5</u>

Jednostka		Położenie	Walory przyrodnicze	Walory antropogeniczne	Dostępność komunikacyjna	Transport	Baza noclegowa	Baza gastronomiczna	Baza towarzysząca
Powiat suwalski	Gmina badana (A) [pkt]	4,0	3,0	9,0	1,0	13,0	1,0	0,0	6,0
	Średni wynik gminy grupy odniesienia (B) [pkt]	5,0	5,9	7,5	2,8	6,0	4,8	0,9	18,4
	Relacja A/B [%]	80,0	51,1	<u>120,0</u>	36,4	<u>216,7</u>	21,1	0,0	32,7
Powiat strzyżowski	Gmina badana (A) [pkt]	5,0	6,0	10,0	4,0	23,0	2,0	1,0	14,0
	Średni wynik gminy grupy odniesienia (B) [pkt]	5,0	4,5	13,3	4,5	28,3	2,5	1,8	8,3
	Relacja A/B [%]	100,0	<u>133,3</u>	75,5	88,9	81,4	80,0	57,1	<u>169,7</u>
Ogółem	Średni wynik gminy badanej (A) [pkt]	6,1	6,3	24,6	4,9	20,3	14,3	2,4	19,1
	Średni wynik gminy grupy odniesienia (B) [pkt]	5,6	4,4	10,4	4,1	15,7	6,6	1,7	12,2
	Relacja A/B [%]	<u>109,8</u>	<u>141,8</u>	<u>236,1</u>	<u>118,2</u>	<u>129,2</u>	<u>216,6</u>	<u>142,6</u>	<u>156,7</u>

Źródło: badania własne.

Szczegółowe porównanie wyników osiągniętych przez gminy w składowych kategoriach oceny atrakcyjności turystycznej prowadzi do poniżej przedstawionych obserwacji.

Przekrojowo średni wynik gminy z grupy badanej był każdorazowo wyższy od średniego wyniku gminy z grupy porównawczej niezależnie od ocenianej kategorii. Różnice w uśrednionych rezultatach były jednak bardzo zróżnicowanej wielkości – od zaledwie 10 do aż prawie 140%. Najmniejszy rozstrzał (niespełna 10%) odnotowano w kategorii „Położenie”, co łatwo można wytłumaczyć w miarę zbliżonymi cechami podmiotów w przypadku analizy porównawczej na poziomie powiatu – zwykle na tak niewielkich obszarach rzeźba terenu, klimat czy lesistość są do siebie podobne, także występujące ciek i zbiorniki wodne, zwykle determinowane przeszłością geologiczną, rzadko kiedy stanowią wewnętrzny wyróżnik zaledwie jednej gminy – te pierwsze za sprawą swojego liniowego charakteru, te drugie zaś jako część więk-

szych obszarów pojeziernych. Drugą, najbardziej zbliżoną wynikowo między obiema grupami gmin kategorią była „Dostępność komunikacyjna”, co wynika z czynników poniekąd podobnych, co już opisane powyżej. Drogi, tak jak i ciekі wodne, posiadają liniowy przebieg, zatem ich występowanie rzadko kiedy dotyczy wyłącznie pojedynczej gminy w skali powiatu, a poza tym dodatkowo często łączą największe miejscowości danego obszaru, względnie zbiegają się promieniście w głównej jednostce osadniczej na danym terytorium – efektem tego jest w miarę równomierne nasycenie przestrzeni tego typu powszechną infrastrukturą. Nieco inaczej sytuacja może wyglądać w przypadku dróg o ponadlokalnym znaczeniu lub linii kolejowych, które konstrukcyjnie charakteryzują się już wyższym stopniem zaawansowania technicznego. Różnicę mogą robić zwłaszcza te ostatnie, wymagające dodatkowo wyspecjalizowanego taboru i użytkowane wyłącznie za pośrednictwem profesjonalnych przedsiębiorstw. Nie zmienia to jednak faktu, iż także mają one (jak i drogi ponadlokalne) przebieg liniowy i, choć ich lokalizacja przestrzenna jest efektem z jednej strony możliwości oferowanych przez rzeźbę terenu²⁷², z drugiej zaś działań i rozwiązań w dużej mierze historycznych²⁷³, zwykle w ramach jednego powiatu znajdują się na terenie więcej niż jednej gminy. Z kolei największe, ponad dwukrotne różnice w ramach średnich wyników obu grup, dotyczyły kategorii „Walory antropogeniczne” oraz „Baza noclegowa”, a więc elementów bezpośrednio powiązanych właśnie z gospodarką turystyczną²⁷⁴ i w dużej mierze determinujących przestrzenny rozkład ruchu turystycznego. Przy tym o ile w przypadku bazy noclegowej uśredniony wynik nie oddaje bardzo silnego

²⁷² Jak w przypadku powiatu strzyżowskiego, położonego na pogórzu, gdzie linię kolejową poprowadzono w terenie umożliwiającym jej najłatwiejsze i najbardziej korzystne wytyczenie: doliną Wisłoka, gdzie funkcjonowały najstarsze jednostki osadnicze, dziś będące siedzibami większości gmin powiatu.

²⁷³ Dobrze widać to na przykładzie powiatów w województwach będących w swojej historii częścią państwa niemieckiego (lubuskie i warmińsko-mazurskie). Szybki rozwój kolei w XIX i na początku XX wieku na tych ziemiach, spowodowany m.in. wojskowym postrzeganiem przydatności tego środka transportu, sprawił, iż w zasadzie wszystkie większe miejscowości zostały połączone drogami żelaznymi. Infrastruktura ta w okresie powojennym została przejęta przez Polskie Koleje Państwowe i przez długi czas była utrzymywana w niezmienionej formie przestrzennej. Stan ten dopiero uległ zmianie po 1989 r., kiedy to wiele linii zostało zamkniętych z powodów ekonomicznych lub przekształconych wyłącznie do potrzeb ruchu towarowego (funkcjonującego niekiedy do dziś). Niemniej jednak nie było to połączone z masową rozbiórką infrastruktury (wyłączając niestety zjawisko nielegalnego szabru), w wielu przypadkach zachowano także niezbędne zaplecze techniczne, co w późniejszym okresie pozwoliło na ponowne uruchomienie transportu szynowego na wybranych trasach przez lokalne samorządy. Gdyby jednak nie dziedzictwo historyczne w postaci przestrzennego rozplanowania tras i ich technicznego przygotowania, działanie takie nie miałoby racji bytu z powodu zbyt wysokich kosztów. Warto podkreślić, że tym sposobem w tej materii historia niejako premiuje dawne tereny niemieckie, albowiem ich nasycenie infrastrukturą kolejową oraz sposób jej poprowadzenia (łączenie wielu miejscowości) jest odmienny, aniżeli na ziemiach zaboru rosyjskiego, gdzie drogi żelazne prowadzono jak najkrótszą, prostą trasą, głównie między dużymi miastami, omijając tym samym skupiska o mniejszym znaczeniu. Te odmienne warunki początkowe, rzutujące na współcześnie różne możliwości w zakresie ponownego wprowadzania i stosowania transportu szynowego, tłumaczą zaistniały rozstrzał punktowy między rozpatrywanymi powiatami. Z. Tucholski, *Polskie Koleje Państwowe w planach strategicznych Układu Warszawskiego*, Mówią Wieki, 2017, nr 9, s. 22.

²⁷⁴ Podstawowymi adresatami polityki turystycznej oraz jej działań, kształtujących stosunki społeczne i ekonomiczne w ramach gospodarki turystycznej, są podmioty tzw. bezpośredniej gospodarki turystycznej, czyli przedsiębiorstwa funkcjonujące w oparciu o zaspokajanie potrzeb zgłaszanych przez turystów. W skład tej grupy wchodzi m.in. właśnie podmioty związane ze świadczeniem noclegów oraz umożliwiające dostęp do walorów turystycznych. V. A. Panasiuk (red.), *op. cit.*, s. 304-326.

zróznicowania rezultatów osiągniętych przez gminy z grupy badanej, gdzie aż cztery gminy wypadły niekorzystnie w porównaniach w ramach powiatu, to już akurat walory antropogeniczne okazały się kategorią przekrojowo najlepiej prezentującą się na tle gmin grupy porównawczej – w sześciu na siedem analizowanych powiatów gminy z grupy badanej zebrały od 20 do aż 800% więcej punktów, z kolei w jedynym przypadku gorszego wyniku zaobserwowano różnicę nie aż tak znaczącą, jak to miało miejsce przy niekorzystnych porównaniach w innych kategoriach. Dziedzictwo materialne (czyli również zagospodarowane turystycznie obiekty fortyfikacyjne) okazało się zatem tym obszarem, który w największym stopniu pozytywnie wyróżniał badane gminy na tle okolicznych jednostek. Warto zwrócić również uwagę na dział „Baza towarzysząca”, obok bazy noclegowej najsilniej powiązany z obecnością infrastruktury wykorzystywanej w penetracji obszarów przez podróżnych, a więc bezpośrednio związany z lokalnym zapleczem turystycznym. Uzyskał on trzeci rezultat w ramach uśrednionych wyników (gminy badane były średnio o połowę bardziej nasycone tego typu infrastrukturą) i tylko w przypadku jednej gminy (najgorszej – jedynej o małej atrakcyjności turystycznej wśród badanych) osiągnięty wynik był poniżej średniej punktacji pozostałych jednostek w powiecie. Można zatem stwierdzić, iż przekrojowo badane gminy rzeczywiście posiadają większą atrakcyjność turystyczną aniżeli gminy z grupy porównawczej, a przewaga ta wynika głównie faktycznie z lepszego rozwoju bądź większego nagromadzenia elementów, które w największym stopniu decydują o tejże atrakcyjności jako immanentnie związane z lokalną gospodarką turystyczną.

Analiza z poziomu powiatów rozkładu i relacji uzyskanych punktów w poszczególnych kategoriach wpływających na atrakcyjność turystyczną pozwala potwierdzić już przytoczone założenie, iż obecność ośrodków miejskich w gminach w znaczący sposób wpływa na zwiększenie liczby zdobytych punktów. W wypadku grupy badanej aż trzy gminy uzyskały więcej punktów we wszystkich ocenianych kategoriach, aniżeli wynosił średni wynik gmin z grupy odniesienia, przy czym dwie z nich (Międzyrzecz oraz Węgorzewo) były gminami miejsko-wiejskimi i stanowiły 100% tego typu jednostek w grupie badanej. Trzecim przypadkiem tego typu była gmina Inowłódz, co – abstrahując od jej rzeczywiście turystycznego charakteru, opartego na jeszcze przedwojennych tradycjach – wynika także zapewne z bardzo słabych wyników pozostałych gmin powiatu tomaszowskiego ($\frac{2}{3}$ jednostek sklasyfikowanych w przedziale bardzo małej atrakcyjności turystycznej) oraz wykluczeniu z analizy miasta Tomaszów Mazowiecki (gmina miejska). Warto odnotować, że w gminie Inowłódz oraz gminie Węgorzewo zaobserwowano największy rozstrzał między gminami badanymi oraz grupą odniesienia – każdorazowo w kategorii „Baza noclegowa”, gdzie różnica w punktacji była aż ponad dziesięciokrotna. To najlepiej pokazuje skalę rozwoju lokalnego zaplecza noclegowego, a więc i tury-

styczną funkcję, na tle okolicznych jednostek. Kolejnym potwierdzeniem oddziaływania na okolicę ośrodków miejskich jest gmina wiejska Kętrzyn, która w całości otacza teren gminy miejskiej Kętrzyn – zajęła ona bowiem pod względem liczby kategorii, w których uzyskała wynik lepszy niż średni wynik grupy odniesienia, czwartą lokatę. Najgorsze porównawczo pojedyncze rezultaty cechowały gminy wiejskie w obszarach gastronomii (Bakałarzewo, Lubrza) oraz możliwości korzystania z usług transportu zbiorowego (Lubrza). To pierwsze jest zapewne wynikiem braku lokalnego zapotrzebowania na usługi gastronomiczne (stołowanie się poza domem), co przy wspomnianej już wcześniej sezonowości ruchu turystycznego stanowi znaczny problem w utrzymaniu rentowności tego typu działalności. To drugie z kolei wynika z peryferyjności położenia gmin względem głównych jednostek osadniczych oraz ograniczonych potrzeb społeczności lokalnych w zakresie częstego przemieszczania się – co skutkuje, podobnie jak w przypadku gastronomii, brakiem opłacalności utrzymywania więcej niż tylko podstawowych połączeń komunikacyjnych z najbliższymi miejscowościami. Niewątpliwie wpływ na to ma również dzisiejsza duża dostępność własnych środków lokomocji, stanowiących konkurencję dla transportu zbiorowego – samochód nie jest już rzadkim dobrem luksusowym (nie wspominając o wszystkich rodzajach jednośladów) i za względnie niewielkie kwoty można nabyć używane pojazdy, które oferują dużo więcej swobody w zakresie zmiany miejsca pobytu niż rozkładowa komunikacja. Ciekawym przypadkiem jest gmina Bakałarzewo, która, mimo ogólnie najgorszego rezultatu w obszarze porównań na poziomie wewnątrz powiatów (w tym uzyskania dwóch z trzech najniższych wyników we wszystkich parach gmina badana – uśredniony wynik grupy odniesienia), wypadła bardzo dobrze na tle okolicznych jednostek pod względem oferty transportu zbiorowego. Prawdopodobnie jest to skutek położenia całego powiatu suwalskiego, w którym pozostałe gminy są geograficznie jeszcze bardziej peryferyjne względem centrum kraju i większych jednostek osadniczych; gmina Bakałarzewo natomiast leży między Suwałkami a obszarem Wielkich Jezior Mazurskich, co automatycznie powoduje, że przez jej teren przebiegają połączenia między tymi obszarami, co nie ma miejsca w przypadku chociażby gmin granicznych dla kraju, stanowiących $\frac{1}{3}$ wszystkich jednostek w powiecie.

Na podstawie uzyskanych wyników atrakcyjności turystycznej wykonano finalny, trzeci etap pomiaru tejże atrakcyjności, sprowadzający się do przeanalizowania uzyskanych wyników oraz sformułowania wniosków pomocnych w kwestii dalszego rozwoju turystycznego badanych podmiotów. Posłużono się w tym celu analizą SWOT, którą sporządzono w postaci wspólnej dla całej grupy badanych gmin (zamiast dla poszczególnych jednostek; tab. 18). Podejście takie, mimo przestrzennego rozproszenia ww. podmiotów, uznano za zasadne z racji próby holistycznego potraktowania zjawiska turystyki w obiektach fortyfikacji nowożytnej oraz

uchwycenia ogólnych możliwości i perspektyw rozwojowych obszarów udostępniających swoją militarną spuściznę. Choć wykonanie oddzielnych analiz SWOT dla poszczególnych gmin pozwoliłoby lepiej oddać ich wewnętrzną specyfikę, to z drugiej strony bardzo silne zróżnicowanie badanych podmiotów uniemożliwiłoby sformułowanie uniwersalnych uogólnień dotyczących analizowanego zagadnienia. Dlatego też – aby lepiej nakreślić tło i uzyskać punkt odniesienia stanowiący podstawę poniżej przedstawionych spostrzeżeń – dokonano wcześniej pomiarów atrakcyjności turystycznej jednostek z powiatów macierzystych gmin badanych. Pozwoliło to ponadto na większy obiektywizm przy identyfikowaniu końcowych cech i możliwości rozwojowych rozpatrywanej grupy podmiotów.

Tabela 18. Analiza SWOT atrakcyjności turystycznej grupy gmin badanych (z udostępnionymi turystycznie obiektami fortyfikacyjnymi)

Mocne strony	Słabe strony
• Korzystne krajobrazowo położenie geograficzne (woda, lasy i urozmaiconą w skali lokalnej rzeźbę terenu) • Liczna obecność zróżnicowanych form ochrony przyrody, w tym tych wielkopowierzchniowych i powszechnie kojarzonych (rezerваты, parki krajobrazowe, obszary Natura 2000) • Duża względem okolicy liczba zróżnicowanych walorów antropogenicznych • Bogate tło historyczne ziem gmin • Powiązanie znacznej części dziedzictwa kulturowego oraz historii z państwem sąsiednim • Obecność obiektów o charakterze muzealnym • Obecność zagospodarowanych turystycznie i częściowo zrekonstruowanych obiektów fortyfikacyjnych • Obecność linearnych układów umocnień na terenach gmin • Występowanie innych niż fortyfikacje nowożytne budowli obronnych • Różnorodne osadzenie kulturowe • Obecność imprez o ponadlokalnym charakterze • Wyróżnienie walorów gmin przez POT lub poprzez zaliczenie ich do panteonu najważniejszych obiektów krajoznawczych Polski, co stwarza pozytywny wizerunek miejsca jako obiektywnie atrakcyjnego • Obecność pasażerskiej infrastruktury kolejowej • Włączenie gmin w sieć dróg o co najmniej randze wojewódzkiej • Bogata sieć połączeń autobusowych z innymi jednostkami osadniczymi • Występowanie licznych i zróżnicowanych rodzajowo szlaków, w tym szlaków turystyki wodnej • Obecność zaplecza w postaci punktów oferujących sprzęt turystyczny • Obecność punktów informacji turystycznej	• Niska jakość części walorów antropogenicznych • Nieprzystosowanie walorów antropogenicznych i przyrodniczych do szerszej konsumpcji turystycznej • Rozwinięty w niewielkim stopniu kolejowy transport pasażerski • Ogólna peryferyjność względem dróg ekspresowych i autostrad • Brak bezpośrednich połączeń transportowych ze wszystkimi głównymi obszarami emisyjnymi w kraju • Bezpośrednie zagraniczne połączenia komunikacyjne tylko w przypadku wybranych gmin • Nierównomiernie rozwinięta baza noclegowa • Znaczny udział noclegowych obiektów sezonowych w niektórych gminach • Nierównomiernie rozwinięta i skoncentrowana przestrzennie baza gastronomiczna • Bardzo zróżnicowane terytorialnie nasycenie różnymi rodzajami szlaków • Brak jednolitego oznakowania liniowej infrastruktury turystycznej • Brak spójnej oferty, nawet w ramach sąsiadujących gmin • Niedostatecznie rozwinięta współpraca w zakresie turystyki między podmiotami administracyjnymi i gospodarczymi • Duża sezonowość oferty
Szanse	Zagrożenia
• Bliskość obszarów emisyjnych • Możliwość konstruowania ofert tematycznych,	• Zmiany klimatyczne • Ograniczenia ruchu turystycznego oraz inwestycji wskutek bardziej restrykcyjnych przepisów

w tym szlaków (w oparciu o liczbę i rozkład obiektów, w tym także fortyfikacyjnych – linie umocnień) • Pozyskanie środków na ochronę i upowszechnianie dziedzictwa kulturowego • Szansa zwiększenia zagranicznej turystyki przyjazdowej poprzez kontekst historyczny • Pojawianie się nowych inicjatyw lokalnych, regionalnych i krajowych, dotyczących rozwoju turystyki • Powstawanie klastrow turystycznych • Wsparcie funkcji turystycznej przez władze lokalne i regionalne • Nowe wydarzenia o charakterze imprez masowych • Wzrost turystycznego zainteresowania obszarami peryferyjnymi • Promocja polskiego dziedzictwa na szczeblu wewnętrznym • Rozwój turystyki krajowej • Rozwój infrastruktury drogowej • Rewitalizacja infrastruktury kolejowej • Powstawanie nowych połączeń komunikacyjnych • Wprowadzenie standaryzacji w zakresie systemów informacji turystycznej i oznakowania • Wsparcie mediów w budowaniu pozytywnego wizerunku regionu • Certyfikacja lokalnych produktów	o ochronie przyrody bądź zabytków • Zmiany środowiskowe wywołane przez inwestycje sąsiednich jednostek administracyjnych • Wzrost emisji zanieczyszczeń • Nadanie priorytetu zmianom inwestycyjnym szkodliwym dla lokalnego dziedzictwa • Pogarszający się stan techniczny dziedzictwa kulturowego • Akulturacja – utrata lokalnej autentyczności • Wyłączanie z użytku kolejnych fragmentów sieci kolejowej • Likwidacja połączeń komunikacyjnych • Brak działań konserwacyjnych względem stworzonej infrastruktury • Pauperyzacja społeczeństwa • Źle postrzegany lokalny patriotyzm, wypieranie postaw gościnnych na rzecz niechęci i izolacji • Migracje do miast oraz starzenie się zasobów ludzkich niezbędnych dla rozwoju funkcji turystycznej • Nagłaśniane w skali krajowej niepożądane wydarzenia losowe (wypadki, patologie) • Tworzenie negatywnego wizerunku obszarów i dziedzictwa o nie w pełni polskim rodowodzie
---	---

Źródło: opracowanie własne.

Przeprowadzona analiza SWOT wskazuje, iż badane gminy mają wiele silnych stron, opartych głównie o lokalne walory. Słabością grupy jest jednak niedostatecznie i nierównomiernie rozwinięta infrastruktura (nie tylko turystyczna), znacząco utrudniająca właściwe wykorzystanie przedstawionych atutów. Z tego też względu niezbędne są rozwiązania i działania inwestycyjne prowadzące do eliminacji wewnętrznych niedociągnięć, co w konsekwencji pozwoli lepiej wykorzystać liczne szanse i uniknąć zagrożeń.

5.2. Poziom aktywności gospodarczo-społecznej badanych gmin na tle gmin z grupy porównawczej

W celu ustalenia poziomu aktywności gospodarczo-społecznej analizowanych jednostek samorządu terytorialnego posłużono się metodą porządkowania liniowego, opartą o zmienną syntetyczną²⁷⁵, uzyskaną wskutek normalizacji wybranych zmiennych reprezentatywnych. Zastosowano przy tym zarówno wybrane metody wykorzystujące procedury wzorcowe, jak i bezwzorcowe. Te pierwsze polegają na wyznaczeniu obiektu wzorcowego o najbardziej pożądanym wartościach zmiennych wejściowych, względem którego konstruuje się następnie miernik syntetyczny dla obserwowanych obiektów, opierając się na odległościach między ba-

²⁷⁵ Określaną w literaturze także jako miara syntetyczna, zmienna agregatowa, syntetyczna bądź agregatowa miara rozwoju czy też taksonomiczny miernik rozwoju.

danymi podmiotami a wspomnianym wzorcem. Metody wykorzystujące procedury bezwzorcowe tworzą zaś zmienną agregatową na podstawie uśrednienia znormalizowanych zmiennych wejściowych²⁷⁶. W przypadku obu procedur podstawą porządkowania jest wielkość wartości zmiennej syntetycznej dla określonego obiektu, która umożliwia uszeregowanie zbioru obiektów w taki sposób, że:

- ✓ każdy obiekt ma co najmniej jednego sąsiada, ale nie więcej niż dwóch sąsiadów,
- ✓ sąsiedztwo obiektów jest wzajemne, tzn. jeśli a jest sąsiadem b , to b jest tym samym sąsiadem a ,
- ✓ istnieją tylko dwa obiekty mające po jednym sąsiedzie (najlepszy i najgorszy)²⁷⁷.

Warto przy tym podkreślić, iż miernik syntetyczny nie jest zmienną o charakterze bezpośrednio obserwowanym (ma charakter zmiennej ukrytej), ale jest generowany za pomocą obserwowanych i mierzalnych zmiennych wejściowych, które dopiero wskutek zastosowania funkcji agregujących o różnych postaciach tworzą finalną miarę²⁷⁸.

Konstrukcja zmiennej syntetycznej składa się z kilku etapów, a mianowicie²⁷⁹:

- 1) wyboru typu miernika,
- 2) doboru zmiennych diagnostycznych oraz określenia ich charakteru (stymulanta, destymulanta, nominanta²⁸⁰), czyli rodzaju oddziaływania na analizowany obiekt w kontekście rozpatrywanego zjawiska,
- 3) normalizacji zmiennych według przyjętej metody, dzięki czemu uzyskuje się porównywalność zmiennych prezentowanych w różnych mianach i/lub na różnych skalach,
- 4) ewentualnym wyznaczeniu wag zmiennych,
- 5) obliczeniu wartości zmiennej syntetycznej według przyjętej metody (w przypadku agregacji wzorcowej z wcześniejszym wyznaczeniem współrzędnych wzorca),
- 6) uszeregowaniu obiektów zgodnie z uzyskaną wartością zmiennej syntetycznej.

²⁷⁶ K. Kukula, L. Luty, *Propozycja procedury wspomagającej wybór metody porządkowania liniowego*, Przegląd Statystyczny, 2015, zeszyt 2, s. 219.

²⁷⁷ T. Grabiński, *Metody taksonometrii*, Akademia Ekonomiczna w Krakowie, Kraków 1992, s. 135.

²⁷⁸ A. Bąk, *Porządkowanie liniowe obiektów metodą Hellwiga i TOPSIS - analiza porównawcza*, Prace Naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego we Wrocławiu, 2016, nr 426, s. 25.

²⁷⁹ Cf. K. Kompa, *Budowa mierników agregatowych do oceny poziomu rozwoju społeczno-gospodarczego*, Zeszyty Naukowe SGGW – Ekonomia i Organizacja Gospodarki Żywnościowej, 2009, nr 74, s. 9; F. Wysocki, *Metody taksonomiczne w rozpoznawaniu typów ekonomicznych rolnictwa i obszarów wiejskich*, Uniwersytet Przyrodniczy w Poznaniu, Poznań 2010, s. 145.

²⁸⁰ Stymulanta jest zmienną działającą w sposób stymulujący na dane zjawisko, zatem im jej poziom jest wyższy, tym lepiej; destymulanta stanowi odwrotność stymulanta, nominanta zaś jest typem zmiennej, której oddziaływanie na zjawisko może mieć dwojaki charakter – do pewnej wartości, zwanej nominalną, posiada charakter stymulanta, po jej przekroczeniu zamienia się w destymulantę. Pojęcia te wprowadzili Z. Hellwig, *Zastosowanie metody taksonomicznej do typologicznego podziału krajów ze względu na poziom ich rozwoju oraz zasoby i strukturę wykwalifikowanych kadr*, Przegląd Statystyczny, 1968, zeszyt 4 (stymulanta, destymulanta) oraz T. Borys, *Metody normowania cech w statystycznych badaniach porównawczych*, Przegląd Statystyczny, 1978, zeszyt 2 (nominanta).

W opracowaniu, celem porównania uzyskanych rezultatów oraz jak najlepszego dopasowania algorytmu szacowania zmiennej syntetycznej do rozpatrywanego zjawiska, zdecydowano się na zastosowanie kilku metod, a następnie wybór tej z nich, której wyniki okazały się najbardziej zbliżone z rezultatami pozostałych. Rozwiązanie takie pozwoliło uzasadnić kwestię doboru konkretnej finalnej metody agregacji zmiennej syntetycznej oraz dodatkowo zweryfikować wyniki uzyskiwane drogą zastosowania obu rodzajów procedur (wzorcowej i bezwzorcowej). W badaniu wykorzystano zatem następujące metody:

✓ wzorcowe:

- a) Hellwiga²⁸¹, zwaną także wskaźnikiem rozwoju, dla której wyznacza się współrzędne jednego zestawu zmiennych odniesienia (wzorca),
- b) TOPSIS (*Technique for Order of Preference by Similarity to Ideal Solution*) Hwanga i Yoona²⁸², dla której wyznacza się współrzędne dwóch zestawów zmiennych odniesienia (wzorca i antywzorca),

✓ bezwzorcowe:

- c) standaryzację,
- d) unitaryzację zerowaną,
- e) Nowaka²⁸³.

Z racji zerowych wartości obserwowanych dla wybranych stymulant oraz destymulant nie zastosowano natomiast metody Strahl²⁸⁴, gdyż niemożliwe było wdrożenie przypisanych tej metodzie procedur normalizacyjnych (wymagałyby one dzielenia przez zero).

Zróznicowanie sposobów obliczeń w ramach poszczególnych metod prowadzi do rozbieżności, niekiedy dość znaczących w uzyskanych uporządkowaniach zmiennej syntetycznej. W celu wyboru najlepszej metody porządkowania liniowego zastosowano zatem procedurę porównań międzyrankingowych opartą na miarach podobieństw rankingów, zaproponowaną przez Kukułę²⁸⁵. Wynikiem końcowym każdej z wyżej zaproponowanych metod jest uzyskanie rankingów rozpatrywanych obiektów, utworzonego względem wielkości zmiennej syntetycznej. W przypadku v rankingów liczba ich wzajemnych porównań wyniesie $\alpha = \frac{v(v-1)}{2}$, a wyniki tych porównań można oszacować za pomocą miary m_{pq} , zwanej miarą podobieństw rankingów i obliczaną według wzoru:

²⁸¹ V. Z. Hellwig, *op. cit.*.

²⁸² V. C.L. Hwang, K. Yoon, *Multiple Attribute Decision Making: Methods and Applications*, Springer Verlag, New York 1981.

²⁸³ V. E. Nowak, *Syntetyczne mierniki plonów w krajach europejskich*, Wiadomości Statystyczne, 1977, nr 10.

²⁸⁴ V. D. Strahl, *Metody programowania rozwoju społeczno-gospodarczego*, PWE, Warszawa, 1990.

²⁸⁵ V. K. Kukuła, *Statystyczna analiza strukturalna i jej zastosowanie w sferze usług produkcyjnych dla rolnictwa*, Zeszyty Naukowe AE w Krakowie, Seria Specjalna: Monografie, nr 89, Kraków 1989.

$$m_{pq} = 1 - \frac{2 \sum_{i=1}^n |c_{ip} - c_{iq}|}{n^2 - z}$$

gdzie:

$p, q = 1, 2, \dots, v$,

c_{ip} – pozycja i -tego obiektu w rankingu o numerze p ,

c_{iq} – pozycja i -tego obiektu w rankingu o numerze q ,

$z = \begin{cases} 0 & n \in P \\ 1 & n \notin P \end{cases}$, gdzie P to zbiór liczb naturalnych parzystych,

$m_{pq} \in [0, 1]$.

Wszystkie miary podobieństw rankingów przedstawia się za pomocą symetrycznej macierzy o wymiarach $(v \times v)$, której przekątną tworzą wyniki porównań tych rankingów o tych samych numerach ($p = q$, wtedy $m_{pg} = 1$, ponadto $m_{pq} = m_{qp}$, gdy $p \neq q$). Macierz taka przyjmuje postać:

$$M = [m_{pq}] = \begin{bmatrix} 1 & m_{12} & m_{13} & \dots & m_{1v} \\ m_{21} & 1 & m_{23} & \dots & m_{2v} \\ \vdots & \vdots & \vdots & \vdots & \vdots \\ \vdots & \vdots & \vdots & \vdots & \vdots \\ m_{v1} & m_{v2} & m_{v3} & \dots & 1 \end{bmatrix}$$

Finalnie, celem uzyskania stopnia podobieństwa rankingu uzyskanego dzięki p -tej metodzie względem pozostałych rankingów, wystarczy zsumować wartość elementów p wiersza (lub kolumny) macierzy M i od tak uzyskanej wartości odjąć 1 (aby zniwelować wartość przekątnej). Suma ta, oznaczana u_p , powinna zostać następnie uśredniona według wzoru:

$$\bar{u}_p = \frac{1}{v-1} \sum_{\substack{q=1 \\ p \neq q}}^v m_{pq}$$

gdzie $p, q = 1, 2, \dots, v$.

Najlepszą metodą porządkowania liniowego będzie ta, dla której $\bar{u}_p = \max_p \bar{u}_p$.

Pomiaru poziomu aktywności gospodarczo-społecznej grupy analizowanych gmin dokonano dla 2012 roku celem porównania zarówno uzyskanego wyniku ze wskaźnikiem atrakcyjności turystycznej, jak i rezultatów badań ankietowych przeprowadzonych w gminach z udostępnionymi turystycznie obiektami fortyfikacyjnymi. Do konstrukcji zmiennej syntetycznej wstępnie wytypowano zmienne diagnostyczne $X_1, X_2, \dots, X_{18}$, z podziałem na:

✓ stymulanty:

- X_1 – podmioty wpisane do rejestru REGON na 1000 ludności,
- X_2 – osoby fizyczne prowadzące działalność gospodarczą na 1000 ludności;

- X_3 – saldo jednostek nowo zarejestrowanych oraz wykreślonych z rejestru REGON na 1000 ludności,
 - X_4 – dochody budżetu gminy w przeliczeniu na 1 mieszkańca,
 - X_5 – udział dochodów własnych gminy w dochodach ogółem,
 - X_6 – udział zsumowanych wielkości dochodów gminy w działach 630 (Turystyka) i 921 (Kultura i ochrona dziedzictwa narodowego) w dochodach ogółem,
 - X_7 – udział dochodów z tytułu PIT, CIT i karty podatkowej w dochodach własnych gminy,
 - X_8 – udział dochodów z majątku gminy w dochodach własnych gminy,
 - X_9 – udział wielkości wydatków inwestycyjnych gminy w wydatkach ogółem,
 - X_{10} – udział zsumowanych wielkości wydatków gminy w działach 630 (Turystyka) i 921 (Kultura i ochrona dziedzictwa narodowego) w wydatkach ogółem,
 - X_{11} – wartość całkowita zakończonych projektów unijnych według wielkości dofinansowania ze środków Unii Europejskiej (wydatki kwalifikowalne) w przeliczeniu na 1 mieszkańca,
 - X_{12} – wartość całkowita podpisanych umów o dofinansowanie projektów unijnych według wielkości dofinansowania ze środków Unii Europejskiej (wydatki kwalifikowalne) w przeliczeniu na 1 mieszkańca,
 - X_{13} – saldo migracji ogółem na 1000 osób,
 - X_{14} – wskaźnik skolaryzacji dla poziomu gimnazjów (jako jedyny element rozpatrywany nie dla 2012, ale w latach 2003-2009, czyli od momentu zaistnienia danych do ostatniego rocznika osiągnącego pełnoletniość w 2012 r.).
- ✓ destymulanty:
- X_{15} – szacunkowa stopa bezrobocia rejestrowanego w %,
 - X_{16} – wydatki budżetu gminy w dziale 852 (Pomoc społeczna) w przeliczeniu na 1 mieszkańca,
 - X_{17} – udział wydatków gminy na obsługę długu (obsługa długu publicznego bez wypłat z tytułu gwarancji i poręczeń) w wydatkach ogółem,
 - X_{18} – wskaźnik obciążenia demograficznego w postaci liczby osób w wieku poprodukcyjnym przypadających na 100 osób w wieku przedprodukcyjnym.

Wszystkie powyższe zmienne dobrano, kierując się kryteriami merytorycznymi, uznając je za istotne dla określenia poziomu aktywności gospodarczo-społecznej. Grupa zmiennych X_1 , X_2 i X_3 prezentuje poziom lokalnej przedsiębiorczości oraz wielkość przyrostu liczby przedsiębiorstw; grupa zmiennych X_4 , X_5 , X_6 , X_7 oraz X_8 prezentuje korzystne zjawiska w wielkości

i strukturze dochodów gminy (wpływy z podatków oddające pośrednio wielkość dochodów społeczności i przedsiębiorstw lokalnych), ze szczególnym uwzględnieniem turystyki oraz kultury, jako dziedzin powiązanych i będących obszarem zainteresowań niniejszej pracy; zmienne X_9 i X_{10} oddają wielkość finansowego zaangażowania gminy w dalszy rozwój poprzez inwestycje oraz ponownie zainteresowanie turystyką i kulturą jako potrzebami ponadpodstawowymi, pojawiającymi się dopiero w dalszej kolejności rozwoju; zmienne X_{11} i X_{12} oddają aktywność i kreatywność społeczności lokalnej w pozyskiwaniu pomocy unijnej na miejscowe projekty przyczyniające się do poprawy lokalnej infrastruktury oraz aktywizujące miejscową społeczność; z kolei zmienne X_{13} i X_{14} oddają atrakcyjność ekonomiczno-społeczną danego miejsca jako potencjalnej jednostki osadniczej oraz zabezpieczenie edukacyjne społeczności lokalnej w wiedzę, w dużej mierze warunkujące przyszłą samodzielność i aktywność ekonomiczną. W grupie destymulant zmienna X_{15} oddaje lokalne problemy rynku pracy i kłopoty mieszkańców ze znalezieniem zatrudnienia, zmienne X_{16} i X_{17} prezentują wydatki budżetowe niekorzystne z punktu widzenia rozwoju gminy oraz w pewien sposób problemy finansowe i brak samodzielności ekonomicznej społeczności lokalnej, zaś zmienna X_{18} relację między ludnością w wieku po- i przedprodukcyjnym, oddając lokalną strukturę wiekową w kontekście bezpieczeństwa demograficznego oraz dalszego stabilnego rozwoju ekonomicznego.

Weryfikacji statystycznej każdej ze zmiennych wejściowych dla rozpatrywanych podmiotów dokonano poprzez:

- ✓ weryfikację wartości współczynnika zmienności zmiennych,
- ✓ weryfikację wzajemnej korelacji (r -Pearsona) zmiennych wejściowych.

Uzyskane rozmiary współczynnika zmienności były bardzo zróżnicowane i charakteryzowała je znaczna rozpiętość, albowiem mieściły się w przedziale [13% ; 199%]. Największą wartość współczynnika zmienności odnotowano dla zmiennej X_3 (saldo jednostek nowo zarejestrowanych oraz wykreślonych z rejestru REGON na 1000 ludności), wysoką wartość zaobserwowano także w przypadku zmiennych: X_6 (udział zsumowanych wielkości dochodów gminy w działach 630 i 921 w dochodach ogółem; wartość 191%), X_{13} (saldo migracji ogółem na 1000 osób; wartość 182%) oraz X_{12} (wartość całkowita podpisanych umów o dofinansowanie projektów unijnych według wielkości dofinansowania ze środków Unii Europejskiej; wartość 164%). Z kolei najniższą wartość współczynnik osiągnął dla zmiennej X_{14} (wskaźnik skolaryzacji dla poziomu gimnazjów), niewielki był także w przypadku zmiennych X_{18} (wskaźnik obciążenia demograficznego; wartość 15%), X_4 (dochody budżetu gminy w przeliczeniu na 1 mieszkańca; wartość 18%) oraz X_{16} (wydatki budżetu gminy w dziale 852 w przeliczeniu na 1 mieszkańca; wartość 26%). Im wartość współczynnika jest mniejsza, tym mniejsze jest zróżnicowanie danej cechy, a tym samym jej wpływ na analizowane zjawisko. Na potrzeby badania

przyjęto wartość graniczną²⁸⁶ współczynnika zmienności na poziomie 15%, co spowodowało wyeliminowanie z dalszych analiz zmiennej X_{14} .

Stworzenie macierzy wzajemnych korelacji między zmiennymi wejściowymi wykazało, iż niektóre zmienne są wzajemnie silnie powiązane. Na potrzeby badania przyjęto maksymalną bezwzględną wartość graniczną²⁸⁷ korelacji na poziomie 0,75. Istotną zależność liniową, powyżej ww. wielkości, zaobserwowano między zmiennymi X_1 (podmioty wpisane do rejestru REGON na 1000 ludności) i X_2 (osoby fizyczne prowadzące działalność gospodarczą na 1000 ludności), oraz X_4 (dochody budżetu gminy w przeliczeniu na 1 mieszkańca) i X_7 (udział dochodów z tytułu PIT, CIT i karty podatkowej w dochodach własnych gminy). Ponieważ średni poziom korelacji ww. zmiennych ze wszystkimi zmiennymi wejściowymi pozostawał bardzo zbliżony (różnica zaledwie rzędu 0,01), z dalszej analizy postanowiono wykluczyć zmienne X_2 oraz X_4 . W przypadku tej pierwszej decydujące znaczenie miało to, iż rzeczywiście w analizowanych jednostkach samorządu terytorialnego osoby fizyczne prowadzące działalność gospodarczą, jako ogólnie najliczniejsza grupa przedsiębiorców, stanowią dominującą składową ogólnej liczby podmiotów wpisanych do rejestru REGON (średnio dla całej grupy było to aż 75%), a tej drugiej fakt, iż wielkość dochodów budżetów gminy w przeliczeniu na 1 mieszkańca uzależniona jest nie tylko od własnej samodzielności, ale także często w znacznym stopniu od pomocy zewnętrznej w postaci subwencji lub dotacji, w związku z tym nie oddaje obrazu lokalnego dobrobytu jako wyniku sprawności działania i przedsiębiorczości społeczności lokalnej.

Uwzględniając zatem kryteria merytoryczne i statystyczne, w końcowej analizie uwzględniono następujące zmienne diagnostyczne: X_1 , X_3 , X_5 , X_6 , X_7 , X_8 , X_9 , X_{10} , X_{11} , X_{12} i X_{13} (stymulanty) oraz X_{15} , X_{16} , X_{17} i X_{18} (destymulanty). Jednocześnie z racji dużej ich liczby oraz trudności oszacowania rzeczywistej siły wpływu poszczególnych z nich na całokształt zjawiska, jak również wzajemnych relacji wielkości tychże wpływów, nie zdecydowano się na przydzielenie wag poszczególnym zmiennym przyjętym do skonstruowania zmiennej syntetycznej.

Uzyskane wielkości zmiennych agregatowych w przypadku zastosowania poszczególnych metod dla wszystkich gmin zaprezentowano w tabeli 19.

Wyliczone wielkości zmiennej syntetycznej przyjmowały znacząco różne rozmiary, co wynika z odmiennych sposobów szacowania wartości zmiennej agregatowej. Dlatego istotne jest uporządkowanie gmin w kolejności według wielkości obliczonego wskaźnika aktywności gospodarczo-społecznej, co pozwala na lepsze porównanie rezultatów zastosowanych metod

²⁸⁶ P. Dziekański, *Koncepcja wskaźnika syntetycznego oceny poziomu rozwoju gmin wiejskich województwa świętokrzyskiego w warunkach globalizacji*, Zeszyty Naukowe SGGW – Problemy Rolnictwa Światowego, 2014, zeszyt 3, s. 64.

²⁸⁷ *Ibidem*.

porządkowania liniowego. Różnice w miejscach osiągniętych przez poszczególne gminy przedstawiono na wykresie 21.

Tabela 19. Zmienna syntetyczna aktywności gospodarczo-społecznej gmin badanych i gmin z grupy odniesienia według różnych metod porządkowania liniowego

Powiat	Gmina	Metoda:				
		Hellwiga	TOPSIS	Standaryzacja	Unitaryzacja zerowana	Nowaka
Międzyrzeczki	Bledzew	0,136	0,365	-0,233	0,338	0,278
	Międzyrzecz	0,244	0,398	0,408	0,491	0,496
	Przytoczna	0,179	0,422	-0,022	0,378	0,489
	Pszczew	0,195	0,399	0,138	0,425	0,410
	Skwierzyna	0,162	0,434	0,101	0,408	0,520
	Trzciel	0,177	0,410	0,138	0,421	0,420
Świebodziński	Lubrza	0,163	0,406	0,212	0,442	0,410
	Łagów	0,059	0,273	-0,344	0,337	-0,309
	Skąpe	0,256	0,505	0,363	0,452	0,901
	Szczaniec	0,197	0,421	0,198	0,425	0,500
	Świebodzin	0,204	0,401	0,401	0,491	0,445
	Zbąszynek	0,317	0,491	0,848	0,576	0,956
Tomaszowski	Będków	0,196	0,406	0,140	0,417	0,537
	Budziszewice	0,120	0,373	-0,097	0,372	0,185
	Czerniewice	0,177	0,423	0,104	0,413	0,624
	Inowódz	0,232	0,477	0,423	0,472	0,773
	Lubochnia	0,120	0,324	-0,037	0,390	-0,028
	Rokiciny	0,230	0,471	0,403	0,468	0,789
	Rzeczycza	0,083	0,336	-0,366	0,313	0,064
	Tom. Mazowiecki	0,246	0,457	0,434	0,480	0,750
	Ujazd	0,347	0,512	0,748	0,557	1,192
	Żelechlinek	0,119	0,372	-0,210	0,345	0,318
Strzyżowski	Czudec	0,126	0,358	-0,147	0,349	0,154
	Frysztak	0,123	0,387	-0,161	0,347	0,276
	Niebylec	0,155	0,394	0,095	0,401	0,327
	Strzyżów	0,176	0,400	-0,001	0,383	0,378
	Wiśniowa	0,111	0,353	-0,274	0,319	0,109
Suwalski	Bakalarzewo	0,101	0,350	0,086	0,422	0,104
	Filipów	0,106	0,356	-0,254	0,331	0,132
	Jeleniewo	0,201	0,370	0,242	0,448	0,315
	Przerośl	0,085	0,349	-0,296	0,328	0,066
	Raczk	0,113	0,344	-0,086	0,378	0,086
	Rutka-Tartak	0,121	0,358	-0,101	0,371	0,232
	Suwałki	0,307	0,497	0,718	0,542	0,975
	Szypliszki	0,131	0,407	-0,012	0,386	0,363
	Wizajny	0,073	0,301	-0,352	0,324	-0,088

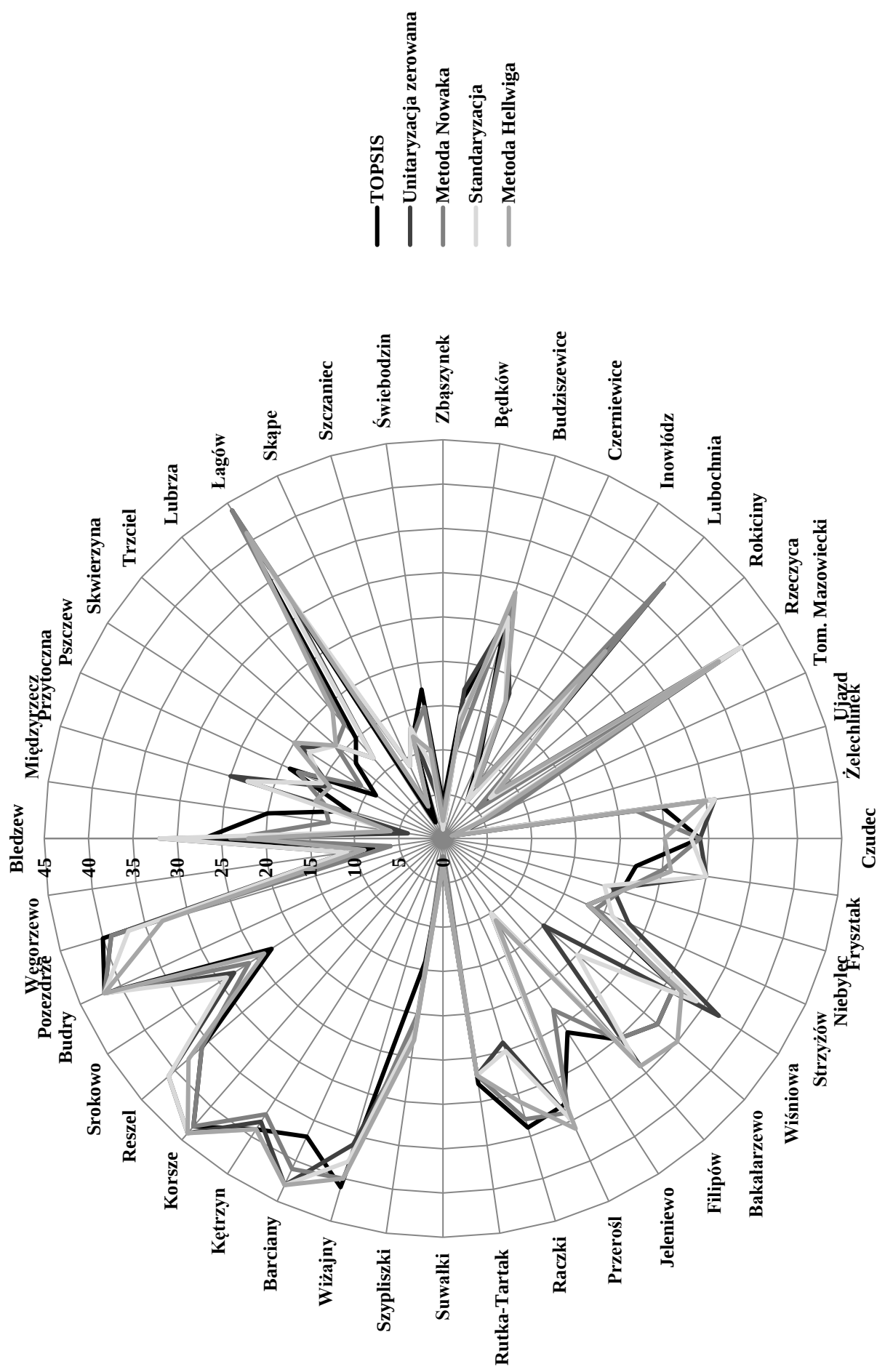
Powiat	Gmina	Metoda:				
		Hellwiga	TOPSIS	Standaryzacja	Unitaryzacja zerowana	Nowaka
Kętrzyński	Barciany	0,006	0,325	-0,710	0,229	-0,109
	Kętrzyn	0,082	0,322	-0,357	0,315	0,024
	Korsze	0,004	0,290	-0,757	0,223	-0,223
	Reszel	0,082	0,336	-0,456	0,288	0,033
	Srokowo	0,126	0,374	-0,148	0,354	0,237
Węgorzewski	Budry	0,024	0,294	-0,653	0,249	-0,180
	Pozezdrze	0,108	0,308	-0,345	0,313	-0,050
	Węgorzewo	0,216	0,447	0,218	0,444	0,787

Kolorem szarym zaznaczono gminy badane.

Źródło: badania własne.

Z przedstawionego wykresu można odczytać, iż uzyskane wyniki, mimo zastosowania odmiennych metod, są dość zbieżne. Największe różnice rankingowe zaobserwowano dla gmin znajdujących się wewnątrz skali rozpiętości wyliczonej zmiennej syntetycznej (Bakałarzewo: miejsca rankingowe między 15. a 35., odchylenie standardowe 7,83; Lubochnia: miejsca rankingowe między 21. a 38., odchylenie standardowe 7,05; Jeleniewo: miejsca rankingowe między 10. a 26., odchylenie standardowe 7,01), w przypadku lokat najlepszych i najgorszych zanotowane rozbieżności nie są tak wyraźne, a niekiedy wręcz znikome. Przekrojowo najlepszy rezultat rankingowy uzyskała gmina Ujazd (3 razy pierwsza lokata, 2 razy druga lokata, odchylenie standardowe 0,49), bezpośrednio za nią uplasowały się gminy Zbąszynek (2 razy pierwsze, 1 raz drugie, trzecie i czwarte miejsce, odchylenie standardowe 1,17) oraz Suwałki (1 raz druga lokata, 4 razy trzecia, odchylenie standardowe 0,40). Z kolei najgorsze miejsca zajęły gminy Korsze (3 razy ostatnia i 2 razy przedostatnia, odchylenie standardowe 0,40), Barciany (3 razy przedostatnia, odchylenie standardowe 2,33), Budry (za każdym razem trzecia od końca, a więc z zerowym odchyleniem standardowym, co jednocześnie było jedynym takim przypadkiem w całej próbie) i Łagów, która była o tyle ciekawym przypadkiem, że choć dwukrotnie zajęła ostatnie miejsce (metody TOPSIS i Nowaka), to już przy pozostałych metodach bezwzorcowych uplasowała się w okolicach połowy czwartej dziesiątki (dlatego też zaobserwowano w jej wypadku dość wysokie dla analizowanej grupy odchylenie standardowe rzędu 4,41). Gminy badane, poza wspomnianym już Bakałarzewem, zajęły lokaty:

- ✓ Międzyrzecz między 4. a 20. (odchylenie standardowe 5,95),
- ✓ Lubrza między 12. a 19. (odchylenie standardowe 2,76),
- ✓ Inowłódz między 5. a 7. (odchylenie standardowe 0,98),
- ✓ Frysztak między 22. a 30. (odchylenie standardowe 3,07),

Wykres 21. Miejsca rankingowe gmin według zastosowanych metod porządkowania liniowego wskaźnika aktywności gospodarczo-społecznej
(źródło: badania własne)

- ✓ Kętrzyn między 37. a 39. (odchylenie standardowe 0,80),
- ✓ Węgorzewo między 6. a 11. (odchylenie standardowe 1,90).

Zatem spośród tej grupy jedynie dla dwóch podmiotów zaobserwowano znaczącą zmienność rezultatu w zależności od przyjętej metody obliczeń, miejsca pozostałych gmin można uznać za zbliżone niezależnie od sposobu określenia ich aktywności gospodarczo-społecznej wybraną zmienną agregatową. Dowodzi to zatem zbliżonej skuteczności zaproponowanych metod porządkowania liniowego i wyjaśnia uwzględnioną wcześniej konieczność zastosowania procedury porównań międzyrankingowych celem wyboru tej z nich, która jest najbardziej dopasowana wynikowo do pozostałych.

Uzyskana drogą nakreślonej wcześniej procedury macierz podobieństw międzyrankingowych w rozpatrywanym przypadku przyjęła postać:

$$\begin{bmatrix} TOPSIS \\ Unitaryzacja zerowana \\ Metoda Nowaka \\ Standaryzacja \\ Metoda Hellwiga \end{bmatrix} = \begin{bmatrix} 1,000 & 0,752 & 0,924 & 0,779 & 0,831 \\ 0,752 & 1,000 & 0,781 & 0,955 & 0,855 \\ 0,924 & 0,781 & 1,000 & 0,806 & 0,872 \\ 0,779 & 0,955 & 0,806 & 1,000 & 0,882 \\ 0,831 & 0,855 & 0,872 & 0,882 & 1,000 \end{bmatrix}$$

Z kolei wynikająca z powyższej macierzy uśredniona wartość u_p dla każdej z metod wyniosła odpowiednio:

$$\bar{u}_p = \begin{bmatrix} TOPSIS \\ Unitaryzacja zerowana \\ Metoda Nowaka \\ Standaryzacja \\ Metoda Hellwiga \end{bmatrix} = \begin{bmatrix} 0,821 \\ 0,836 \\ 0,846 \\ 0,855 \\ 0,860 \end{bmatrix}$$

Z przeprowadzonych obliczeń wynika zatem, iż najbardziej odpowiednią z grupy zaproponowanych metod porządkowania liniowego w rozpatrywanym przypadku jest metoda Hellwiga, gdyż jej rezultaty w największym stopniu są zbieżne z pozostałymi sposobami obliczeniowymi. Drugą według zastosowanej procedury metodą jest standaryzacja, a więc metoda stanowiąca także składową schematu postępowania w przypadku stosowania metody Hellwiga. Najbardziej odstające wyniki zaobserwowano zaś w przypadku metody TOPSIS, prawdopodobnie z racji jej największego w zastosowanej grupie skomplikowania (rozpatrywanie wzorca i antywzorca). Warto przy tym nadmienić, iż mimo pewnego zróżnicowania, uzyskane drogą procedury porównań międzyrankingowych rezultaty dla całej grupy metod są dość zbliżone. Zgodnie jednakże z zaproponowanym algorytmem dla dalszych porównań i obliczeń przyjęto wyniki teoretycznie najbardziej optymalne, a więc te uzyskane dzięki metodzie Hellwiga.

Wartości poziomu aktywności gospodarczo-społecznej poszczególnych gmin uporządkowano względem wielkości uzyskanego wyniku, a następnie przypisano do jednej z czterech klas ilustrujących rozmiar zmiennej agregatywnej na tle rezultatu wszystkich analizowanych

podmiotów. Przy wyznaczaniu granic przedziałów posłużono się kryterium bazującym na średniej wartości zmiennej syntetycznej ($\bar{q}$) oraz odchyleniu standardowym (S_q) z wartości tejże miary²⁸⁸. Rozpiętość przedziałów ustalono w następujący sposób (klasa I jako najlepsza, klasa IV jako najgorsza):

- ✓ klasa I: $q_i \geq \bar{q} + S_q$
- ✓ klasa II: $\bar{q} + S_q > q_i \geq \bar{q}$
- ✓ klasa III: $\bar{q} > q_i \geq \bar{q} - S_q$
- ✓ klasa IV: $q_i < \bar{q} - S_q$

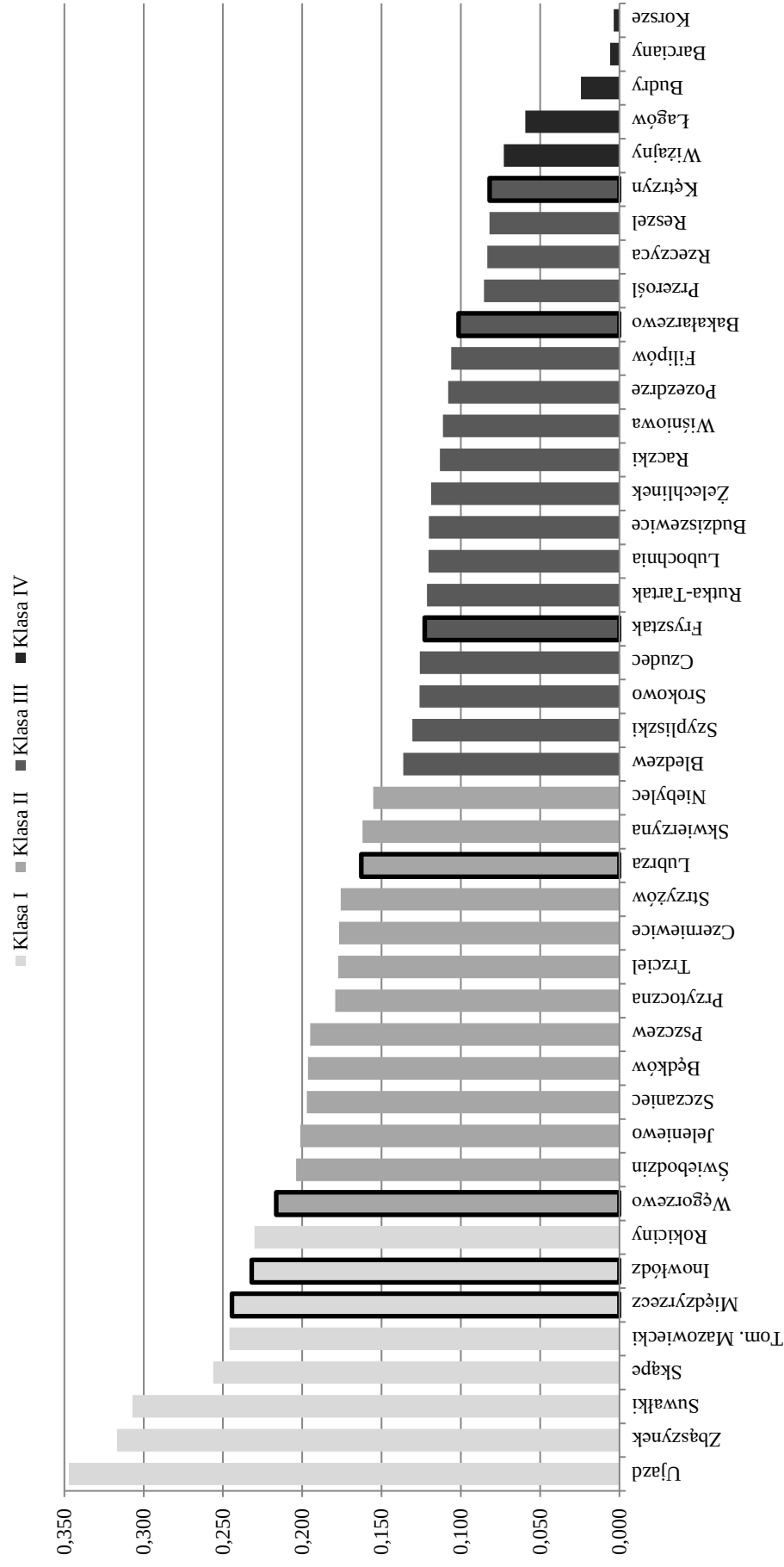
W przypadku analizowanej grupy wartość $\bar{q}$ wyniosła 0,153, a S_q 0,077. W związku z tym przedziały liczbowe dla poszczególnych klas w rozpatrywanej grupie ukształtowały się następująco:

- ✓ klasa I: wielkość zmiennej agregatowej większa bądź równa 0,230,
- ✓ klasa II: wielkość zmiennej agregatowej mniejsza od 0,230 i większa bądź równa 0,153,
- ✓ klasa III: wielkość zmiennej agregatowej mniejsza od 0,153 i większa bądź równa 0,077,
- ✓ klasa IV: wielkość zmiennej agregatowej mniejsza od 0,077.

Uzyskane dzięki metodzie Hellwiga wartości wskaźnika aktywności gospodarczo-społecznej wszystkich gmin w sposób uporządkowany w postaci rankingu i z podziałem na poszczególne klasy według zaprezentowanych powyżej kryteriów przedstawiono na wykresie 22.

W rozpatrywanej grupie najliczniej reprezentowana jest klasa III (ponad 40% wszystkich podmiotów), wyraźnie najmniej gmin znalazło się zaś w klasie najgorszej (nieco ponad 11%). Mimo niewielkiej liczebności ostatniego przedziału ogólny rozkład pokazuje, iż więcej niż połowa podmiotów osiągnęła wynik poniżej średniego. W najlepszej klasie znalazło się 8 podmiotów i nie były to jedynie gminy miejsko-wiejskie lub wiejskie okalające miejskie, niemniej jednak z ogólnej liczby 12 tego typu podmiotów tylko co czwarty osiągnął wynik poniżej średniej, a zatem zdecydowana większość znalazła się w klasach I oraz II. Niechlubnym wyjątkiem okazała się w tym przypadku gmina miejsko-wiejska Korsze, która nie dość, że jako jedyna gmina tego typu znalazła się w klasie IV, to jeszcze zajęła ostatnią lokatę wśród wszystkich analizowanych jednostek, z wynikiem niemal stukrotnie gorszym od zwycięzcy rankingu – gminy wiejskiej Ujazd. Wskazywane znaczenie obecności bądź sąsiedztwa ośrodków miejskich dla uzyskiwanego wyniku znajduje potwierdzenie także w przypadku wyliczonej średniej wartości zmiennej syntetycznej dla poszczególnych grup gmin, choć różnice nie są aż tak znaczące, jak przy atrakcyjności turystycznej. Średni wynik aktywności gospodarczo-

²⁸⁸ D. Czerwińska-Kayzer, J. Florek, J. Stanisławska, *Zastosowanie metody TOPSIS do oceny sytuacji finansowej przemysłu spożywczego*, Zagadnienia Ekonomiki Rolnej, 2013, nr 2, s. 25.

Wykres 22. Wskaźnik aktywności gospodarczo-społecznej gmin badanych (zaznaczone obramowaniem) na tle gmin z grupy odniesienia, uzyskany metodą Hellwiga
(źródło: badania własne)

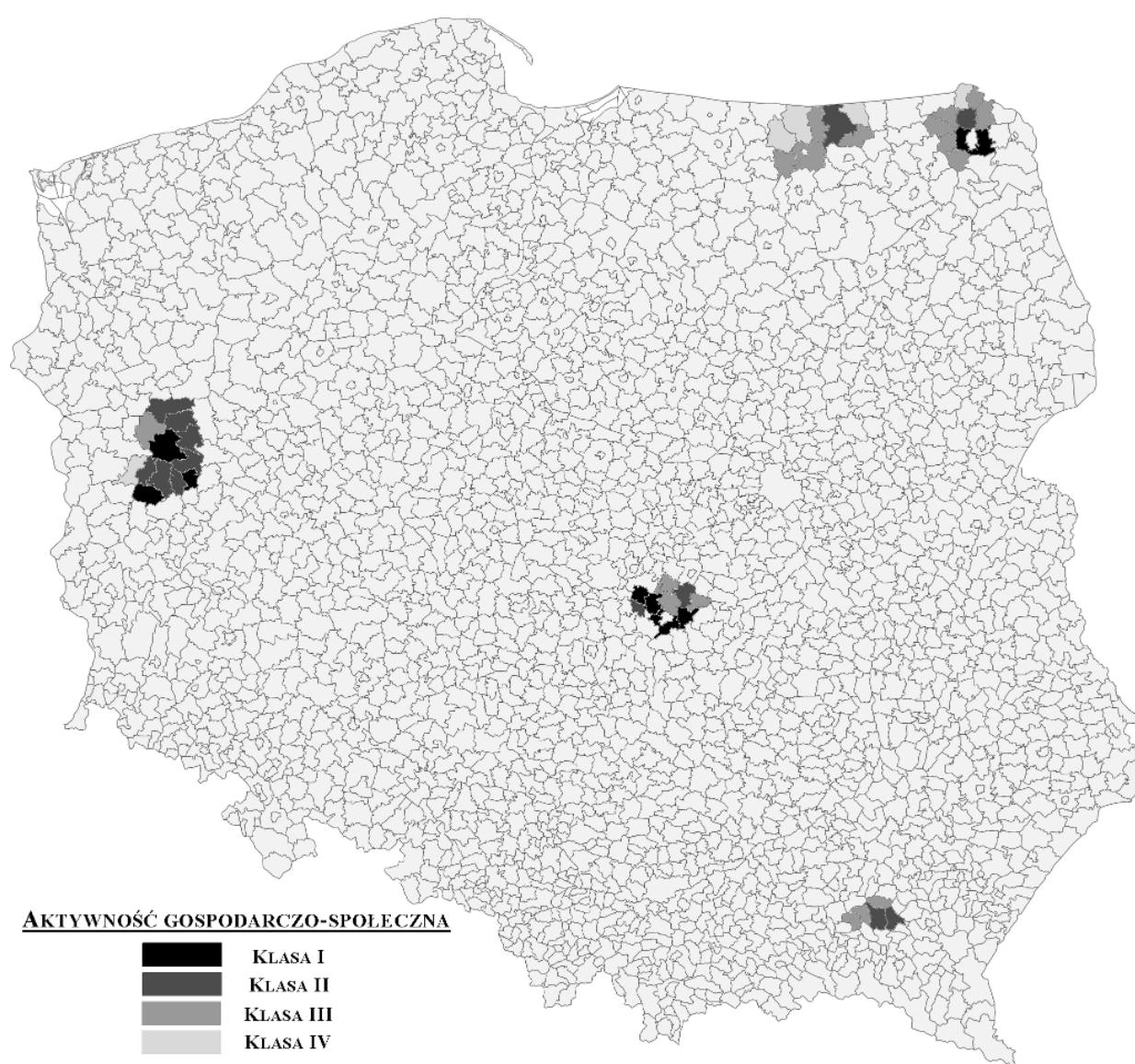
-społecznej gmin miejsko-wiejskich w rozpatrywanej grupie wyniósł 0,176, zaś gmin wiejskich 0,147. Co ciekawe, najlepszy wynik zanotowały jednak gminy wiejskie otaczające gminy miejskie – średni rezultat w tej niewielkiej licznie grupie (3 podmioty) wyniósł aż 0,212 i gdyby nie ewidentnie obniżająca średnią gmina Kętrzyn, byłby on znacząco wyższy (0,276). Fakt ten chyba najlepiej ilustruje oddziaływanie większych ośrodków miejskich na możliwości gospodarcze ich otoczenia – o rozmiarze miasta Suwałki była już mowa wcześniej, a Tomaszów Mazowiecki stanowi drugie co do wielkości miasto (około 65 tysięcy mieszkańców) pozostające na obszarze rozpatrywanych powiatów, co najmniej trzykrotnie większe od wszystkich pozostałych tego typu osad. Jeśli więc uwzględnić podział analizowanych gmin na dwie grupy: miejsko-wiejskie i wiejskie wokół miejskich z jednej strony oraz pozostałe wiejskie z drugiej, wtedy dysproporcja wielkości aktywności gospodarczo-społecznej stanie się jeszcze bardziej wyraźna: 0,185 do 0,141. Klasyfikacja podmiotów badanych okazała się dość równomierna, z wyłączeniem wszakże klasy IV, do której nie trafiła ani jedna gmina. W pozostałych przedziałach znalazły się po dwie (klasy I: gminy Międzyrzecz i Inowłódz oraz II: gminy Węgorzewo i Lubrza) lub trzy (klasa III: gminy Frysztak, Bakalarzewo i Kętrzyn) jednostki, przy czym gminy województwa warmińsko-mazurskiego, Węgorzewo i Kętrzyn uplasowały się jako podmioty graniczne dla swoich klas: Węgorzewo jako najlepsza gmina w klasie II, Kętrzyn zaś jako najgorsza w klasie III. Niewiele zatem zabrakło, aby niemal połowa badanych jednostek została zaklasyfikowana jako te o największej mierze aktywności gospodarczo-społecznej. Warto przy tym ponownie zwrócić uwagę na fakt, iż wśród trzech najwyższych rezultatów w grupie badanej, dwa należały do jedynych w tej puli gmin miejsko-wiejskich.

Rozkład przestrzenny wartości wskaźnika aktywności gospodarczo-społecznej analizowanych gmin według podziału na poszczególne klasy zaprezentowano na mapie zróżnicowania (rys. 5).

Z obserwacji rozkładu zjawiska w poszczególnych powiatach wyraźnie wynika, iż największa aktywność gospodarczo-społeczna charakteryzuje gminy obu powiatów województwa lubuskiego (międzyrzecki i świebodziński) oraz powiatu tomaszowskiego w województwie łódzkim. Natomiast zdecydowanie najgorsze wyniki odnotowano dla obu powiatów województwa warmińsko-mazurskiego (kętrzyńskiego oraz węgorzewskiego), przy czym dodatkowo ten pierwszy osiągnął jeszcze wyraźnie gorsze rezultaty od sąsiada. Najbardziej równomierne wyniki uzyskano w powiecie strzyżowskim (podział na dwie klasy, odchylenie standardowe zaledwie 0,024) oraz międzyrzeckim (podział na trzy klasy, odchylenie standardowe 0,033). Podział na jedynie dwie klasy w ramach jednego powiatu zaobserwowano także w przypadku powiatu kętrzyńskiego, jednakże przy większym już odchyleniu standardowym (0,048). W przypadku pozostałych powiatów występował podział na trzy, a nawet wszystkie

cztery klasy (jedynie powiat suwalski), zaś odchylenia standardowe były wyraźnie większe (rzędu 0,070 – 0,080). Średnia wartość zmiennej syntetycznej aktywności gospodarczo-społecznej w ramach poszczególnych powiatów ukształtowała się następująco:

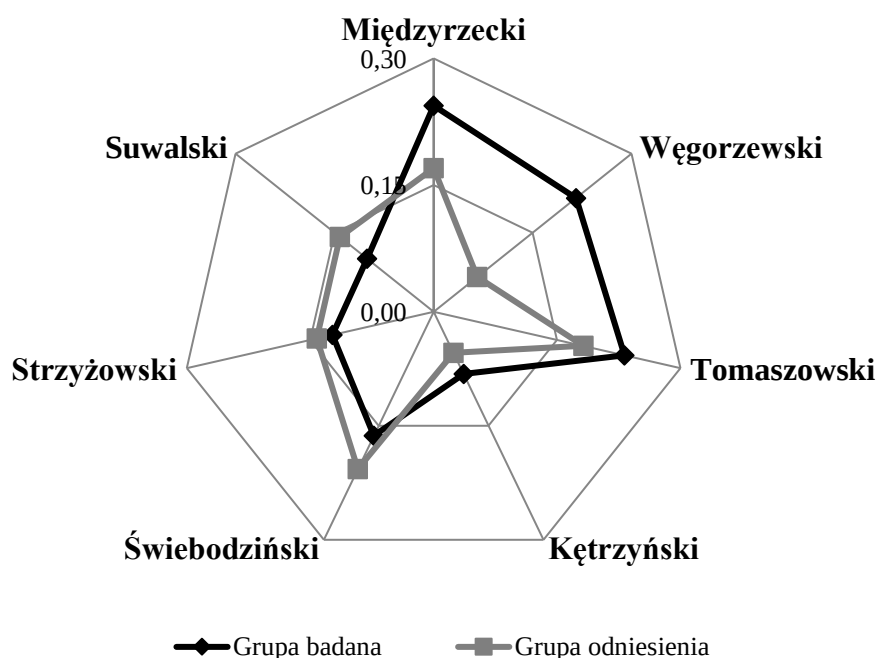
- ✓ powiat świebodziński 0,199,
- ✓ powiat tomaszowski 0,187,
- ✓ powiat międzyrzecki 0,182,
- ✓ powiat strzyżowski 0,138,
- ✓ powiat suwalski 0,138,
- ✓ powiat węgorzewski 0,116,
- ✓ powiat kętrzyński 0,060.

Rysunek 5. Przestrzenne zróżnicowanie wartości wskaźnika aktywności gospodarczo-społecznej (metoda Hellwiga) gmin badanych i gmin z grupy odniesienia
(źródło: badania własne z wykorzystaniem CONT-EVO MAP)

Posługując się więc przyjętym wcześniej kryterium klasyfikacyjnym można zauważyć, iż żaden z powiatów nie został przyporządkowany do klasy I. Trzy najlepsze znalazły się w klasie II, trzy kolejne w klasie III, a najgorszy powiat kętrzyński w klasie ostatniej. W tym wypadku więc zdecydowanie mniej widoczny jest – aniżeli przy pomiarze atrakcyjności turystycznej – rozkład determinowany obecnością i liczbą gmin miejsko-wiejskich w danym powiecie. O ile bowiem powiaty świebodziński i międzyrzecki ponownie znalazły się w czołówce klasyfikacji, to już lokata pozostałych jednostek odbiega od uszeregowania wynikającego z pomiaru elementów związanych z ruchem turystycznym i nie daje się uzasadnić w podobny jak wcześniej sposób.

Statystyczne przekrojowe porównanie obliczonej zmiennej syntetycznej aktywności gospodarczo-społecznej gmin badanych z grupą odniesienia wykazuje niewielką przewagę tych pierwszych, nie jest ona jednak już tak wyraźna, jak miało to miejsce w przypadku pomiaru atrakcyjności turystycznej. Mediana dla gmin z turystycznie wykorzystywanymi obiektami fortyfikacyjnymi wyniosła 0,163, a dla pozostałych gmin było to 0,131. Dla wartości średniej różnica była już mniejsza, a mianowicie odpowiednio 0,166 do 0,151. Niemniej jednak można stwierdzić, iż gminy badane charakteryzują się średnio wyższym poziomem aktywności gospodarczo-społecznej aniżeli pozostałe podmioty z rozpatrywanej grupy. Porównanie na poziomie powiatów dla obu rodzajów gmin przedstawiono na wykresie 23.

Wykres 23. Aktywność gospodarczo-społeczna gmin z grupy badanej na tle średniego wyniku gmin z grupy odniesienia według powiatów
(źródło: badania własne)

Dla ponad połowy badanych gmin zaobserwowano wyższe wyniki wskaźnika aktywności gospodarczo-społecznej aniżeli średni wynik grupy odniesienia w powiecie, przy czym jedynie w przypadku dwóch podmiotów była to różnica bardzo znacząca, rzędu 0,14 i 0,07. Co symptomatyczne, ponownie były to jedyne w puli gminy miejsko-wiejskie (Międzyrzecz i Węgorzewo). Także gmina wiejska Kętrzyn, okalającą gminę miejską o tej samej nazwie, wypadła lepiej na tle średniego wyniku pozostałych gmin powiatu, choć indywidualnie osiągnęła jeden ze słabszych rezultatów. Tutaj jednak, jak i w przypadku gminy Inowłódz, korzystne różnice były wyraźnie mniejsze (odpowiednio 0,03 i 0,05). Pozostałe podmioty badane osiągnęły rezultaty niższe aniżeli średnia dla gmin z grupy odniesienia w powiecie, choć nie były to różnice aż tak wyraźne, jak opisane powyżej (na poziomie 0,02-0,04). Największą dysproporcję na niekorzyść gminy badanej zaobserwowano w powiecie świebodzińskim (gmina Lubrza), a więc ponownie takim, gdzie w skład grupy odniesienia wchodziło najwięcej gmin miejsko-wiejskich. W wymiarze relacji bezpośredniego wyniku gmin badanych do gmin z grupy porównawczej w postaci wewnątrzpowiatowych rankingów grupa z obiektami fortyfikacyjnymi prezentuje się już jednak nieco gorzej. Tylko bowiem dwie gminy rzeczywiście osiągnęły najlepsze rezultaty w swoich powiatach (i ponownie były to obie gminy miejsko-wiejskie), a dwie kolejne znalazły się w pierwszej trójce (gmina Kętrzyn jako druga wśród 5 podmiotów i gmina Inowłódz jako trzecia wśród 10). Pozostałe natomiast uplasowały się niemal na końcowych lokatach: Bakałarzewo było siódme (na 9 podmiotów), zaś Lubrza i Frysztak w swoich powiatach były przedostatnie. Jak można zatem zauważyć, medianą w tej grupie była wartość 3, na podobnym poziomie ukształtowało się także średnie miejsce gminy badanej w każdym powiecie. Stan ten zatem dowodzi, iż nie wszystkie podmioty badane posiadają najwyższy poziom aktywności gospodarczo-społecznej w ramach swojego powiatu, choć ponad połowa z nich charakteryzuje się taką wielkością tej miary, która pozwala im na znalezienie się wśród najlepszych pod tym względem gmin w danym otoczeniu administracyjnym.

5.3. Atrakcyjność turystyczna a aktywność gospodarczo-społeczna gmin

Do przeanalizowania związku między zmierzonym poziomem atrakcyjności turystycznej oraz jej składowymi a zmienną syntetyczną aktywności gospodarczo-społecznej gmin z grupy badanej i grupy odniesienia posłużono się współczynnikiem korelacji. Z racji nierównej liczności ww. grup (7 podmiotów w grupie badanej i 37 w grupie porównawczej) w analizie wykorzystano zarówno wspomniany już wcześniej współczynnik korelacji r-Pearsona (w przypadku pomiaru zależności dla więcej niż 30 podmiotów), jak również rho-Spearmana (dla za-

leżności w mniej licznych układach). Zasadnicza różnica między oboma współczynnikami sprowadza się do wykorzystania rangowania zmiennych przy metodzie rho-Spearmana i analizie korelacji dopiero po właściwym uporządkowaniu obserwacji. W rozpatrywanym przypadku zastosowanie tego współczynnika na poziomie mniej licznych układów jest dodatkowo uzasadnione tym, że związek między zmiennymi jest mierzony na skali porządkowej, a zatem nie ma znaczenia, czy zmienne posiadają rozkłady zbliżone do normalnego. Co więcej, rangowanie eliminuje problem obserwacji odstających, które jedynie otrzymują wysoką bądź niską rangę, ale wielkość ich odległości od zbioru pozostałych wyników staje się nieistotna²⁸⁹. Taka sytuacja miała miejsce w przypadku pomiaru składowych atrakcyjności turystycznej, gdzie w poszczególnych kategoriach wybrane gminy uzyskiwały wyniki nawet kilkadziesiąt razy wyższe niż pozostałe podmioty. Zatem możliwe było zastosowanie współczynnika korelacji r-Pearsona do pomiaru korelacji między aktywnością gospodarczo-społeczną a atrakcyjnością turystyczną dla wszystkich gmin bądź gmin z grupy porównawczej, gdyż były to próby odpowiednio liczne, zaś zmienne w obu wypadkach zostały poddane normalizacji (w procedurze obliczeniowej metody Hellwiga lub poprzez prosty algorytm odniesienia do wartości wzorcowej przy atrakcyjności turystycznej). W pozostałych przypadkach (korelacje na poziomie mniej licznej grupy badanej oraz powiatów, jak również z uwzględnieniem składowych atrakcyjności turystycznej gmin i obiektów fortyfikacyjnych) konieczne było zastosowanie współczynnika korelacji rho-Spearmana.

Za maksymalny poziom istotności, dla którego wyniki obliczeń można uznać za istotne statystycznie, przyjęto wartość $p = 0,1$. Ponieważ oba współczynniki mogą przyjmować wartości od -1 do $+1$, o sile współzależności świadczy moduł uzyskanego wyniku. Na potrzeby niniejszej pracy przyjęto zatem następującą interpretację uzyskanych wyników korelacji²⁹⁰:

- ✓ poniżej 0,2 bardzo słaba,
- ✓ od 0,2 do 0,4 słaba,
- ✓ powyżej 0,4 do 0,6 umiarkowana,
- ✓ powyżej 0,6 do 0,8 silna,
- ✓ powyżej 0,8 bardzo silna.

Na poziomie wszystkich rozpatrywanych gmin współczynnik korelacji r-Pearsona między atrakcyjnością turystyczną a aktywnością gospodarczo-społeczną przyjął wartość 0,308 dla poziomu istotności $p = 0,042$. Oznacza to, że między obiema grupami zmiennych występuje jedynie słaba, choć istotna statystycznie współzależność dodatnia (wzrost jednej zmiennej powoduje także wzrost drugiej). Niestety przy tak dużej złożoności wewnętrznej obu miar nie

²⁸⁹ http://www.naukowiec.org/wiedza/statystyka/korelacja-rho-spearmana_746.html [dostęp 15.11.2017].

²⁹⁰ B. Pułaska-Turyna, *Statystyka dla ekonomistów*, Difin, Warszawa 2011, s. 306.

można jednoznacznie stwierdzić, iż wskazana zmienna jest skutkiem oddziaływania tej drugiej. Przykładowo bowiem elementy atrakcyjności turystycznej, takie jak zagospodarowanie turystyczne bądź infrastruktura transportowo-komunikacyjna, mogą być nie tylko przyczyną, ale również efektem wtórnym lokalnej wysokiej aktywności gospodarczo-społecznej. Można jednak potwierdzić, że w niewielkim stopniu obie te zmienne są ze sobą powiązane i zmiany w obszarze jednej przekładają się na drugą. Ten dość niski stopień skorelowania prawdopodobnie wynika z faktu, iż turystyka nie odgrywa w większości z rozpatrywanych gmin wiodącej roli w ekonomicznym kształtowaniu lokalnej przestrzeni, a jest jedynie pobocznym elementem stosunków gospodarczych, opartych w pierwszej kolejności na innych typach działalności. Potwierdzeniem tego może być zupełnie inny wynik uzyskany dla grupy gmin badanych – w tym przypadku wartość współczynnika korelacji rho-Spearmana wyniosła 0,75 (poziom istotności $p = 0,052$), a zatem zaobserwowano silną i istotną statystycznie współzależność dodatnią. W samej grupie odniesienia uzyskane wyniki współzależności okazały się być nieistotne statystycznie (korelacja 0,205 przy $p = 0,224$). Pokazuje to, iż gminy, które są bardziej atrakcyjne turystycznie (taki rezultat uzyskano w przypadku grupy badanej, zwłaszcza w przypadku ośrodków stanowiących obszary recepcji o ponadlokalnym znaczeniu na Pojezierzu Lubuskim, w Krainie Wielkich Jezior Mazurskich czy w Lasach Spalskich) poprzez wyróżnianie się na tle otoczenia określonymi walorami, ich zagospodarowaniem i komercyjnym wykorzystaniem oraz bardziej rozwiniętą bazą turystyczną, są także ogólnie gospodarczo w znacznie większym stopniu powiązane z turystyką i wykorzystują swój potencjał do rozwoju w zakresie tej właśnie dziedziny.

W skali powiatów współczynniki korelacji rho-Spearmana między atrakcyjnością turystyczną a aktywnością gospodarczo-społeczną okazały się być istotne statystycznie jedynie w trzech przypadkach, za każdym razem wskazując na współzależność dodatnią. Sytuacja taka dotyczyła powiatu węgorzewskiego (pełna korelacja), strzyżowskiego (korelacja 0,821 przy $p = 0,089$) oraz tomaszowskiego (korelacja 0,676 przy $p = 0,032$). Zaobserwowane dla tych jednostek zależności były zatem silne lub bardzo silne, przy czym w przypadku rezultatu powiatu węgorzewskiego należy wziąć pod uwagę bardzo niewielką liczbę gmin (zaledwie 3) oraz fakt, iż najlepsza gmina Węgorzewo jest jedyną gminą w powiecie posiadającą ośrodek miejski, a zarazem jednym z centrów turystycznych Krainy Wielkich Jezior Mazurskich. Jeśli do tego uwzględni się korzystniejsze położenie (zachodnie sąsiedztwo Wielkich Jezior Mazurskich) drugiej w rankingach powiatu gminy Pozezdrze oraz peryferyjność ostatniej gminy Budry, to kwestia idealnej współzależności obu zmiennych w tym powiecie staje się bardziej zrozumiała. Nieco podobna sytuacja dotyczy położonego w obszarze podgórskim, a zatem predestynowanego turystycznie powiatu strzyżowskiego, którego głównym ośrodkiem i jedynym

miastem jest Strzyżów (pierwsza lokata w obu rankingach). Natomiast zaskakiwać może zaobserwowana współzależność w przypadku powiatu tomaszowskiego, który miał najniższy średni wynik atrakcyjności turystycznej i gdzie zaobserwowano jedyne w całej puli gminy o bardzo małej atrakcyjności turystycznej (aż 6 z 10, przy dwóch kolejnych o małej atrakcyjności). Jednak w ujęciu porządkowym okazało się, że wyniki obu zmiennych przyjmują podobne rangi dla poszczególnych gmin. O ile lokaty niektórych można uzasadnić wspominaną już wcześniej specjalizacją turystyczną (położona w Lasach Spalskich gmina Inowłódz) bądź sąsiedztwem jedyne i dodatkowo znacznego ośrodka miejskiego (sąsiadująca z gminą Inowłódz gmina Tomaszów Mazowiecki), to w przypadku pozostałych prawdopodobnie decydujące znaczenie dla lokalnej gospodarki mają inne czynniki, nie będące w obszarze zainteresowania niniejszej pracy. Niemniej jednak uzyskana wielkość współzależności pokazuje, iż przekrojowo malejąca atrakcyjność turystyczna wiąże się z malejącą aktywnością gospodarczo-społeczną, a więc można wnioskować ogólnie o zbliżonym rozmiarowo, pewnym udziale gospodarki turystycznej w całokształcie lokalnych stosunków ekonomicznych. Co ciekawe, jak już podano, podobnych zależności nie odnotowano w pozostałych powiatach, co może wynikać z wielu powodów, w głównej zaś mierze prawdopodobnie z innych niż turystyka typów działalności determinujących kształt miejscowych gospodarek. Jest to szczególnie interesujące w powiecie kętrzyńskim, który sąsiaduje z powiatem węgorzewskim, zatem teoretycznie powinien charakteryzować się zbliżonymi warunkami wyjściowymi dla dokonanych analiz. Warto jednak podkreślić, iż powiat ten nie znajduje się już w bezpośrednim sąsiedztwie Wielkich Jezior Mazurskich, zaś z jego analizy wyłączona została gmina miejska Kętrzyn, stanowiąca lokalne centrum i zapewne węzeł skupiający ruch turystyczny kosztem okolic. Najgorsze zaś wyniki aktywności gospodarczo-społecznej ponownie (jak i w przypadku powiatu węgorzewskiego) osiągnęły gminy położone peryferyjnie, także względem regionów atrakcyjnych (w tym kontekście trzeba pamiętać, iż gmina Korsze zawdzięczała swoją wielkość atrakcyjności turystycznej w dużej mierze obecności węzła kolejowego).

Ponieważ pomiar atrakcyjności turystycznej uwzględniał bardzo heterogeniczne cechy przestrzeni jednostek samorządu terytorialnego, zatem można domniemywać, iż ich współzależność z aktywnością gospodarczo-społeczną gmin nie musi występować w każdym wypadku, a jeśli jest statystycznie istotna, to nie kształtuje się na zbliżonym poziomie. W celu weryfikacji tego założenia zmierzono zatem wartości współczynników korelacji rho-Spearmana dla poszczególnych działów składowych atrakcyjności turystycznej i aktywności gospodarczo-społecznej w ramach wszystkich gmin, grupy badanej i odniesienia oraz poszczególnych powiatów. Warto przy tym nadmienić, iż z uwagi na to, że nie wszędzie można bezapelacyjnie i jednoznacznie założyć, która zmienna jest zależna, a która niezależna, nie upoważnia to każ-

dorazowo do formułowania wniosków kierunkowych – jest to możliwe tylko w wybranych przypadkach. Przy każdym pomiarze można jednak wnioskować o sile związku między poszczególnymi zmiennymi (tab. 20).

Tabela 20. Wartości współczynnika korelacji rho-Spearmana (wraz z poziomem istotności) między aktywnością gospodarczo-społeczną a wynikami działów składowych atrakcyjności turystycznej dla grup gmin i powiatów

Wyszczególnienie	Położenie	Walory przyrodnicze	Walory antropogeniczne	Dostępność komunikacyjna	Transport	Baza noclegowa	Baza gastronomiczna	Baza towarzysząca
Wszystkie gminy	0,400 (<i>p</i> = 0,007)	0,192 (<i>p</i> =0,211)	−0,049 (<i>p</i> =0,751)	0,450 (<i>p</i> = 0,002)	0,294 (<i>p</i> = 0,053)	0,409 (<i>p</i> = 0,006)	0,530 (<i>p</i> < 0,001)	0,086 (<i>p</i> =0,578)
Gminy badane	0,630 (<i>p</i> =0,129)	0,811 (<i>p</i> = 0,027)	0,500 (<i>p</i> =0,253)	0,236 (<i>p</i> =0,610)	0,450 (<i>p</i> =0,310)	0,829 (<i>p</i> = 0,021)	0,852 (<i>p</i> = 0,015)	0,685 (<i>p</i> = 0,090)
Gminy grupy odniesienia	0,355 (<i>p</i> = 0,031)	0,057 (<i>p</i> =0,739)	−0,174 (<i>p</i> =0,304)	0,459 (<i>p</i> = 0,004)	0,301 (<i>p</i> = 0,070)	0,311 (<i>p</i> = 0,061)	0,443 (<i>p</i> = 0,006)	−0,055 (<i>p</i> =0,749)
Powiat międzyrzecki	−0,169 (<i>p</i> =0,749)	0,471 (<i>p</i> =0,346)	0,314 (<i>p</i> =0,544)	−0,706 (<i>p</i> =0,117)	0,235 (<i>p</i> =0,653)	0,638 (<i>p</i> =0,173)	0,353 (<i>p</i> =0,492)	0,334 (<i>p</i> =0,518)
Powiat świebodziński	−0,577 (<i>p</i> =0,231)	−0,617 (<i>p</i> =0,192)	−0,257 (<i>p</i> =0,623)	−0,406 (<i>p</i> =0,425)	0,143 (<i>p</i> =0,787)	−0,600 (<i>p</i> =0,208)	0,088 (<i>p</i> =0,868)	−0,617 (<i>p</i> =0,192)
Powiat tomaszowski	0,398 (<i>p</i> =0,254)	0,081 (<i>p</i> =0,824)	0,314 (<i>p</i> =0,377)	0,675 (<i>p</i> = 0,032)	0,794 (<i>p</i> = 0,006)	0,585 (<i>p</i> = 0,076)	0,789 (<i>p</i> = 0,007)	0,427 (<i>p</i> =0,219)
Powiat strzyżowski	X	−0,564 (<i>p</i> =0,322)	0,600 (<i>p</i> =0,285)	0,289 (<i>p</i> =0,638)	0,667 (<i>p</i> =0,219)	−0,224 (<i>p</i> =0,718)	0,671 (<i>p</i> =0,215)	0,447 (<i>p</i> =0,450)
Powiat suwalski	0,381 (<i>p</i> =0,311)	0,393 (<i>p</i> =0,295)	0,160 (<i>p</i> =0,680)	0,647 (<i>p</i> = 0,006)	0,139 (<i>p</i> =0,721)	0,485 (<i>p</i> =0,186)	0,522 (<i>p</i> =0,150)	0,310 (<i>p</i> =0,417)
Powiat kętrzyński	0,973 (<i>p</i> = 0,005)	0,500 (<i>p</i> =0,391)	−0,154 (<i>p</i> =0,805)	−0,289 (<i>p</i> =0,637)	−0,205 (<i>p</i> =0,741)	0,287 (<i>p</i> =0,640)	0,344 (<i>p</i> =0,571)	−0,135 (<i>p</i> =0,828)
Powiat węgorzewski	0,500 (<i>p</i> =0,667)	1,000	0,500 (<i>p</i> =0,667)	1,000	1,000	1,000	0,866 (<i>p</i> =0,333)	1,000

X: brak możliwości rangowania; pogrubieniem zaznaczono zależności istotne statystycznie.

Źródło: badania własne.

W skali ogólnej najliczniej istotne statystycznie współzależności między parami rozpatrywanych zmiennych zaobserwowano w grupie wszystkich gmin oraz w grupie odniesienia – w obu przypadkach dotyczyło to pięciu tych samych działów. Niemniej jednak za każdym razem były to dodatnie zależności słabe lub umiarkowane, nigdy nie zbliżające się nawet do silnych. Dla grupy wszystkich gmin najsilniejszą współzależność odnotowano między aktywnością gospodarczo-społeczną a bazą gastronomiczną, wyraźnie mniejsze współczynniki uzyskano dla kolejnych dostępności komunikacyjnej, bazy noclegowej i położenia, zaś najmniej skorelowany był transport. Warto nadmienić, iż w tej grupie jedynie położenie można uznać za zmienną niezależną, a więc uprawniającą do wysnuwania wniosków kierunkowych, gdyż relacje pozostałych czterech działów atrakcyjności turystycznej z aktywnością gospodarczo-

-społeczną pozostają znacznie bardziej złożone. Podobny rozkład wartości współczynników odnotowano dla grupy porównawczej gmin, przy czym przekrojowo uzyskane miary współzależności były niższe (jedynie dwie obserwacje dla przedziału umiarkowanego, przy trzech i jednej granicznej dla wszystkich gmin), choć z jednym wyjątkiem, jakim była dostępność komunikacyjna. Okazała się też ona w tej puli najbardziej skorelowana z aktywnością gospodarczo-społeczną, spychając bazę gastronomiczną na drugą lokatę. Kolejność wielkości miary współzależności dla pozostałych działów była natomiast bez zmian. Znacząco inny poziom korelacji zaobserwowano dla grupy gmin badanych – w tym wypadku wystąpiła ona bowiem tylko w połowie działów atrakcyjności turystycznej (w tym tylko dla dwóch identycznych, co dla ogółu gmin), za to w zupełnie innej skali: uzyskane współczynniki świadczyły o silnej bądź (w aż trzech przypadkach) bardzo silnej korelacji dodatniej. Największe wartości zależności dotyczyły bazy gastronomicznej i noclegowej, niewiele zaś mniejsze walorów przyrodniczych. Czwartym, najslabiej skorelowanym działem, okazała się zaś być baza towarzysząca. Z tej grupy, podobnie jak przy wszystkich gminach, jedynie walory przyrodnicze można uznać za zmienną niezależną, kierunkowo determinującą aktywność gospodarczo-społeczną obszaru. Uzyskane powyżej wyniki potwierdzają zatem wcześniejsze spostrzeżenia oraz pozwalają na uszczegółowienie sformułowanych już konkluzji. Obserwacja współzależności między bazą noclegową i gastronomiczną a aktywnością gospodarczo-społeczną jest łatwo wytłumaczalna tym, iż świadczone w ich ramach usługi są w pełni rynkowe, a zatem mają określone i wymierne przełożenie na lokalne stosunki gospodarcze. Nieoczywista jest natomiast wielkość tej współzależności – w analizowanych przypadkach widać wyraźnie, iż dla grupy badanych gmin, charakteryzujących się przekrojowo większą atrakcyjnością turystyczną i stanowiących lokalne ośrodki recepcji, znaczenie tych działów dla miejscowych stosunków ekonomicznych jest znacząco większe aniżeli w pozostałych jednostkach samorządu terytorialnego, gdzie stanowią one jedynie uzupełnienie lokalnej gospodarki. Potwierdzeniem tego jest również fakt zaobserwowania w badanych gminach współzależności na poziomie bazy towarzyszącej, niezbędnej dla prawidłowego funkcjonowania ruchu turystycznego w danych podmiotach i powstającej przede wszystkim z punktu widzenia potrzeb turystów. Podobna relacja dotyczy walorów przyrodniczych, które (w rozpatrywanym w pomiarze atrakcyjności turystycznej ujęciu) ograniczają większość form aktywności gospodarczej, ale nie turystykę właśnie i co uwidoczniło się w przedstawionych powyżej wynikach. Dla gmin, które profilują się na bardziej turystyczne, walory te mają istotne przełożenie na aktywność gospodarczo-społeczną, gdyż umożliwiają zwiększanie zainteresowania turystów i tworzenie bogatszej oferty, a tym samym jako jeden z czynników determinują wielkość ruchu turystycznego w danym obszarze. W przypadku pozostałych gmin nie są natomiast powiązane z lokalną, bazującą na innych niż turystyka

działach, gospodarką. Co ciekawe, zależności takiej nie odnotowano dla walorów antropogenicznych – być może jest to spowodowane inną ich skalą, uwzględniającą głównie pojedyncze obiekty świeckie i sakralne (przy walorach przyrodniczych uwzględniano jedynie wielkopowierzchniowe formy ochrony, znacznie bardziej charakterystyczne w przestrzeni i łatwiejsze do turystycznego zdyskontowania), które – choć zabytkowe i mające ogólną wartość historyczną – niekoniecznie nadają się do turystycznego zagospodarowania i komercyjnego wykorzystania (choćby z racji stanu zachowania, rozmiarów, położenia, sposobu użytkowania czy pełnionych funkcji). Walory te są trudniejsze do rynkowego wykorzystania również w kontekście funkcji promocyjnych i wizerunkowych, gdyż turyści zwykle chcą wypoczywać w pięknej krajobrazowo i nieskażonej okolicy, zatem nawet w przypadku braku bezpośredniej komercjalizacji lokalnej przyrody, można ją wykorzystać jako element budowania pozytywnego obrazu gminy, pomocnego następnie w jej zewnętrznym marketingu. Warto jeszcze zwrócić uwagę na trzy ostatnie działy, dotyczące ogółu gmin, a mianowicie położenie, dostępność komunikacyjną i transport. Rola tego pierwszego jako zmiennej niezależnej w oddziaływaniu na aktywność gospodarczo-społeczną wydaje się być zrozumiała, gdyż determinuje ono w pewnym stopniu dostęp do określonych zasobów naturalnych oraz możliwości ich wykorzystania, jak również typów i rodzajów podejmowanych przez miejscowe społeczności działalności. Podobnie jest z dostępnością komunikacyjną – właściwie rozwinięta infrastruktura drogowa czy kolejowa oraz położenie przy głównych szlakach komunikacyjnych znacząco ułatwiają przepływ towarów i ludzi oraz stwarzają możliwości gospodarczego wykorzystania lokalnych zasobów poprzez udostępnienie ich zainteresowanym podmiotom. Nic zatem dziwnego, iż zmienna ta okazała się jedną z najbardziej skorelowanych z aktywnością gospodarczą wśród wszystkich gmin. Poniekąd analogiczna sytuacja dotyczy transportu, przy czym należy pamiętać, iż w pomiarze uwzględniono tylko zbiorowe połączenia pasażerskie, a zatem odpowiadające za niewielką część ruchu (przepływ ludzi) ważnego dla gospodarki (tym można tłumaczyć najniższy uzyskany istotny statystycznie poziom współzależności dla tego działu). Co ciekawe, dwie ostatnie zmienne nie okazały się istotne w grupie gmin badanych, a zatem można założyć, iż ich związki z ogólnie postrzeganą lokalną gospodarką nie zależą od wielkości atrakcyjności turystycznej, a wręcz przeciwnie – są silniejsze w przypadku gałęzi innych niż turystyka.

Wyznaczenie współczynników korelacji na poziomie poszczególnych powiatów nie dostarczyło materiału umożliwiającego szerszą analizę, gdyż, z wyjątkiem dwóch jednostek i incydentalnych obserwacji dla pozostałych, uzyskane wyniki okazały się nieistotne statystycznie. Wyjątkami owymi były powiaty węgorski oraz tomaszowski – w przypadku tego pierwszego dla aż pięciu (z ośmiu) działów atrakcyjności turystycznej zaobserwowano pełną dodatnią współzależność z aktywnością gospodarczo-społeczną, ale zapewne było to efektem

czynników wspomnianych już przy charakteryzowaniu relacji między holistyczną atrakcyjnością turystyczną a aktywnością gospodarczo-społeczną (niska liczebność, status gminy Węgorzewo itd.). Warto jednak nadmienić, iż korelacje te zaobserwowano dla tych samych działów, które rozpatrywano powyżej, co zdaje się potwierdzać wskazane już zależności. Podobnie rzecz się miała w najliczniejszym powiecie tomaszowskim, gdzie związki uzyskano ponownie w przytaczanych już działach (dostępność komunikacyjna, transport, baza noclegowa i gastronomiczna). Siła dodatnich współzależności w tym wypadku była umiarkowana (na granicy silnej, dla jednego działu) oraz silna (dla pozostałych trzech działów, przy czym w dwóch przypadkach na granicy bardzo silnej). Zaskakująco tym razem największy wynik uzyskano dla transportu, co być może wynika z określonego profilu lokalnej działalności gospodarczej, związanej z mobilnością mieszkańców. Uzyskane rezultaty dla tego powiatu, podobnie jak w przypadku powiatu węgorzewskiego, można tłumaczyć wskazanymi już wcześniej czynnikami. W innych jednostkach zaobserwowano tylko dwie istotne dodatnie współzależności i ponownie miało to miejsce w już charakteryzowanych działach – położeniu (powiat kętrzyński) i dostępności komunikacyjnej (powiat suwalski), zatem można przyjąć, iż ten stan rzeczy miał podobne źródła do już opisanych. Warto jednakże nadmienić, iż w tym pierwszym wypadku współczynnik korelacji przyjął wartość najwyższą ze wszystkich uzyskanych w badaniu (nie licząc specyficznego przypadku powiatu węgorzewskiego). Być może zatem jest to odzwierciedleniem roli czynnika naturalnego (klimat) i zasobowego (woda, las) w lokalnej, słabo zindustrializowanej gospodarce.

Na koniec warto wspomnieć o jeszcze jednej zależności, mianowicie wartości współczynnika korelacji rho-Spearmana między aktywnością gospodarczo-społeczną badanych gmin a atrakcyjnością turystyczną funkcjonujących w nich obiektów fortyfikacyjnych²⁹¹. Niestety w tym wypadku nie uzyskano dla całej grupy istotnych statystycznie rezultatów, tak w przypadku całkowitych wyników ww. atrakcyjności, jak i jej licznych, ujmowanych w tematyczne grupy, składowych działów. Co jednak ciekawe, po wykluczeniu z analizy ostatniej pod względem wielkości zmiennej syntetycznej aktywności gospodarczo-społecznej gminy Kętrzyn (obiekt w Gierłozie), wyliczony dla pozostałych tras współczynnik korelacji wyniósł 0,771 przy $p = 0,072$. Uzyskano zatem istotną statystycznie silną współzależność dodatnią. Wykluczenie gminy Kętrzyn przyniosło również identyczny efekt przy szacowaniu wielkości korelacji aktywności gospodarczo-społecznej z wybranymi składowymi atrakcyjności turystycznej obiektów fortyfikacyjnych, mianowicie działami dotyczącymi wyłącznie odpowiedniego zagospodarowania turystycznego schronów (rekonstrukcja wnętrza, ekspozycja muzealna, atrakcje towarzyszące, organizacja zwiedzania, zaplecze socjalno-techniczne, baza gastrono-

²⁹¹ Wyniki pomiaru tej ostatniej zaprezentowano w: P. Gabryjończyk, *op. cit.*, s. 86-93.

miczna i imprezy związane z obiektami²⁹²) – ponownie uzyskano wartość 0,771 przy $p = 0,072$. Można zatem wnioskować, iż w przypadku tej grupy wielkość atrakcyjności obiektów, a zwłaszcza jakość ich przygotowania do świadczenia usług turystycznych poprzez właściwe urządzenie, przygotowanie oferty i infrastruktury służącej gościom, jest silnie powiązane z lokalną aktywnością gospodarczo-społeczną. Niestety, z racji złożoności wspomnianych składowych tworzących atrakcyjność turystyczną i ich wzajemnych relacji, ponownie nie można wyciągać wniosków kierunkowych na temat oddziaływania rozpatrywanych zmiennych. Nasuwa się jednak pytanie, czemu przypadek obiektu w Gierłozie i gminy Kętrzyn tak znacząco zmienia opisane wyżej rezultaty? Prawdopodobnie jest to wynikiem dwóch czynników: po pierwsze obiekt w Gierłozie, mimo znacznej atrakcyjności turystycznej (drugi rezultat w badanej grupie) i znacznego stopnia rozwoju, jest przykładem silnej autarkizacji miejsca – jego odosobnione położenie w niezbyt przyjaznym terenie znacząco ogranicza możliwości zewnętrznego wykorzystania kierującego się tu dużego ruchu turystycznego, zaś administracja dba o samodzielne zapewnienie swoim gościom większości potrzebnych im usług. Dodatkowo należy pamiętać, iż zarządzająca obiektem firma pochodzi spoza gminy, a więc stworzyła swoistą enklawę turystyczną, z której zyski wyprowadza na zewnątrz, minimalizując lokalny efekt mnożnikowy (wycieki). Po drugie zaś obiekt, choć znajduje się na terenie gminy wiejskiej Kętrzyn, jest jednocześnie położony w bezpośrednim sąsiedztwie (9 km do centrum, 7 km do granicy) miasta Kętrzyn, stanowiącego lokalne centrum turystyczne, usługowe i węzeł komunikacyjny oraz jednocześnie oddzielną gminę (miejską)²⁹³. Można zatem przypuszczać, iż duża część gospodarczych skutków ruchu turystycznego kierującego się do Gierłozy kumuluje się w gminie miejskiej, a nie wiejskiej i stąd obserwowana wyraźna dysproporcja między rangą uzyskanej atrakcyjności turystycznej fortyfikacji a aktywnością gospodarczo-społeczną gminy.

Ostatni rozdział poświęcono próbie dokonania pomiaru atrakcyjności turystycznej oraz aktywności gospodarczo-społecznej dwóch grup podmiotów: gmin badanych oraz, będących grupą odniesienia, gmin w ramach powiatów macierzystych dla pierwszej grupy. Pomiaru atrakcyjności turystycznej dokonano z wykorzystaniem metody bonitacji punktowej, uwzględniając możliwie szeroki zakres elementów (w tym obiekty fortyfikacyjne wg ich wewnętrznej atrakcyjności turystycznej) – okazało się, że przy tak zastosowanych kryteriach aż trzy z sied-

²⁹² Po wykluczeniu Gierłozy pominięto istniejącą tylko w tym obiekcie bazę noclegową.

²⁹³ Gierłozę zatem bez wątpienia lokuje się w zdefiniowanej przez Komornickiego i Śleszyńskiego oraz zmodyfikowanej w badaniach Smutka tzw. strefie bardzo dobrej dostępności, determinującej czasoprzestrzenny obszar oddziaływania ośrodka miejskiego i jego związków z okalającą przestrzenią. Należy przy tym pamiętać, iż w przypadku trudnej sytuacji ekonomicznej tych terenów, zależności mierzone ogólnie głównie w kontekście opłacalności dojazdów do pracy mogą dotyczyć przepływu ludności w obie strony, w tym także samych turystów, dla których istotnym czynnikiem wyboru destynacji jest m.in. występowanie dobrej dostępności komunikacyjnej, akceptowalnej cenowo bazy noclegowej oraz zaplecza socjalno-usługowego. Cf. T. Komornicki, P. Śleszyński, *op. cit.*, s. 12-13; J. Smutek, *op. cit.*, s. 58.

miu gmin badanych charakteryzują się bardzo dużą atrakcyjnością turystyczną, zaś przekrojowo cała grupa badana prezentuje się wyraźnie lepiej niż grupa odniesienia. Przy pomiarze aktywności gospodarczo-społecznej zastosowano metodę porządkowania liniowego, opartą o zmienną syntetyczną, uzyskaną wskutek normalizacji wybranych zmiennych reprezentatywnych. Posłużono się przy tym kilkoma metodami, a następnie przy wykorzystaniu procedury porównań międzyrankingowych wybrano metodę najbardziej dopasowaną wynikowo do pozostałych (metodę Hellwiga). Także w tym przypadku gminy badane uzyskały średnio wyższy rezultat niż gminy z grupy odniesienia, zaobserwowano również wagę gmin miejsko-wiejskich i oddziaływanie miast na poziom aktywności gospodarczo-społecznej obszarów wiejskich. Finalnie dokonano próby korelacji wyników atrakcyjności turystycznej oraz aktywności gospodarczo-społecznej gmin, uzyskując pewne istotne statystycznie zależności między obiema grupami zmiennych, także w przypadku uwzględnienia jedynie atrakcyjności turystycznej samych obiektów fortyfikacyjnych.

Podsumowanie i wnioski

Głównym celem pracy było poznanie i ukazanie ekonomicznych oraz społecznych skutków turystycznego wykorzystania obiektów fortyfikacji nowożytnej oraz sformułowanie, w oparciu o pozyskany materiał, wniosków dotyczących funkcjonowania turystyki w obiektach pomilitarnych. Przeprowadzone badania pozwoliły na realizację celów (tak głównego, jak i szczegółowych), jak również weryfikację postawionych na początku hipotez.

Hipoteza nr 1 w brzmieniu *adaptacja fortyfikacji na cele turystyczne powoduje wzrost lokalnej przedsiębiorczości powiązanej z branżą turystyczną* nie została potwierdzona. W toku badań z wykorzystaniem źródeł wtórnych nie odnotowano bowiem zauważalnego wzrostu we wszystkich sekcjach gospodarki powiązanych z branżą turystyczną – zmiany w pożądanym kierunku zaobserwowano tylko w przypadku wybranych działów (transport lądowy i wodny, zakwaterowanie, działalność organizatorów turystyki oraz działalność twórcza związana z kulturą), a w niektórych z nich odnotowano nawet spadki liczby podmiotów gospodarczych. Wykazano jednak, iż pozytywne zmiany dotyczyły w większym stopniu obszarów wiejskich, a więc macierzystych dla obiektów fortyfikacyjnych, przyjmując na tychże obszarach wymiar zbliżony lub korzystniejszy względem grupy odniesienia w postaci pozostałych gmin w powiatach. Należy przy tym zastrzec, iż zmiany te mogły wynikać nie tylko z racji funkcjonowania badanych atrakcji turystycznych i wykorzystania efektu mnożnikowego, lecz także z innych względów. Co jednak istotne, potwierdzenie wzrostu lokalnej przedsiębiorczości powiązanej z branżą turystyczną (dzięki zagospodarowaniu fortyfikacji) zaobserwowano natomiast w opiniach większości mieszkańców uważających, iż działalność turystyczna pełni taką rolę, co jednocześnie buduje korzystny nastrój w lokalnej społeczności i klimat do dalszych, pozytywnych zmian.

Hipoteza nr 2, dotycząca charakteryzowania się gmin z turystycznymi obiektami fortyfikacyjnymi wyższym wskaźnikiem aktywności gospodarczo-społecznej względem pozostałych gmin w powiecie, została potwierdzona. Wykazano, iż wartość wskaźnika aktywności społeczno-gospodarczej dla grupy gmin ze schronami jest średnio wyższa niż gmin z grupy odniesienia, choć na poziomie poszczególnych powiatów zjawisko to nie znajduje każdorazowo potwierdzenia, a jedynie w połowie przypadków. W przekroju całej próby nie zaobserwowano wyraźnego związku między atrakcyjnością turystyczną a aktywnością gospodarczo-społeczną, choć stwierdzono słabą, lecz istotną statystycznie współzależność dodatnią. Zależność taką stwierdzono jednakże na poziomie silnym w przypadku grupy gmin badanych, co może świadczyć, że w ich przypadku rzeczywiście funkcja turystyczna odgrywa znaczącą rolę w lokalnej gospodarce. Co więcej, z jednym wyjątkiem, dostrzeżono związek między aktywnością gospo-

gospodarczo-społeczną badanych gmin a atrakcyjnością udostępnionych na ich terenie obiektów fortyfikacyjnych, w tym stopniem ich zagospodarowania turystycznego.

Hipoteza nr 3, mówiąca o tym, iż zagospodarowanie turystyczne obiektów fortyfikacyjnych stymuluje pozytywne przemiany w świadomości regionalnej mieszkańców, została potwierdzona. Turystyczne udostępnienie schronów pozytywnie bowiem wpływa na ich percepcję przez miejscową społeczność, przyczynia się do ich ochrony i dbałości o ten rodzaj świadectwa przeszłości, zwiększa zainteresowanie mieszkańców lokalnym dziedzictwem oraz stwarza u nich wrażenie wzrostu liczby oddolnych inicjatyw w okolicy.

Na podstawie przeprowadzonych badań i analiz można także sformułować następujące uogólnienia oraz przedstawić wynikające z nich wnioski:

1. Turyści w obiektach militarnych są skłonni ponosić wydatki na różne grupy usług i produktów, nawet mimo ich relatywnie wysokich cen. Ponieważ statystyczny rozkład wielkości zostawianych kwot, przypadających na pojedynczego odwiedzającego według różnych kategorii wydatków jest dość zbliżony, dlatego należy stworzyć przyjezdnym w miarę szerokie możliwości zróżnicowanych zakupów, opierając się jednocześnie w jak największym stopniu na produktach i usługach lokalnych, aby osiągnąć jak największe korzyści z efektu mnożnikowego.
2. Mimo że pozytywne zmiany zaobserwowane w badanych gminach w sektorze lokalnej przedsiębiorczości powiązanej z branżą turystyczną dotyczyły m.in. dziedziny związanej z obszarem wydatków generujących największy efekt mnożnikowy, czyli zakwaterowaniem, to rozkład długości pobytów osób odwiedzających obiekty fortyfikacyjne sugeruje niewielkie korzyści z tego rodzaju turystyki – ponad 40% próby w ogóle nie korzystało z żadnego noclegu w okolicy, będąc tylko przejazdem. Pokazuje to potrzebę znacznego rozbudowania lokalnej oferty pod tym kątem, aby można było jak najdłużej przytrzymać turystę w obszarze recepcji. Rozwiązaniem mogą być tu profesjonalne, tematyczne produkty turystyczne, wykorzystujące miejscowe walory w jak największym zakresie. Sugerowane jest, pojawiające się zresztą w przypadku województwa lubuskiego, tworzenie klastrów oferujących uzupełniające się usługi.
3. W analizach atrakcyjności turystycznej oraz aktywności gospodarczo-społecznej generalnie zaobserwowano wyraźnie lepsze wyniki gmin miejsko-wiejskich oraz sąsiadujących z dużymi ośrodkami miejskimi gmin wiejskich niż pozostałej grupy gmin wiejskich. Potwierdza to teorię modelu centrum–peryferie, także poprzez zaobserwowane zjawisko dyfuzji rozwoju (przykład powiatu węgorszewskiego) na tereny lepiej skomunikowane i zlokalizowane względem centrum. W tym kontekście rolę lokalnych biegunów wzrostu mogą

również pełnić peryferyjnie położone militarne atrakcje turystyczne, które skomunikowane z bardziej rozwiniętymi obszarami stają się miejscem docelowym transferu turystów oraz ich kapitałów. Możliwość wystąpienia tego zjawiska zależy jednakże od formy i otoczenia miejsca docelowego oraz siły jego powiązań z lokalnym systemem gospodarczym, które warunkują uniknięcie niepożądanego procesu powstawania enklaw turystycznych.

Jak już zaznaczono w rozdziale pierwszym, niniejsza praca ma charakter prekursorski, z tego też względu powinna stanowić przyczynek i zachętę do dalszych badań tematu. Powinny się one koncentrować na próbie wymiernego określenia wartości mnożnika turystycznego w przypadku zwiedzania obiektów fortyfikacji nowożytnej – tym bardziej, że od czasu przeprowadzania sondażu powstały kolejne tego typu atrakcje, co stwarza możliwość poszerzenia obszaru zbierania danych. Wskazane byłoby również uwzględnienie schronów znajdujących się w miastach bądź regionach nadmorskich, choć przynosi to dodatkowe trudności w organizacji badań oraz interpretacji ich wyników. Kłopotem jest w tym wypadku również sama interdyscyplinarność turystyki, albowiem wymusza ona niezwykle szeroko zakrojone badania z wykorzystaniem różnych metod, mogące przynosić rozbieżne wyniki. Potwierdzeniem tego może być przebadana kwestia lokalnej przedsiębiorczości powiązanej z branżą turystyczną, gdzie wyniki ilościowe uzyskane przy wykorzystaniu źródeł wtórnych zasadniczo odbiegały od tych jakościowych, pozyskanych drogą sondażu. Przypadek ten pokazuje również zasadność korzystania ze zróżnicowanych metod, gdyż zwiększa to możliwości bardziej obiektywnego opisu zjawiska. Prowadzenie dalszych dociekań w tym zakresie wymaga również przezwyciężenia innych problemów, z którymi zetknął się autor, m.in. niechęcią uczestników ruchu turystycznego do podawania swoich wydatków oraz niską świadomością na temat przebiegu granic administracyjnych, co ogranicza możliwość oszacowania wielkości mnożnika w przyjętym układzie administracyjnym.

Czynnikiem uzasadniającym konieczność dalszych badań jest również potrzeba ciągłego uaktualniania materiału oraz dalszej weryfikacji poczynionych już obserwacji. Od okresu, w którym prowadzono opisane badania i względem którego wykonywano przedstawione analizy, upłynął dość znaczny czas, a więc wskazane byłoby pozyskanie kolejnych danych, pozwalających na bardziej kompleksowe poznanie ekonomiczno-społecznych konsekwencji turystyki w obiektach fortyfikacyjnych. Chyba najlepszym potwierdzeniem opłacalności tejże jest to, że wszystkie opisane trasy nadal istnieją, choć nie ominęły ich pewne zmiany (m.in. znacząco rozbudowano ofertę w Mamerkach, zmienił się administrator w Gierłozie, który podjął też szereg działań w celu przeobrażenia miejsca i oferowanych usług²⁹⁴ – nie wpłynęło to jednak na

²⁹⁴ <https://olsztyn.onet.pl/wilczy-szaniec-35-mln-zl-przychodow-w-2018-roku/33yvhtt> [dostęp 20.08.2020].

stale rosnącą popularność obiektu²⁹⁵). Interesująca byłaby również weryfikacja zmian, jakie dokonały się w badanych gminach od chwili badania – z racji szerokiego zakresu koniecznych do uwzględnienia informacji wymagałoby to jednak oddzielnego opracowania (choćby z racji realizowanych inwestycji w zakresie rozwoju krajowej sieci drogowej). W kontekście najbardziej adekwatnym do treści tej pracy można jednak pokusić się o choćby podstawowe porównanie wybranych danych statystycznych dotyczących branży turystycznej i podmiotów gospodarczych. Przykładowo, liczba turystycznych obiektów i miejsc noclegowych w badanych gminach nie zmieniła się zbytnio w kontekście ilościowym (w 2012 roku odnotowano w sumie 41 takich obiektów z 3126 miejscami noclegowymi, w 2019 roku było to nadal 41 obiektów, ale z 3019 miejscami), to widoczna jest znacznie trudniejsza do osiągnięcia zmiana jakościowa, dostrzegana przez pryzmat miejsc i obiektów całorocznych (w 2012 r. było to 25 obiektów i 1893 miejsca, w 2019 roku już 29 obiektów z 2090 miejscami). Jeszcze wyraźniejszą zmianę można zaobserwować w liczbie podmiotów gospodarki narodowej w rejestrze REGON w badanych gminach – o ile w 2014 roku było ich w sumie 6238, to w 2019 roku już 6580, zatem w okresie pięciu lat odnotowano wzrost rzędu 5,5%. Co ważne, zmiana ta dotyczyła bez wyjątku każdej z badanych gmin. W sekcji I PKD 2007 (działalność związana z zakwaterowaniem i usługami gastronomicznymi) również zwiększyła się liczba podmiotów, i to w jeszcze bardziej zauważalnym stopniu (z 201 do 217, prawie o 8%). Przy czym tym razem wzrost ten nie miał charakteru uniwersalnego, dokonał się głównie w miejscach popularnych turystycznie (Mazury). Oczywiście mogło to być warunkowane wieloma czynnikami, ale dowodzi niejako, że miejsca premiujące i nastawione na turystykę rzeczywiście są ekonomicznie silniej związane z tą branżą, a tym samym mogą lepiej zdyskontować wykorzystanie dziedzictwa, także w postaci obiektów fortyfikacyjnych.

Na koniec warto zwrócić uwagę, iż kwestiami stwarzającymi trudności przy analizie tego typu turystycznych obiektów fortyfikacyjnych są także ich duże rozproszenie przestrzenne oraz znaczna różnorodność charakteru i funkcji, co utrudnia porównywanie uzyskiwanych wyników. Problem ten dotyczy także samej istoty rozpatrywania turystyki w podziale administracyjnym, zwykle nieistotnym dla przeciętnego turysty, zwłaszcza przy dzisiejszych możliwościach podróżowania. Przyjmując bowiem wybraną skalę analizy zjawiska zawsze pomija się większość czynników egzogenicznych, zapominając niejako, że przecież żaden obszar recepcyjny nie działa w próżni, oderwany od swego otoczenia.

²⁹⁵ <https://olsztyn.tvp.pl/45966565/udany-rok-w-gierlozy-wilczy-szaniec-czestym-celem-turystow> [dostęp 20.08.2020].

Bibliografia

1. 2016 Annual Report. World Tourism Organization, UNWTO, Madrid 2017.
2. Adamowicz M., *Kształtowanie rozwoju lokalnego*, [w:] Idem (red.), *Strategie rozwoju lokalnego*, t. 2, *Aspekty instrumentalne*, SGGW, Warszawa 2003.
3. Albert M.-T., Ringbeck B., *40 Years World Heritage Convention. Popularizing the Protection of Cultural and Natural Heritage*, DeGruyter, Berlin/Boston 2015.
4. Alegre J., Pou L., *The Length of Stay in the Demand for Tourism*, *Tourism Management*, 2006, vol. 27.
5. Alejsiak W., *Geneza i rozwój teorii turystyki (refleksje na kanwie książki B. Vukonica „Turizam ususret buducnosti”)*, *Folia Turistica*, 1998, nr 8.
6. Anszperger A., *Racjonalność w gospodarce turystycznej*, *Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego w Katowicach*, 2014, nr 180, cz. 2.
7. Archer B., *The Economic Impact of Tourism in the Seychelles*, *Annals of Tourism Research*, 1996, vol. 23, issue 1.
8. Archer B., *The Value of Multipliers and their Policy Implications*, *Tourism Management*, 1982, vol. 3, issue 4.
9. Archer B., *Tourism Multipliers: the State of the Art*, University of Wales Press, Cardiff 1977.
10. Baretje R., Defert P., *Aspects économiques du tourisme*, Berger-Levrault, Paris 1972.
11. Barro R.J., *Government Spending in a Simple Model of Endogenous Growth*, *Journal of Political Economy*, 1990, vol. 98, no. 5, part 2.
12. Bącal B., *Twierdza Hitlera. Zespoły schronów Strzyżów-Stepina*, Stowarzyszenie Fundusz Rozwoju i Promocji Ziemi Fryszackiej, Fryszak 2005.
13. Bąk A., *Porządkowanie liniowe obiektów metodą Hellwiga i TOPSIS - analiza porównawcza*, *Prace Naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego we Wrocławiu*, 2016, nr 426.
14. Berbeka J., Borodako K., Niemczyk A., Seweryn R., *Wpływ ekonomiczny przemysłu spotkań na gospodarkę Krakowa*, Fundacja Uniwersytetu Ekonomicznego w Krakowie, Kraków 2014.
15. Bieńczyk G., Łobożewicz T., *Podstawy turystyki*, WSE w Warszawie, Warszawa 2001.
16. Bogdanowski J., *Architektura obronna w krajobrazie Polski. Od Biskupina do Westerplatte*, PWN, Warszawa-Kraków 2002.
17. Borys T., *Metody normowania cech w statystycznych badaniach porównawczych*, *Przegląd Statystyczny*, 1978, zeszyt 2.
18. Bórawski P., *Wykorzystanie teorii lokalizacji Johanna Heinricha von Thüna do oceny efektywności gospodarstw z alternatywnymi dochodami*, *Roczniki Nauk Rolniczych*, seria G, 2010, t. 97, zeszyt 2.
19. Bryden J., Faber M., *Multiplying the Tourist Multiplier*, *Social and Economic Studies*, 1971, vol. 20, no. 1.
20. Bryden J., *Tourism and Development: A Case Study of the Commonwealth Caribbean*, Cambridge University Press, London 1973.
21. Brzoskwinia W., Wielgus K., *Niemiecki kompleks schronowy z czasu II wojny światowej w Stępinie i Strzyżowie* [w:] Bochenek R. (red.), *Fortyfikacja - tom III. Fortyfikacje polskie, niemieckie i radzieckie związane z II wojną światową - stan badań i problemy ochrony*, Towarzystwo Przyjaciół Fortyfikacji, Warszawa-Kraków 1995.
22. Butler R.W., *The Concept of a Tourism Area Cycle of Evolution: Implications for Management of Resources*, *Canadian Geographer*, 1980, vol. 24, issue 1.
23. Butler R., Weidenfeld A., Williams A.M., *Visitor Attractions and Events*, Routledge, Oxon 2016.
24. Butowski L., *Turystyka jako czynnik rozwoju w świetle wybranych teorii rozwoju regionalnego*, *Turyzm*, 2010, 20/1.
25. Carlsen J., *The Economics and Evaluation of Festivals and Events*, [w:] Ali-Knight J., Drummond S., McMahon-Beattie U., Robertson M., Yeoman I. (red.), *Festival and Events Management. An International Arts and Culture Perspective*, Elsevier Butterworth-Heinemann, Oxford 2004.
26. Chądzyński J., Nowakowska A., Przygocki Z., *Region i jego rozwój w warunkach globalizacji*, CeDeWu, Warszawa 2007.

27. Christaller W., *Some Considerations of Tourism Location in Europe: The Peripheral Regions - Underdeveloped Countries - Recreation Areas*, [w:] *Regional Science Association, Papers XII, Lund Congress*, Lund 1963.
28. Clement H.C., *The Future of Tourism in the Pacific and Far East*, Department of Commerce USA, Washington 1961.
29. Czerwińska-Kayzer D., Florek J., Stanisławska J., *Zastosowanie metody TOPSIS do oceny sytuacji finansowej przemysłu spożywczego*, *Zagadnienia Ekonomiki Rolnej*, 2013, nr 2.
30. Darbellay F., Stock M., *Tourism as Complex Interdisciplinary Research Object*, *Annals of Tourism Research*, 2012, vol. 39, no. 1.
31. Derek M., *Walory turystyczne jako czynnik turystycznej konkurencyjności regionów w Polsce*, [w:] Gołębowski G. (red.), *Turystyka jako czynnik wzrostu konkurencyjności regionów w dobie globalizacji*, Akademia Ekonomiczna, Poznań 2008.
32. Doxey G.V., *When Enough's Enough; The Natives Are Restless in Old Niagara*, Heritage Canada, 1976, 2(2).
33. Drygas M., Stanny M. (red.), *Przestrzenne, społeczno-ekonomiczne różnicowanie obszarów wiejskich w Polsce*, Instytut Rozwoju Wsi i Rolnictwa PAN, Warszawa 2010.
34. Drzewiecki M., *Agroturystyka. Założenia - uwarunkowania – działania*, Świadectwo, Bydgoszcz 1995.
35. Dubiel J., Ślesicki K., *Przywracanie przeszłości*, Karta, 2014, nr 80.
36. Dyjach K., *Teorie rozwoju regionalnego wobec różnicowań międzyregionalnych*, *Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska*, Lublin – Polonia, sectio H, 2013, vol. XLVII, I.
37. Dziekański P., *Koncepcja wskaźnika syntetycznego oceny poziomu rozwoju gmin wiejskich województwa świętokrzyskiego w warunkach globalizacji*, *Zeszyty Naukowe SGGW – Problemy Rolnictwa Światowego*, 2014, zeszyt 3.
38. Fennel D.A., *Ecotourism*, Routledge, Oxon 2015.
39. Fernandes C., *The Impact of Cultural Tourism on Host Communities*, [w:] Griffin K., Morpeth N., Raj R. (red.), *Cultural Tourism*, CABI, Oxfordshire 2013.
40. Florczak W., *Koncepcja wzrostu endogenicznego i gospodarki opartej na wiedzy w naukach ekonomicznych*, *Studia Prawno-Ekonomiczne*, 2009, t. LXXX.
41. Forte M.J., Roque M.I., *Digital Strategies to a Local Cultural Tourism Development: Project e-Carnide* [w:] Katsoni V., Stratigea A., Upadhy A. (red.), *Tourism, Culture and Heritage in a Smart Economy*, Springer, Cham 2017.
42. Friedmann J., *Regional Development Policy: A Case Study of Venezuela*, M.I.T.Press, Londyn 1966.
43. Friedmann J., *The Role of Cities in National Development* [w:] Bourne L.S., Simmons J.W. (red.), *Systems of Cities Readings on Structure, Growth, and Policy*, Oxford University Press, New York 1978.
44. Friedmann J., Forest Y., *The Politics of Place: Toward a Political Economy of Territorial Planning* [w:] Higgins B., Savoie D. (red.) *Regional Economic Development - Essays in Honour of Francois Perroux*, Hyman, Boston 1988.
45. Gaworecki W., *Turystyka*, PWE, Warszawa 2003.
46. Gluza Z., *Rekonstrukcja*, Karta, 2014, nr 80.
47. Gołębowski G. (red.), *Przedsiębiorstwo turystyczne. Ujęcie statyczne i dynamiczne*, PWE, Warszawa 2007.
48. Gormsen E., *The Spatiotemporal Development of International Tourism: Attempts at a Centre-Periphery Model* [w:] *La consommation d'espace pour le tourism et sa preservation*, Centre des Hautres Etudes Touristiques, Aix-en-Provence, 1981.
49. Grabiński T., *Metody taksonometrii*, Akademia Ekonomiczna w Krakowie, Kraków 1992.
50. Gralak K., *Funkcja turystyczna i jej znaczenia dla rozwoju lokalnego i regionalnego*, [w:] Powęska H. (red.), *Sposoby wykorzystania dóbr kultury dla potrzeb rozwoju funkcji turystycznej na Mazowszu przy wsparciu z funduszy strukturalnych*, SGGW, Warszawa 2008.
51. Hall C.M., Harrison D., Weaver D., Wall G., *Vanishing Peripheries: Does tourism Consume Places?*, *Tourism Recreation Research*, 2013, 38(1).
52. Hall C.M., Page S.J., *The Geography of Tourism and Recreation. Environment, Place and Space*, Routledge, Nowy Jork 2006.

53. Hara T., *Introduction to Input-Output Framework for Analysis of Tourism as an Industry* [w:] Kasimoğlu M. (red.), *Visions for Global Tourism Industry – Creating and Sustaining Competitive Strategies*, InTech, Rijeka 2012.
54. Hargreaves R., *Ostatnia twierdza Hitlera. Breslau 1945*, Rebis, Poznań 2015.
55. Harrison D. *International tourism and the less developed countries: The background*, [w:] *Idem* (red.) *Tourism and the Less Developed Countries*, Belhaven, Toronto 1992.
56. Hashimoto A., *Tourism and Socio-cultural Development Issues*, [w:] Sharpley R., Telfer D.J. (red.), *Tourism and Development. Concepts and Issues*. 2nd edition, Channel View Publications, Bristol 2015.
57. Hellwig Z., *Zastosowanie metody taksonomicznej do typologicznego podziału krajów ze względu na poziom ich rozwoju oraz zasoby i strukturę wykwalifikowanych kadr*, *Przegląd Statystyczny*, 1968, zeszyt 4.
58. Hirschman A., *The Strategy of Economic Development*, Yale University Press, New Haven 1958.
59. Hwang C.L., Yoon K., *Multiple Attribute Decision Making: Methods and Applications*, Springer Verlag, New York 1981.
60. Isard W., *Location and Space Economy*, MA: MIT Press, Cambridge 1956.
61. Iwicki S., *Problemy koegzystencji z innymi funkcjami gospodarczymi i ochronnymi na obszarach wiejskich*, [w:] Pietrzak M. (red.), *Geoekologiczne podstawy badania i planowania krajobrazu rekreacyjnego*, AWF w Poznaniu, Poznań 1999.
62. Jabłoński Ł., *Ewolucja poglądów na temat konwergencji w ekonomii rozwoju*, *Gospodarka Narodowa*, 2008, nr 5-6.
63. Jackowski A., Warszńska J., *Podstawy geografii turystyki*, PWN, Warszawa 1978.
64. Jafari J., *Jak rozumieć strukturę turystyki*, *Problemy Turystyki*, 1986, nr 1/2.
65. Jędrusiak T., von Rohrscheidt A.M., *Militarna turystyka kulturowa*, PWE, Warszawa 2011.
66. Jędrzejczyk I., *Przedsiębiorstwo turystyczne podmiotem europejskiej polityki rozwoju rynku wewnętrznego i usług*, [w:] Gołembski G. (red.), *Turystyka w ujęciu podmiotowym i przestrzennym. Człowiek - przestrzeń - przedsiębiorstwo*, Akademia Ekonomiczna w Poznaniu, Poznań 2006.
67. Jurga R.M., *Fortyfikacje III Rzeszy w rysunkach przestrzennych*, Carbo Media, Zielona Góra 2010.
68. Jurga R.M., Kaufmann H.W., Kaufmann J.E., *Fortyfikacje Trzeciej Rzeszy*, Rebis, Poznań 2011.
69. Jurga R.M., Kędryna A., *Festungsfront Oder-Warthe-Bogen. Katalog*, Donjon, Lubrza, brw.
70. Jurkowski H., Stulgis M., *Konstruowanie przeszłości*, Karta, 2015, nr 83.
71. Kachniewska M., Niezgoda A., Nawrocka E., Pawlicz A., *Rynek turystyczny. Ekonomiczne zagadnienia turystyki*, Wolters Kluwer, Warszawa 2012.
72. Kaczmarek J., Stasiak A., Włodarczyk B., *Produkt turystyczny*, PWE, Warszawa 2005.
73. Kaczmarek J., Stasiak A., Włodarczyk B., *Przestrzeń gościnna - kilka uwag o konkurencyjności regionów*, [w:] Gołembski G. (red.), *Turystyka jako czynnik wzrostu konkurencyjności regionów w dobie globalizacji*, Akademia Ekonomiczna, Poznań 2008.
74. Kasprzak R., Skalska T., *Badanie oddziaływania społeczno-ekonomicznego przedsięwzięcia kulturalnego na region. Raport końcowy z wyników badań*, Fundacja Kultury, Warszawa 2010.
75. Keller C.P., *Centre-Periphery Tourism Development and Control*, [w:] Long J. and Heacock R. (red.) *Leisure, Tourism and Social Chang*. University of Edinburgh 1983, Centre for Leisure Research, Dunfermline 1984.
76. Keynes J.M., *Ogólna teoria zatrudnienia, procentu i pieniądza*, PWN, Warszawa 2017.
77. Komornicki T., Śleszyński P., *Typologia obszarów wiejskich pod względem powiązań funkcjonalnych i relacji miasto-wieś*, [w:] Bański J. (red.), *Analiza zróżnicowania i perspektyw rozwoju obszarów wiejskich w Polsce do 2015 r.* Studia obszarów wiejskich (tom XVI), Bernardinum, Warszawa 2009.
78. Kompa K., *Budowa mierników agregatowych do oceny poziomu rozwoju społeczno-gospodarczego*, *Zeszyty Naukowe SGGW – Ekonomika i Organizacja Gospodarki Żywnościowej*, 2009, nr 74.
79. Kosmaczewska J., *Turystyka jako czynnik rozwoju obszarów wiejskich*, Bogucki Wydawnictwo Naukowe, Poznań 2013.
80. Kowalczyk A., *Fortyfikacje, pola bitew, cmentarze wojenne... jako przedmiot zainteresowania geografii turystyki*, [w:] Białuński G. (red.), *Fortyfikacje jako atrakcje turystyczne*, Wydawnictwo Mazurskie, Giżycko 2003.
81. Kowalczyk A., *Geografia turystyki*, PWN, Warszawa 2000.
82. Kowalczyk A., Derek M., *Zagospodarowanie turystyczne*, PWN, Warszawa 2010.

83. Kruczek Z., *Polska. Geografia atrakcji turystycznych*, Proksenia, Kraków 2003.
84. Krzyżanowska K., *Motywacja w aktywności turystyczno-rekreacyjnej*, [w:] Kotowicz-Borowy I., Przychodzeń Z.J. (red.), *Problemy rozwoju turystyki edukacyjno-kulturowej w Polsce i na świecie*, tom XI, SGGW, Warszawa 2008.
85. Krzyżanowska K., Sikorska-Wolak I., *Doradztwo rolnicze w stymulowaniu rozwoju agroturystyki* [w:] Krzyżanowska K. (red.), *Komunikowanie i doradztwo w turystyce wiejskiej*, SGGW, Warszawa 2013.
86. Księżyk M., *Ekonomia. Podejście historyczne i prospektywne*, Oficyna Wydawnicza AFM, Kraków 2012.
87. Kukuła K., *Statystyczna analiza strukturalna i jej zastosowanie w sferze usług produkcyjnych dla rolnictwa*, Zeszyty Naukowe AE w Krakowie, Seria Specjalna: Monografie, nr 89, Kraków 1989.
88. Kukuła K., Luty L., *Propozycja procedury wspomagającej wybór metody porządkowania liniowego*, Przegląd Statystyczny, 2015, zeszyt 2.
89. Lawton L., Weaver D., *Tourism Management*, Milton 2014.
90. Levitt K., Gulati I., *Income Effect of Tourist Spending: Mystification Multiplied. A Critical Moment on the Zinder Report*, Social and Economic Studies, 1970, vol. 19, no. 3.
91. Lijewski T., Mikułowski B., Wyrzykowski J., *Geografia turystyki Polski*, PWE, Warszawa 2002.
92. Liszewski S., *Przestrzeń turystyczna*, Turyzm, 1995, tom 5, zeszyt 2.
93. Lucas R.E., *On the Mechanics of Economic Development*, Journal of Monetary Economics, 1988, vol. 22, no. 1.
94. Łazarek R., *Ekonomika turystyki – wybrane zagadnienia*, WSE, Warszawa 2004.
95. Łęcki W. (red.), *Kanon krajoznawczy Polski*, PTTK „Kraj”, Warszawa 2005.
96. MacCannell D., *Turysta. Nowa teoria klasy próżniaczej*, Muza, Warszawa 2002.
97. Marak J., Wyrzykowski J., *Turystyka jako przedmiot interdyscyplinarnych badań naukowych*, Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Szczecińskiego, 2009, nr 567.
98. Marak J., Wyrzykowski J., *Turystyka w ujęciu interdyscyplinarnym*, WSH Wrocław, Wrocław 2010.
99. Marciszewska B., *Turystyka w gospodarczej i naukowej perspektywie*, [w:] Gołembski G. (red.), *Turystyka w ujęciu podmiotowym i przestrzennym. Człowiek - przestrzeń - przedsiębiorstwo*, Akademia Ekonomiczna w Poznaniu, Poznań 2006.
100. Mathieson A., Wall G., *Tourism: Change, Impact and Opportunities*, Pearson Education Limited, Harlow 2006.
101. Mazumder M.N.H., Al-Mamun A., Al-Amin A.Q., Mohiuddin M., *Economic Impact of Tourism – A Review of Literatures on Methodologies and Their Uses: 1969-2011* [w:] Kasimoğlu M. (red.), *Visions for Global Tourism Industry - Creating and Sustaining Competitive Strategies*, InTech, Rijeka 2012.
102. Meng S., Siriwardana M., *Assessing the Economic Impact of Tourism. A Computable General Equilibrium Modelling Approach*, Springer, Cham 2017.
103. Meyer B., *Gospodarka i przemysł turystyczny*, [w:] Panasiuk A. (red.), *Gospodarka turystyczna*, PWN, Warszawa 2008.
104. Meyer B., *Kształtowanie przestrzeni przez turystykę*, Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Szczecińskiego, 2009, nr 567.
105. Meyer B., *Turystyka a ład przestrzenny. Wzajemne relacje*, Turyzm, 2011, 21/1-2.
106. Meyer B., *Turystyka jako jeden z czynników determinujących przestrzeń*, [w:] Kurek W., Mika M. (red.), *Studia nad turystyką Tradycje, stan obecny i perspektywy badawcze*, Instytut Geografii i Gospodarki Przestrzennej Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 2007.
107. Midura F., *Dobra kultury i walory turystyczne - aspekty teoretyczne i prawne*, [w:] Powęska H. (red.), *Sposoby wykorzystania dóbr kultury dla potrzeb rozwoju funkcji turystycznej na Mazowszu przy wsparciu z funduszy strukturalnych*, SGGW, Warszawa 2008.
108. Mihalić T., *Economic Impacts of Tourism, Particularly Its Potential Contribution to Economic Development* [w:] Tisdell C.A. (red.), *Handbook of Tourism Economics. Analysis, New Applications and Case Studies*, World Scientific Publishing, Singapur 2013.
109. Mika M., *Przemiany pod wpływem rozwoju turystyki na obszarach recepcji turystycznej* [w:] Kurek W. (red.), *Turystyka*, PWN, Warszawa 2008.
110. Mika S., *Psychologia społeczna*, PWN, Warszawa 1984.
111. Miniewicz J., Perzyk B., *Międzyrzecki Rejon Umocniony*, MBP (Militaria Bogusława Perzyka), Warszawa 2012.

112. Miniewicz J., Perzyk B., *Wał Pomorski*, MBP (Militaria Bogusława Perzyka), Warszawa 1997.
113. Miossec J.M., *Elements pour une theorie de l'espace touristique. Les cahiers du tourisme*, C-36, Aix-en-Provence 1976.
114. Mun T., *Bogactwo Anglii w handlu zagranicznym* [w:] Lipiński E. (red.), *Merkantylizm i początki szkoły klasycznej. Wybór pism ekonomicznych XVI i XVII wieku*, PWN, Kraków 1958.
115. Murzyn-Kupisz M., *Dziedzictwo kulturowe w kontekście rozwoju lokalnego*, [w:] Hausner J., Karwińska A., Purchla J. (red.), *Kultura a rozwój*, Narodowe Centrum Kultury, Warszawa 2013.
116. Murzyn-Kupisz M., *Spojrzenie na wartości obiektów zabytkowych z perspektywy ekonomiki kultury* [w:] Szmygin B. (red.), *Wartościowanie w ochronie i konserwacji zabytków*, PKN ICOMOS, Politechnika Lubelska, Warszawa 2012.
117. Myrdal G., *Economic Theory and Under-Developed Regions*, University Paperbacks, Londyn 1963.
118. Nawrocka E., *Kierunki rozwoju gospodarki turystycznej w Polsce w świetle współczesnych teorii wzrostu gospodarczego i rozwoju*, Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Szczecińskiego, 2010, nr 627.
119. Niemczyk A., Seweryn R., *Mnożnik turystyczny w Polsce jako regionie zjednoczonej Europy*, [w:] Gołębski G. (red.), *Turystyka jako czynnik wzrostu konkurencyjności regionów w dobie globalizacji*, Akademia Ekonomiczna, Poznań 2008.
120. Nowacki M., *Atrakcje turystyczne: koncepcje, stan, determinanty zadowolenia osób zwiedzających*, AWF w Poznaniu, Poznań 2012.
121. Nowak E., *Syntetyczne mierniki plonów w krajach europejskich*, Wiadomości Statystyczne, 1977, nr 10.
122. Nurkse R., *Growth in Underdeveloped Countries. Some International Aspects of the Problem of Economic Development*, American Economic Review, 1952, vol. 42, no. 2.
123. Panasiuk A. (red.), *Ekonomika turystyki i rekreacji*, PWN, Warszawa 2011.
124. Pastuszka S., *Interwencjonizm czy liberalizacja w polityce regionalnej?*, Gospodarka Narodowa, 2014, 6 (274).
125. Pastuszka S., *Uwarunkowania rozwoju regionalnego. Przegląd koncepcji teoretycznych*, Wrocławskie Studia Politologiczne, 2009, nr 10.
126. Pawlicz A., *Wydatki turystów a korzyści netto ruchu turystycznego dla regionów. Ujęcie teoretyczne*, Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Szczecińskiego, 2009, nr 567.
127. Pearce D., *Tourism Development*, Longman, New York 1989.
128. Perdue R.R., Uysala M., Sirgy M.J. (red.), *Handbook of Tourism and Quality-of-Life Research. Enhancing the Lives of Tourists and Residents of Host Communities*, Springer, Nowy Jork 2012.
129. Perkowski P., *Gdańsk miasto od nowa*, Słowo/obraz terytoria, Gdańsk 2013.
130. Perroux F., *Economic Space: Theory and Applications*, The Quarterly Journal of Economics, 1950, vol. 64, no. 1.
131. Perroux F., *Note sur la notion de pôle de croissance*, Économie Appliquée, 1955, 8.
132. Perzyk B., *Inwentaryzacja i waloryzacja konserwatorska zespołu schronowego Stępina-Cieszyna*, [w:] Lewicka-Cempa M. (red.), *Fortyfikacja europejskim dziedzictwem kultury (tom XV). Schrony kolejowe Stępina-Cieszyna, Strzyżów*. Towarzystwo Przyjaciół Fortyfikacji, Warszawa 2002.
133. Perzyk B., *Wolfschanze - las, beton i miny*, MBP (Militaria Bogusława Perzyka), Warszawa, brw.
134. Piasecki R. (red.), *Ekonomia rozwoju*, PWE, Warszawa 2007.
135. Plebańczyk B., *Mamerki*, Kengraf, Kętrzyn 2004.
136. Pokojńska W., Suszczewicz M., *Turystyka miejsc niechcianych - poradzieckie garnizony w Polsce Zachodniej*, Turystyka Kulturowa, 2016, nr 2.
137. Przecławski K., *Człowiek a turystyka. Zarys socjologii turystyki*, Albis, Kraków 1997.
138. Przecławski K., *Społeczny wymiar turystyki*, [w:] Gołębski G. (red.) *Turystyka w ujęciu podmiotowym i przestrzennym. Człowiek - przestrzeń - przedsiębiorstwo*, Akademia Ekonomiczna w Poznaniu, Poznań 2006.
139. Pułaska-Turyna B., *Statystyka dla ekonomistów*, Difin, Warszawa 2011.
140. von Rohrscheidt A.M., *Turystyka kulturowa. Fenomen, potencjał, perspektywy*, GWSHM Mile-nium, Gniezno 2008.
141. Romer P., *Endogenous Technological Change*, Journal of Political Economy, 1990, vol. 98.
142. Romer P., *Increasing Returns and Long Run Growth*, Journal of Political Economy, 1986, vol. 94.
143. Romer P., *The Origins of Endogenous Growth*, Journal of Economic Perspectives, 1994, vol. 8, issue 1.

144. Rosenstein-Rodan P., *Problems of Industrialisation of Eastern and South-Eastern Europe*, The Economic Journal, 1943, vol. 53, no. 210–211.
145. Rosenstein-Rodan P., *Uwagi o teorii „wielkiego pchnięcia”*, Ekonomista, 1959, nr 2.
146. Rostow W., *The Stages of Economic Growth: A Non-Communist Manifesto*, Cambridge University Press, Cambridge 1960.
147. Rottman G.L., *German Field Fortifications 1939-45*, Osprey Publishing, Oxford 2004.
148. *Rozwój makroregionu Polski Wschodniej po 2004 roku* (raport Ministerstwa Infrastruktury i Rozwoju).
149. Rusu S., *Tourism Multiplier Effect*, Journal of Economic and Business Research, 2011, year XVII, no. 1.
150. Rużewicz W., *Fortyfikacje nowożytnie Prus Wschodnich*, Biuro Odkryć, Łódź 2006.
151. Ryan C., *Recreational Tourism: A Social Science Perspective*, Routledge, Nowy Jork 1991.
152. Sadowski J., *Międzynarodowe studium: Międzyrzecki Rejon Umocniony turystyczną perłą Europy*, INFORT, Gliwice 2005.
153. Schumpeter J.A., *The Theory of Economic Development. An Inquiry into Profits, Capital, Credit, Interest, and the Business Cycle*, Harvard University Press, Cambridge 1961.
154. Sharpley R., Telfer D.J. (red.), *Tourism and Development. Concepts and Issues*, Channel View Publications, Clevedon 2002.
155. Shepherd R.J., Yu L., *Heritage Management, Tourism and Governance in China. Managing the Past to Serve the Present*, Springer, Nowy Jork 2013.
156. Short N., *Germany's East Wall in World War II*, Osprey Publishing, Oxford 2015.
157. Short. N., *The Führer's Headquarters. Hitler's Command Bunkers 1939-45*, Osprey Publishing, Oxford 2010.
158. Sikora J., *Agroturystyka. Przedsiębiorczość na obszarach wiejskich*, C.H. Beck, Warszawa 2012.
159. Sikorska-Wolak I., *Kształtowanie funkcji turystycznych obszarów wiejskich - potrzeby i możliwości*, [w:] Eadem (red.), *Turystyczne funkcje obszarów wiejskich*, SGGW, Warszawa 2009.
160. Sikorska-Wolak I., *Turystyka wiejska jako wielowymiarowe zjawisko i jako przedmiot badań naukowych*, [w:] Eadem, *Ekonomiczne i społeczne aspekty rozwoju turystyki wiejskiej*, SGGW, Warszawa 2008.
161. Smutek J., *Dekoncentracja przestrzenna a zmiany zróżnicowania budżetów gmin w obszarach oddziaływania dużych miast w Polsce*, Prace Geograficzne, 2012, zeszyt 131.
162. Springer F., *Wanna z kolumnadą. Reportaże o polskiej przestrzeni*, Czarne, Wołowiec 2013.
163. Strahl D., *Metody programowania rozwoju społeczno-gospodarczego*, PWE, Warszawa, 1990.
164. Suprewicz J., *Socjologia turystyki*, Wyższa Szkoła Społeczno-Przyrodnicza, Lublin 2008.
165. Szymański J. i M., *Konewka i Jeleń. Niemieckie stanowisko dowodzenia „Anlage Mitte”*, Imax, Łódź 2012.
166. Śródulska-Wielgus J., Wielgus K., *Terra incognita fortificata*, [w:] Leniartek M.K. (red.), *Terra incognita w turystyce*, WSZ, Wrocław 2009.
167. Teye B., Timothy D.J., *Tourism and the Lodging Sector*, Elsevier, Oxford 2009.
168. Thum G., *Obce miasto. Wrocław 1945 i potem*, Via Nova, Wrocław 2005.
169. Towse R., *Ekonomia kultury. Kompendium*, Narodowe Centrum Kultury, Warszawa 2011.
170. *Travel & Tourism. Economic Impact 2016*, World, WTTC, Londyn 2016.
171. *Travel & Tourism. Global Economic Impact & Issues 2017*, WTTC, Londyn 2017.
172. Tucholski Z., *Polskie Koleje Państwowe w planach strategicznych Układu Warszawskiego*, Mówią Wieki, 2017, nr 9.
173. *UNWTO Annual Report 2015*, UNWTO, Madryd 2016.
174. Urbanek G. (red.), *Społeczeństwo i fortyfikacje. Dawniej i dziś*, Pomost, Luboń 2016.
175. Wilkowski M., *Rekonstrukcje historyczne*, Karta, 2014, nr 81.
176. Winiarski K., *Kwaterna Wodza. Stępińsko-cieszyński kompleks schronowy – przewodnik*, Podkarpacki Instytut Książek i Marketingu, Rzeszów 2010.
177. Wodejko S., *Ekonomiczne zagadnienia turystyki*, WSHiP w Warszawie, Warszawa 1998.
178. *Województwo Lubuskie 2006 - podregiony, powiaty gminy*, US w Zielonej Górze, Zielona Góra 2006.
179. *Województwo Łódzkie 2006 – podregiony, powiaty gminy*, US w Łodzi, Łódź 2006.
180. *Województwo Podkarpackie 2006 – podregiony, powiaty gminy*, US w Rzeszowie, Rzeszów 2006.
181. *Województwo Podlaskie 2006 – podregiony, powiaty gminy*, US w Białymstoku, Białystok 2006.

182. *Województwo Warmińsko-mazurskie 2006 – podregiony, powiaty gminy*, US w Olsztynie, Olsztyn 2006.
183. Wojnicka-Sycz, E., *Growth Pole Theory as a Concept Based on Innovation Activity Development and Knowledge Diffusion*, *Przedsiębiorstwo we Współczesnej Gospodarcie – Teoria i Praktyka*, 2013, nr 3.
184. Wysocki F., *Metody taksonomiczne w rozpoznawaniu typów ekonomicznych rolnictwa i obszarów wiejskich*, Uniwersytet Przyrodniczy w Poznaniu, Poznań 2010.
185. Zaloga S.J., *Defense of the Third Reich 1941-45*, Osprey Publishing, Oxford 2012.
186. Zinder H., *The Future of Tourism in the Eastern Caribbean*, Agency for International Development, Washington 1969.

Akty prawne i dokumenty o charakterze strategicznym:

- *Diagnoza sytuacji społeczno-gospodarczej gminy Inowłódz.*
- *Gminny program opieki nad zabytkami dla gminy Frysztak na lata 2010-2014.*
- *Lokalny plan rewitalizacji gminy Frysztak na lata 2010-2015.*
- *Plan rozwoju lokalnego gminy Frysztak na lata 2004-2006 oraz na kolejny okres programowania Unii Europejskiej - 2007-2013.*
- *Plan rozwoju lokalnego gminy Bakalarzewo z 2004 r.*
- *Plan rozwoju lokalnego gminy Inowłódz na lata 2008-2013.*
- *Plan rozwoju lokalnego gminy Kętrzyn w latach 2009-2015.*
- *Plan rozwoju lokalnego gminy Węgorzewo z 2004 r.*
- Porozumienie o ochronie nietoperzy w Europie (EUROBATS).
- *Program ochrony środowiska dla gminy Bakalarzewo z 2004 r.*
- Rozporządzenie Parlamentu Europejskiego i Rady (UE) nr 692/2011 z dnia 6 lipca 2011 r. w sprawie europejskiej statystyki w dziedzinie turystyki i uchylające dyrektywę Rady 95/57/WE.
- *Strategia rozwoju gminy Frysztak z 2000 r.*
- *Strategia rozwoju gminy Kętrzyn do 2025 roku.*
- *Strategia rozwoju gminy Lubrza na lata 2014-2020.*
- *Strategia rozwoju powiatu strzyżowskiego na lata 2002-2014.*
- *Strategia rozwoju społeczno-gospodarczego gminy Międzyrzecz na lata 2011-2020.*
- *Strategia rozwoju społeczno-gospodarczego gminy Węgorzewo do 2015 r.*
- *Studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego gminy Bakalarzewo.*
- *Zintegrowany program rozwoju powiatu węgorzewskiego na lata 2007-2015.*

Strony www:

• bd1.stat.gov.pl	• www.frysztak.pl
• citeserx.ist.psu.edu	• www.inowlodz.pl
• crfop.gdos.gov.pl	• www.it.ketrzyn.pl
• lubrza.pl	• www.ksiezycowydwork.pl
• mfiles.pl	• www.kurierkolejowy.eu
• mojemazury.pl	• www.mazury-wegorzewo.pl
• olsztyn.onet.pl	• www.miedzyrzecz.pl
• olsztyn.tvp.pl	• www.miniatury.com.pl
• ro.com.pl	• www.naukowiec.org
• stat.gov.pl	• www.newsweek.pl
• wegorzewo.pl	• www.nid.pl
• wrota.warmia.mazury.pl	• www.owczarnia.com
• www.3.wegorzewo.pl	• www.polskawliczbach.pl
• www.bakalarzewo.pl	• www.pot.gov.pl
• www.bea.gov	• www.wrotalubuskie.eu
• www.e-podroznik.pl	• wynagrodzenia.pl
• www.forbes.pl	• www.ziemialubuska.pl

Aneks – tabele bonitacyjne

Tabela A. Ocena atrakcyjności turystycznej gmin powiatów międzyrzeckiego i świebodzińskiego²⁹⁶ metodą bonitacji punktowej

Lp	Kategoria	Wartość punktowa [pkt]	Sumaryczna liczba punktów [pkt]									
			Skwierzyna	Trzciel	Bledzew	Przytoczna	Pszczew	Świebodzin	Zbąszynek	Łagów	Skąpe	Szczańc
1	Położenie:											
	urozmaicona rzeźba terenu	+1 mało +2 średnio +3 bardzo	1	1	2	2	1	2	1	2	1	2
	obecność cieków i zbiorników wodnych	+1 za rzeki +2 za jeziora/stawy	1	3	3	3	3	3		2	3	1
	stopień zalesienia	<20% +1 20-40% +2 >40% +3	3	3	3	2	3	2	2	3	3	2
	klimat	-1 surowy +1 łagodny	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1
2	Walory przyrodnicze:											
	rezerwat	+1 za każdy	1	3		1	1	1	1	2		1
	park krajobrazowy	+2 za każdy		2		2	2			2	2	
	obszary chronionego krajobrazu	+1 obecność	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1
	zespoły przyrodniczo-krajobrazowe	+1 obecność	1									
	obszary Natura 2000	+1 za każdy	3	3		3	2	2	1	4	1	1
3	Walory antropogeniczne:											
	świątynie	+1 za każdą	4	3	7	6	1	17	7	5	6	3
	pałace i dwory	+1 za każdy	1	1	3	1	1	5	2	1	2	3
	zamki	+2 za każdy						2		2		
	inne docenione obiekty zabytkowe	+1 za każdy	2	1	2	3	1	4	3	3	1	2
	muzea	+3 za każde	3				3	3				
	wyróżnienie wartości waloru	+1 Kanon krajoznawczy lub wyróżnienie POT						2		2		
	imprezy ponadlokalne	+3 każda				3			9			

²⁹⁶ Dla lepszej przejrzystości sąsiadujące ze sobą powiaty przedstawiono w jednej tabeli.

4	Dostępność komunikacyjna:											
	infrastruktura kolejowa pasażerska	+2	2	2	2			2	2	2		2
	infrastruktura drogowa	+1 za każdą drogę wojewódzką +2 za każdą drogę krajową +3 za każdą drogę szybkiego ruchu/autostradę	5	6	6	3	3	10	4	5	5	7
5	Transport:											
	komunikacja kolejowa	+1 za dworzec +1 za bezpośrednie połączenie z każdym miastem powiatowym +2 za bezpośrednie połączenie z każdym miastem wojewódzkim +2 za bezpośrednie połączenie z zagranicą	6	6	5			45	53	2		2
	komunikacja autobusowa	+1 za dworzec +1 za bezpośrednie połączenie z każdym miastem powiatowym +2 za bezpośrednie połączenie z każdym miastem wojewódzkim +2 za bezpośrednie połączenie z zagranicą	61	4	3	8	10	42	3	6	1	3
6	Baza noclegowa:											
	sezonowa	+1 za każde 50 miejsc			2		20			12	22	
	całoroczna	+2 za każde 50 miejsc	10	8	4	6	12	8	2	34		4
7	Baza gastronomiczna	+1 za każde 10 placówek	5	2	1	2	1	11	2	4	2	1
8	Baza towarzysząca:											
	szlaki turystyki pieszej lub narciarskiej	+1 za każdy +1 za rangę międzynarodową	1	2	5	2	5	1	2	1	2	1
	szlaki turystyki rowerowej lub samochodowej	+2 za każdy +1 za rangę międzynarodową	14	16	6	11	6	5		8	4	
	szlaki turystyki kajakowej	+2 za każdy	2	2	2	2	4	2	2		2	
	wypożyczalnie sprzętu	+2 obecność		2	2					2		
	punkt IT	+3	3		3	3	3	3		3	3	3
Razem:			131	72	63	65	84	174	89	118	62	40

Źródło: badania własne.

Tabela B. Ocena atrakcyjności turystycznej gmin powiatów kętrzyńskiego i węgorzewskiego²⁹⁷ metodą bonitacji punktowej

Lp	Kategoria	Wartość punktowa [pkt]	Sumaryczna liczba punktów [pkt]					
			Kor-sze	Re-szel	Bar-ciany	Sro-kowo	Budry	Po-zezdrze
1	Polożenie:							
	urozmaiconą rzeźbą terenu	+1 mało +2 średnio +3 bardzo	1	2	1	2	1	2
	obecność cieków i zbiorników wodnych	+1 za rzeki +2 za jeziora/stawy	3	3	3	3	1	3
	stopień zalesienia	<20% +1 20-40% +2 >40% +3	1	1	1	2	2	2
	klimat	-1 surowy +1 łagodny	-1	-1	-1	-1	-1	-1
2	Walory przyrodnicze:							
	rezerwat	+1 za każdy				3		1
	obszary chronionego krajobrazu	+1 obecność	1	1	1	1	1	1
	obszary Natura 2000	+1 za każdy	1		2	3	2	3
3	Walory antropogeniczne:							
	świątynie	+1 za każdą	10	11	7	3	3	2
	pałace i dwory	+1 za każdy	6	3	6	6	3	1
	zamki	+2 za każdy		2	2			
	inne docenione obiekty zabytkowe	+1 za każdy	9	11	5	4	7	4
	muzea	+3 za każde		6		3		
	wyróżnienie wartości waloru	+1 Kanon krajoznawczy		2				
imprezy ponadlokalne	+3 każda		3					
4	Dostępność komunikacyjna:							
	infrastruktura kolejowa pasażerska	+2	2					
	infrastruktura drogową	+1 za każdą drogę wojewódzką +2 za każdą drogę krajową +3 za każdą drogę szybkiego ruchu/autostradę	2	4	2	1	1	2
5	Transport:							
	komunikacja kolejowa	+1 za dworzec +1 za bezpośrednie połączenie z każdym miastem powiatowym +2 za bezpośrednie połączenie z każdym miastem wojewódzkim	41					
	komunikacja autobusowa	+1 za dworzec +1 za bezpośrednie połączenie z każdym miastem powiatowym +2 za bezpośrednie połączenie z każdym miastem wojewódzkim +2 za bezpośrednie połączenie z zagranicą	4	8	1	11	9	11
6	Baza noclegowa:							
	sezonowa	+1 za każde 50 miejsc		2				2
	całoroczna	+2 za każde 50 miejsc		8				2

²⁹⁷ Dla lepszej przejrzystości sąsiadujące ze sobą powiaty przedstawiono w jednej tabeli.

7	Baza gastronomiczna	+1 za każde 10 placówek	1	2		1	1	1
8	Baza towarzysząca:							
	szlaki turystyki pieszej lub narciarskiej	+1 za każdy			1			1
	szlaki turystyki rowerowej lub samochodowej	+2 za każdy +1 za rangę międzynarodową	13	11	9	13	3	10
	szlaki turystyki kajakowej	+2 za każdy	4	2			4	2
	wypożyczalnie sprzętu	+2 obecność		2				
	punkt IT	+3		3	3			
Razem:			98	86	43	55	37	49

Źródło: badania własne.

Tabela C. Ocena atrakcyjności turystycznej gmin powiatu tomaszowskiego metodą bonitacji punktowej

Lp	Kategoria	Wartość punktowa [pkt]	Sumaryczna liczba punktów [pkt]								
			Będ-ków	Budzi-szewice	Czer-niewice	Lu-bochnia	Roki-ciny	Rze-czyca	Tom. Mazo-wiecki	Ujazd	Żelech-linek
1	Polożenie:										
	urozmaicona rzeźba terenu	+1 mało +2 średnio +3 bardzo	1	1	1	1	1	1	1	1	2
	obecność cieków i zbiorników wodnych	+1 za rzeki +2 za jeziora/stawy	1		3	1		1	1	3	2
	stopień zalesienia	<20% +1 20-40% +2 >40% +3	1	1	2	3	1	1	3	2	1
	klimat	-1 surowy +1 łagodny	1	1	1	1	1	1	1	1	1
2	Walory przyrodnicze:										
	rezerwat	+1 za każdy				4	1	1	3		1
	park krajo-brazowy	+2 za każdy				2		2	4		
	obszary chronionego krajobrazu	+1 obecność	1								
	obszary Natura 2000	+1 za każdy				2		2	3		
3	Walory antropogeniczne:										
	świątynie	+1 za każdą	2	1	2	1	1	1	1	2	1
	pałace i dwory	+1 za każdy		1	1	1		1	1	2	
	inne docenione obiekty zabytkowe	+1 za każdy	1		1	1		1			
4	Dostępność komunikacyjna:										
	infrastruktura kolejowa pasażerska	+2	2				2		2	2	
	infrastruktura drogowa	+1 za każdą drogę wojewódzką +2 za każdą drogę krajową +3 za każdą drogę szybkiego ruchu/autostradę	1	1	4	5	2	1	6	2	

5	Transport:										
	komunikacja kolejowa	+1 za dworzec +1 za bezpośrednie połączenie z każdym miastem powiatowym +2 za bezpośrednie połączenie z każdym miastem wojewódzkim	5				5		5	5	
	komunikacja autobusowa	+1 za dworzec +1 za bezpośrednie połączenie z każdym miastem powiatowym +2 za bezpośrednie połączenie z każdym miastem wojewódzkim	1	1	12	6	10	5	5	10	5
6	Baza noclegowa:										
	sezonowa	+1 za każde 50 miejsc							12		
	całoroczna	+2 za każde 50 miejsc					2	2	20	2	
7	Baza gastronomiczna	+1 za każde 10 placówek	1	1	1	1	1	1	3	2	1
8	Baza towarzysząca:										
	szlaki turystyki pieszej lub narciarskiej	+1 za każdy			1	1		1	1		
	szlaki turystyki rowerowej, konnej lub samochodowej	+2 za każdy +1 za rangę międzynarodową	4	2	2	8	4	4	12	4	
	szlaki turystyki kajakowej	+2 za każdy							2		
	wypożyczalnie sprzętu	+2 obecność							2		
	punkt IT	+3	3								
Razem:			25	10	31	38	31	26	88	38	14

Źródło: badania własne.

Tabela D. Ocena atrakcyjności turystycznej gmin powiatu suwalskiego metodą bonitacji punktowej

Lp	Kategoria	Wartość punktowa [pkt]	Sumaryczna liczba punktów [pkt]								
			Fili-pów	Jele-niewo	Prze-rośl	Raczki	Rutka-Tartak	Su-walki	Szyp-liszki	Wi-żajny	
1	Położenie:										
	urozmaicona rzeźba terenu	+1 mało +2 średnio +3 bardzo	2	2	1	1	3	2	2	2	
	obecność cieków i zbiorników wodnych	+1 za rzeki +2 za jeziora/stawy	3	3	3	3	3	3	2	3	
	stopień zalesienia	<20% +1 20-40% +2 >40% +3	1	1	1	1	2	2	1	1	
	klimat	-1 surowy +1 łagodny	-1	-1	-1	-1	-1	-1	-1	-1	
2	Walory przyrodnicze:										
	park narodowy	+3 za każdy						3			
	rezerwat	+1 za każdy		3	1						
	park krajobrazowy	+2 za każdy		2	2		2			2	
	obszary chronionego krajobrazu	+1 obecność	1	1	1	1	1	1	1	1	
	obszary Natura 2000	+1 za każdy	1	2	2	3	4	5	1	2	
	wyróżnienie wartości waloru	+1 Kanon krajoznawczy		4							
3	Walory antropogeniczne:										
	świątynie	+1 za każdą	2	2	1	1		2	1	2	
	pałace i dwory	+1 za każdy				1		1			
	inne docenione obiekty zabytkowe	+1 za każdy	4	3	6	2	3	4	3	4	
	muzea	+3 za każde						6			
	wyróżnienie wartości waloru	+1 Kanon krajoznawczy + 2 certyfikat POT		3	2			3	4		
4	Dostępność komunikacyjna:										
	infrastruktura kolejowa pasażerska	+2						2			
	infrastruktura drogowa	+1 za każdą drogę wojewódzką +2 za każdą drogę krajową +3 za każdą drogę szybkiego ruchu/autostradę	1	1		7	2	5	3	1	

5	Transport:								
	komunikacja kolejowa	+1 za dworzec +1 za bezpośrednie połączenie z każdym miastem powiatowym +2 za bezpośrednie połączenie z każdym miastem wojewódzkim					4		
	komunikacja autobusowa	+1 za dworzec +1 za bezpośrednie połączenie z każdym miastem powiatowym +2 za bezpośrednie połączenie z każdym miastem wojewódzkim	5	2	2	8	1	22	2
6	Baza noclegowa:								
	sezonowa	+1 za każde 50 miejsc	1					10	1
	całoroczna	+2 za każde 50 miejsc	2	2		2	2	8	2
7	Baza gastronomiczna	+1 za każde 10 placówek	1	1		1		2	1
8	Baza towarzysząca:								
	szlaki turystyki pieszej lub narciarskiej	+1 za każdy +1 za rangę międzynarodową	2	12	2	1	3	7	2
	szlaki turystyki rowerowej lub samochodowej	+2 za każdy +1 za rangę międzynarodową	6	13	11	6	8	15	6
	szlaki turystyki kajakowej	+2 za każdy	2			2	2	2	
	wypożyczalnie sprzętu	+2 obecność		2		2	2	2	2
	punkt IT	+3		3	3	3		3	
Razem:			33	61	37	44	37	113	38
									46

Źródło: badania własne.

Tabela E. Ocena atrakcyjności turystycznej gmin powiatu strzyżowskiego metodą bonitacji punktowej

Lp	Kategoria	Wartość punktowa [pkt]	Sumaryczna liczba punktów [pkt]			
			Strzyżów	Czudec	Niebylec	Wiśniowa
1	Polożenie:					
	urozmaicona rzeźba terenu	+1 mało +2 średnio +3 bardzo	3	3	3	3
	obecność cieków i zbiorników wodnych	+1 za rzeki +2 za jeziora/stawy	1	1	1	1
	stopień zalesienia	<20% +1 20-40% +2 >40% +3	2	2	2	2
	klimat	-1 surowy +1 łagodny	-1	-1	-1	-1
2	Walory przyrodnicze:					
	rezerwat	+1 za każdy		1		2
	park krajobrazowy	+2 za każdy	2		2	2
	obszary chronionego krajobrazu	+1 obecność	1	1	1	
	obszary Natura 2000	+1 za każdy	2	1	1	2
3	Walory antropogeniczne:					
	świątynie	+1 za każdą	7	2	8	4
	pałace i dwory	+1 za każdy	3	4	2	1
	inne docenione obiekty zabytkowe	+1 za każdy	3	1	1	1
	muzea	+3 za każde	3		6	3
	wyróżnienie wartości waloru	+2 certyfikat POT	2		2	
4	Dostępność komunikacyjna:					
	infrastruktura kolejowa pasażerska	+2	2	2		2
	infrastruktura drogowa	+1 za każdą drogę wojewódzką +2 za każdą drogę krajową +3 za każdą drogę szybkiego ruchu/autostradę	2	3	5	2
5	Transport:					
	komunikacja kolejowa	+1 za dworzec +1 za bezpośrednie połączenie z każdym miastem powiatowym +2 za bezpośrednie połączenie z każdym miastem wojewódzkim +2 za bezpośrednie połączenie z zagranicą	31	8		7
	komunikacja autobusowa	+1 za dworzec +1 za bezpośrednie połączenie z każdym miastem powiatowym +2 za bezpośrednie połączenie z każdym miastem wojewódzkim	12	8	31	16

6	Baza noclegowa:					
	całoroczna	+2 za każde 50 miejsc		10		
7	Baza gastronomiczna	+1 za każde 10 placówek	3	2	1	1
8	Baza towarzysząca:					
	szlaki turystyki pieszej lub narciarskiej	+1 za każdy	3			2
	szlaki turystyki rowerowej lub samochodowej	+2 za każdy	10	4	6	4
		+1 za rangę międzynarodową				
	wypożyczalnie sprzętu	+2 obecność	2	2		
Razem:			93	54	71	54

Źródło: badania własne.